

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

© Ministerstwo Sprawiedliwości
© Copyright for the Polish translation by the Polish Ministry of Justice

EUROPEJSKI TRYBUNAŁ PRAW CZŁOWIEKA

Przewodnik w zakresie
stosowania Artykułu 6
Konwencji o ochronie praw
człowieka i podstawowych
wolności

Prawo do
rzetelnego procesu
sądowego
(aspekt karny)

Zaktualizowano: 31 grudnia 2019 r.

Wydawcy lub organizacje zainteresowane przetłumaczeniem i/lub publikacją całości lub części niniejszego dokumentu w formie drukowanej lub formie dokumentu elektronicznego proszeni są o kontakt pod adresem publishing@echr.coe.int w celu uzyskania informacji na temat procedury autoryzacji.

Jeśli chcieliby Państwo wiedzieć, które tłumaczenia wytycznych wynikających z orzecznictwa są obecnie opracowywane, prosimy o zapoznanie się z częścią [Oczekujące tłumaczenia](#).

Niniejszy przewodnik został przygotowany przez Dział Prawny i nie jest wiążący dla Trybunału. Może podlegać korekcie wydawniczej.

Niniejszy przewodnik został pierwotnie przygotowany w języku angielskim. Jest regularnie aktualizowany. Ostatni raz w dniu 31 grudnia 2019 r.

Niniejszy Przewodnik jest dostępny pod adresem www.echr.coe.int (Orzecznictwo – Analizy orzecznictwa – Wytyczne wynikające z orzecznictwa). W celu uzyskania informacji na temat aktualizacji, prosimy o śledzenie konta Trybunału na Twitterze pod adresem <https://twitter.com/echrpublication>.

© Rada Europy/Europejski Trybunał Praw Człowieka, 2020 r.

SPIS TREŚCI

Wstęp	5
I. Ogólne rozważania dotyczące artykułu 6 w jego aspekcie karnym.....	7
II. Zakres: pojęcie „oskarżenie w sprawie karnej”	8
A. Zasady ogólne	8
1. Istnienie „oskarżenia”	9
2. „Karna” natura oskarżenia	9
B. Zastosowanie zasad ogólnych.....	10
1. Postępowanie dyscyplinarne	10
2. Postępowania administracyjne, podatkowe, celne, finansowe i z zakresu prawa konkurencji oraz inne postępowania specjalne	11
3. Kwestie polityczne	13
4. Wydalenie i ekstradycja	13
5. Różne etapy postępowania karnego, postępowania pomocnicze i dalsze środki prawne. 13	
III. Prawo dostępu do sądu.....	15
Ograniczenia	15
1. Immunitet parlamentarny	15
2. Przepisy proceduralne	16
3. Obowiązek wykonania wcześniejszej decyzji.....	16
4. Inne ograniczenia naruszające prawo dostępu do sądu.....	17
IV. Gwarancje ogólne: wymogi instytucjonalne	17
A. Pojęcie „sądu”	17
B. Sąd ustanowiony ustawą	18
C. Niezawisłość i bezstronność	19
1. Sąd niezawisły	19
2. Sąd bezstronny	21
V. Gwarancje ogólne: wymogi proceduralne	27
A. Rzetelność.....	27
1. Czynny udział w postępowaniu.....	27
2. Zasada równości stron i postępowanie kontradiktoryjne.....	28
3. Uzasadnianie orzeczeń sądowych.....	33
4. Prawo do zachowania milczenia oraz prawo do nieobciążania siebie samego	35
5. Zarządzanie dowodami	37
6. Prowokacja policyjna	39
7. Zasada bezpośredniości	44
8. Pewność prawa i rozbieżne orzecznictwo	45
9. Niekorzystny rozgłos medialny	45
10. Dobrowolne poddanie się karze	46
B. Posiedzenie jawne	47
1. Zasada jawności	47
2. Prawo do bezpośredniego przesłuchania i obecności na przesłuchaniu	47
3. Odstępstwa od zasady jawności	51

4. Publiczne ogłaszanie wyroków	52
C. Rozsądny termin	53
1. Określenie czasu trwania postępowania	53
2. Ocena rozsądnego terminu.....	54
3. Kilka przykładów	55
VI. Gwarancje szczególne	56
A. Domniemanie niewinności (art. 6 ust. 2).....	56
1. Zakres art. 6 ust. 2.....	57
2. Wypowiedzi stronnice.....	60
3. Negatywna kampania prasowa.....	62
4. Sankcje w przypadku niedostarczenia informacji.....	63
5. Ciężar dowodu	63
6. Domniemania faktyczne i prawne	63
B. Prawo do obrony (art. 6 ust. 3).....	65
1. Informacje na temat istoty i przyczyny oskarżenia (art. 6 ust. 3 lit. a)).....	66
2. Przygotowanie obrony (art. 6 ust. 3 lit.b)).....	69
3. Prawo do obrony osobiście lub przez ustanowionego obrońcę (art. 6 ust. 3 lit. c))	72
4. Przesłuchanie świadków (art. 6 ust. 3 lit. d))	81
5. Tłumaczenie ustne (art. 6 ust. 3 lit. e))	92
VII. Skutek eksterytorialny art. 6	95
A. Rażąca odmowa ochrony prawnej.....	95
B. „Prawdziwe ryzyko”: kryterium dowodu oraz ciężar dowodu.....	96
Lista spraw.....	97

Wstęp

Niniejszy przewodnik jest częścią serii przewodników, opublikowanych przez Europejski Trybunał Praw Człowieka (dalej „Trybunał”, „Trybunał Europejski” lub „Trybunał w Strasburgu”) w celu informowania przedstawicieli zawodów prawniczych o podstawowych wyrokach i decyzjach wydanych przez Trybunał w Strasburgu. Poniższy przewodnik zawiera analizę i podsumowanie orzecznictwa dotyczącego karnego aspektu art. 6 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (dalej „Konwencja” lub „Konwencja Europejska”) . Czytelnicy znajdą tu kluczowe zasady w tym zakresie i odpowiednie precedensy.

Przytaczane orzecznictwo zostało wybrane spośród wiodących, istotnych lub wydanych niedawno wyroków i decyzji*.

Wyroki i decyzje Trybunału służą nie tylko rozstrzygnięciu wnoszonych do niego spraw, ale, bardziej ogólnie, wyjaśnianiu, zabezpieczaniu i rozwijaniu zasad ustanowionych przez Konwencję, przyczyniając się tym samym do przestrzegania przez państwa zobowiązań podjętych przez nie jako Układające się Strony (*Irlandia przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 154, a ostatnio *Jeronovičs przeciwko Łotwie* [WI], § 109).

Misją systemu ustanowionego przez Konwencję jest zatem ustalenie, w interesie ogólnym, kwestii polityki publicznej, podnosząc w ten sposób standardy ochrony praw człowieka i poszerzając orzecznictwo dotyczące praw człowieka w całej społeczności Państw Konwencji (*Konstantin Markin przeciwko Rosji*, [WI], nr 30078/06, § 89, ETPC 2012). Trybunał podkreślił zatem rolę Konwencji jako „konstytucyjnego instrumentu europejskiego porządku publicznego” w dziedzinie praw człowieka (*Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi przeciwko Irlandii* [WI], § 156).

Niniejszy przewodnik zawiera odwołania do słów kluczowych dla każdego z przytoczonych artykułów Konwencji i jej protokołów dodatkowych. Kwestie prawne rozpatrywane w poszczególnych sprawach zostały podsumowane w *Wykazie słów kluczowych*, wybranych spośród listy pojęć kluczowych zaczerpniętych (w większości przypadków) bezpośrednio z tekstu Konwencji i jej protokołów.

Baza danych HUDOC, dotycząca orzecznictwa Trybunału, umożliwia wyszukiwanie według słów kluczowych. Wyszukiwanie przy użyciu tych słów kluczowych umożliwia odnalezienie grup dokumentów o podobnej treści prawnej (argumentacja i konkluzje Trybunału w każdym przypadku są streszczane za pomocą słów kluczowych). Słowa kluczowe dla poszczególnych spraw można znaleźć klikając na zakładkę Case Details w HUDOC. Więcej informacji na temat bazy danych HUDOC i słów kluczowych można znaleźć w *instrukcji obsługi HUDOC*.

* Przytaczane orzeczenia mogą być sporządzone w jednym lub w obu językach urzędowych (angielskim i francuskim) Trybunału i Europejskiej Komisji Praw Człowieka. O ile nie wskazano inaczej, wszystkie odniesienia dotyczą wyroków co do meritum sprawy wydanych przez Izbę Trybunału. Skrót „(dec.)” oznacza, że cytata pochodzi z decyzji Trybunału, a „[WI]”, że sprawa została rozpoznana przez Wielką Izbę. Wyroki izb, które nie były ostateczne w momencie publikacji aktualizacji, są oznaczone gwiazdką (*).

Artykuł 6 Konwencji – Prawo do rzetelnego procesu sądowego

„1. Każdy ma prawo do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony ustawą przy rozstrzygnięciu o jego prawach i obowiązkach o charakterze cywilnym albo o zasadności każdego oskarżenia w wytoczonej przeciwko niemu sprawie karnej. Postępowanie przed sądem jest jawne, jednak prasa i publiczność mogą być wyłączone z całości lub części rozprawy sądowej ze względów obyczajowych, z uwagi na porządek publiczny lub bezpieczeństwo państwowe w społeczeństwie demokratycznym, gdy wymaga tego dobro małoletnich lub gdy służy to ochronie życia prywatnego stron albo też w okolicznościach szczególnych, w granicach uznanych przez sąd za bezwzględnie konieczne, kiedy jawność mogłaby przynieść szkodę interesom wymiaru sprawiedliwości.

2. Każdego oskarżonego o popełnienie czynu zagrożonego karą uważa się za niewinnego do czasu udowodnienia mu winy zgodnie z ustawą.

3. Każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą ma co najmniej prawo do:

(a) niezwłocznego otrzymania szczegółowej informacji w języku dla niego zrozumiałym o istocie i przyczynie skierowanego przeciwko niemu oskarżenia;

(b) posiadania odpowiedniego czasu i możliwości do przygotowania obrony;

(c) bronięcia się osobiście lub przez ustanowionego przez siebie obrońcę, a jeśli nie ma wystarczających środków na pokrycie kosztów obrony, do bezpłatnego korzystania z pomocy obrońcy wyznaczonego z urzędu, gdy wymaga tego dobro wymiaru sprawiedliwości;

(d) przesłuchania lub spowodowania przesłuchania świadków oskarżenia oraz żądania obecności i przesłuchania świadków obrony na takich samych warunkach jak świadków oskarżenia;

(e) korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza, jeżeli nie rozumie lub nie mówi językiem używanym w sądzie”.

Słowa kluczowe HUDOC

Postępowanie cywilne (6) – Postępowanie karne (6) – Postępowanie administracyjne (6) – Postępowanie konstytucyjne (6) – Postępowanie dyscyplinarne (6) – Postępowanie egzekucyjne (6) – Wydalenie (6) – Ekstradycja (6)

1. Prawa i obowiązki o charakterze cywilnym (6-1): Orzekanie (6-1) – Spór (6-1); Oskarżenie w sprawie karnej (6-1): Orzekanie (6-1) – Dostęp do sądu (6-1) – Sprawiedliwe rozpatrzenie sprawy (6-1): Postępowanie kontradyktoryjne (6-1); Równość stron (6-1); Pomoc prawna (6-1) - Posiedzenie jawne (6-1): Przesłuchanie ustne (6-1); Wyłączenie prasy (6-1); Wyłączenie publiczności (6-1) – Konieczne w społeczeństwie demokratycznym (6-1): Ochrona moralności (6-1); Ochrona porządku publicznego (6-1); Bezpieczeństwo państwowe (6-1); Ochrona małoletnich (6-1); Ochrona życia prywatnego stron (6-1); Granice bezwzględnie konieczne (6-1); Szkada dla interesów wymiaru sprawiedliwości (6-1) - Rozsądny termin (6-1) – Niezawisły sąd (6-1) – Bezstronny sąd (6-1) – Sąd ustanowiony ustawą (6-1) – Wyrok publiczny (6-1)

2. Oskarżenie o popełnienie czynu zagrożonego karą (6-2) – Domniemanie niewinności (6-2) – Udowodnienie winy zgodnie z prawem (6-2)

3. Oskarżenie o popełnienie czynu zagrożonego karą (6-3) – Prawo do obrony (6-3)

(a) Informacje na temat istoty i przyczyny oskarżenia (6-3-a) – Niezwłoczne poinformowanie (6-3-a) – Informacje w zrozumiałym języku (6-3-a) – Informacje szczegółowe (6-3-a)

(b) Przygotowanie obrony (6-3-b) – Odpowiedni czas (6-3-b) – Odpowiednie możliwości (6-3-b) – Dostęp do odpowiednich akt (6-3-b)

(c) Obrona osobiście (6-3-c) – Obrona przez obrońcę (6-3-c) – Ochrona przez ustanowionego przez siebie obrońcę (6-3-c) – Niewystarczające środki (6-3-c) – Bezpłatna pomoc prawna (6-3-c) – Wymagane przez dobro wymiaru sprawiedliwości (6-3-c)

(d) Świadkowie (6-3-d) – Przesłuchanie świadków (6-3-d) – Spowodowanie obecności świadków (6-3-d) – Takie same warunki (6-3-d)

(e) Bezpłatna pomoc tłumacza (6-3-e)

I. Ogólne rozważania dotyczące art. 6 w aspekcie karnym

1. Podstawową zasadą rządzącą stosowaniem art. 6 jest rzetelność (*Gregačević przeciwko Chorwacji*, § 49). Jednakże to, co konstytuuje rzetelny proces sądowy, nie może być zawarte w jednej niezmienniej regule, ale musi zależeć od okoliczności danej sprawy (*Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 250).
2. W każdej sprawie głównym zadaniem Trybunału jest ocena ogólnej rzetelności postępowania karnego. Zgodność z wymogami rzetelnego procesu musi zostać zbadana w każdej sprawie z uwzględnieniem toku postępowania jako całości, a nie na podstawie pojedynczego wniosku na temat jednego aspektu bądź poszczególnego incydentu. Nie można jednak wykluczyć, że pojedynczy czynnik będzie na tyle decyzyjny, że umożliwi ocenę rzetelności postępowania na wcześniejszym etapie postępowania (*ibid.*, § 250). Co więcej, łączny rezultat różnych uchybień proceduralnych może prowadzić do naruszenia art. 6, nawet jeśli każde z tych uchybień, brane pod uwagę oddzielnie, nie przekonałoby Trybunału, że postępowanie było nierzetelne (*Mirilashvili przeciwko Rosji*, § 165).
3. Ogólne wymogi dotyczące rzetelności zawarte w art. 6 mają zastosowanie do wszystkich postępowań karnych, niezależnie od rodzaju przestępstwa. Niemniej jednak przy ustalaniu, czy postępowanie jako całość było rzetelne, może zostać uwzględniona waga interesu publicznego w dochodzeniu i wymierzeniu kary za dany czyn zagrożony karą. Co więcej, art. 6 nie powinien być stosowany w taki sposób, który powodowałaby nieproporcjonalne komplikacje w sposobie podejmowania przez policję skutecznych środków w celu zwalczania terroryzmu i innych poważnych przestępstw, zgodnie z art. 2, 3 i 5 ust. 1 Konwencji, dążąc w trakcie wykonywania swoich obowiązków do ochrony prawa do życia i zapewnienia bezpieczeństwa publicznego. Jednakże interes bezpieczeństwa publicznego nie może usprawiedliwić zastosowania środków niweczających istotę prawa skarżącego do obrony (*Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 252).
4. Wymogi dotyczące rzetelnego procesu sądowego zgodnie z art. 6 są bardziej rygorystyczne w sferze prawa karnego niż w dziedzinie prawa cywilnego (*Moreira Ferreira przeciwko Portugalii (nr 2)* [WI], § 67; *Carmel Saliba przeciwko Malcie*, § 67). Jednakże gwarancje karne niekoniecznie znajdują pełne – rygorystyczne – zastosowanie we wszystkich sprawach, w szczególności tych, które nie należą do tradycyjnych kategorii prawa karnego, takich jak postępowania w sprawie dopłat podatkowych (*Jussila przeciwko Finlandii* [WI], § 43), postępowania w sprawie wykroczeń drogowych (*Marčan przeciwko Chorwacji*, § 37) lub postępowania dotyczące grzywny administracyjnej za zapewnienie lokalu do prostytutki (*Sancaklı przeciwko Turcji*, §§ 43-52).
5. Artykuł 6 nie gwarantuje prawa do niebycia pociągniętym do odpowiedzialności karnej (*International Bank for Commerce and Development AD i Inni przeciwko Bułgarii*, § 129). Nie gwarantuje on również bezwzględnego prawa do uzyskania wyroku w przedmiocie zarzutów karnych przeciwko skarżącemu, w szczególności w sytuacji, gdy nie występuje zasadniczy nieodwracalny szkodliwy skutek dla stron (*Kart przeciwko Turcji* [WI], § 113).
6. Osoba nie może twierdzić, że jest ofiarą naruszenia jej prawa do rzetelnego procesu na podstawie art. 6 Konwencji, które według niej nastąpiło w toku postępowania, w którym została uniewinniona lub które zostało umorzona (*Khlyustov przeciwko Rosji*, § 103). W rzeczywistości oddalenie zarzutów przeciwko skarżącemu pozbawia go statusu ofiary z powodu zarzucanego naruszenia praw z art. 6 (*Batmaz przeciwko Turcji*, § 36). Co więcej, Trybunał stwierdził, że skarżący nie może podnosić zarzutu naruszenia jego praw z art. 6, jeżeli sądy krajowe zastosowały jedynie środek zawieszający orzeczenie sankcji karnej wobec niego (*Kerman przeciwko Turcji*, §§ 100-106).
7. Ani litera, ani duch art. 6 Konwencji nie stoją na przeszkodzie temu, aby dana osoba zgodnie ze swoją wolą rzekła się, w sposób wyraźny lub dorozumiany, uprawnień do gwarancji rzetelnego procesu sądowego. Jednakże takie zrzeczenie się musi, jeśli ma być skuteczne z punktu widzenia Konwencji, zostać dokonane w sposób jednoznaczny i musi mu towarzyszyć minimum zabezpieczeń proporcjonalne do jego znaczenia (*Pfeifer i Plankl przeciwko Austrii*, § 37). Ponadto nie może być sprzeczna z żadnym istotnym interesem publicznym (*Hermi przeciwko Włochom* [WI], § 73; *Sejdovic przeciwko Włochom* [WI], § 86; *Dvorski przeciwko Chorwacji* [WI], § 100).

8. Aby można było stwierdzić, że oskarżony w sposób dorozumiany, poprzez swoje zachowanie, zrzekł się ważnego prawa wynikającego z art. 6 Konwencji, należy wykazać, że mógł racjonalnie przewidzieć konsekwencje swojego zachowania (*Hermi przeciwko Włochom* [WI], § 74; *Sejdovic przeciwko Włochom* [WI], § 87). Niektóre gwarancje określone w art. 6, takie jak prawo do obrońcy, będące prawem podstawowym wśród tych, które konstytuują pojęcie rzetelnego procesu sądowego i zapewniającym skuteczność pozostałych gwarancji z art. 6 Konwencji, wymagają szczególnej ochrony dla „świadomego i rozumnego zrzeczenia się” standardu ustanowionego w orzecznictwie Trybunału (*Dvorski przeciwko Chorwacji* [WI], § 101; *Pishchalnikov przeciwko Rosji*, § 77-79)¹. Podobnie zrzeczenie się prawa do przesłuchania świadka, podstawowego prawa spośród praw wymienionych w art. 6 ust. 3, które konstytuuje pojęcie rzetelnego procesu, musi być ściśle zgodne ze standardami zrzeczenia się wynikającymi z orzecznictwa Trybunału (*Murtazaliyeva przeciwko Rosji* [WI], § 118).

9. Na koniec należy zauważyć, że postępowanie przeciwko osobie zmarłej jest sprzeczne z zasadami wynikającymi z art. 6 Konwencji, ponieważ ze swej natury jest niezgodne z zasadą równości broni i wszystkimi gwarancjami rzetelnego procesu. Co więcej, oczywiste jest, że nie da się ukarać osoby zmarłej i co najmniej w tej mierze postępowanie karne jest utrudnione. Jakkolwiek kara wymierzona osobie zmarłej narusza jej godność. W końcu postępowanie przeciwko osobie zmarłej sprzeczne jest z przedmiotem i celem art. 6 Konwencji, jak również z zasadą dobrej wiary i zasadą efektywności nieodłącznie związanymi z tym przepisem (*Magnitskiy i Inni przeciwko Rosji*, § 281; zob. także *Grădinar przeciwko Mołdawii*, §§ 90-104, dotyczące postępowania po śmierci oskarżonego prowadzonego na wniosek jego żony w celu uzyskania potwierdzenia, że jej mąż nie popełnił przestępstwa, które Trybunał badał w ramach cywilnego aspektu art. 6).

10. Z drugiej strony art. 6 nie zakazuje wymierzania grzywny na ocalałą spółkę za przestępstwo popełnione przez jej spółkę zależną, gdy główna działalność jest kontynuowana przez spółkę – matkę (*Carrefour Francja przeciwko Francji* (dec.)).

II. Zakres: pojęcie „oskarżenie w sprawie karnej”

Artykuł 6 ust. 1 Konwencji

„1. Każdy ma prawo do [...] rozpatrzenia jego sprawy [...] przy rozstrzygnięciu o [...] zasadności każdego oskarżenia w wytoczonej przeciwko niemu sprawie karnej.

Słowa kluczowe HUDOC

Postępowanie karne (6) – Postępowanie administracyjne (6) – Postępowanie konstytucyjne (6) – Postępowanie dyscyplinarne (6) – Postępowanie egzekucyjne (6) – Wydalenie (6) – Ekstradycja (6)

Oskarżenie w sprawie karnej (6-1): Orzekanie (6-1)

Ogólne zasady

11. Pojęcie „oskarżenia w sprawie karnej” ma znaczenie „autonomiczne”, niezależne od kategorii stosowanych w krajowych systemach prawnych państw członkowskich (*Blokhin przeciwko Rosji* [WI], § 179; *Adolf przeciwko Austrii*, § 30). Dotyczy to zarówno określenia „karnego” charakteru oskarżenia, jak i momentu, od którego takie „oskarżenie” istnieje.

12. Posługując się pojęciami „oskarżenie w sprawie karnej” oraz „oskarżenie o popełnienie czynu zagrożonego karą” trzy ustępy art. 6 odnoszą się do identycznych sytuacji. W związku z tym kryterium stosowalności art. 6 w jego aspekcie karnym będzie takie samo dla trzech ustępów.

¹ Patrz rozdział Obrońca.

1. Istnienie „oskarżenia”

13. Pojęcie „oskarżenia” należy rozumieć zgodnie z definicją zawartą w Konwencji. Trybunał przyjmuje „materiałne”, a nie „formalne” znaczenie „oskarżenia”, o którym mowa w art. 6 (*Deweer przeciwko Belgii*, § 44). Oskarżenie może zatem być definiowane jako „oficjalne zawiadomienie danej osoby przez właściwy organ o zarzucie popełnienia przestępstwa”: taka definicja odpowiada również kryterium, że „sytuacja [podejznanego] znacząco zmieniła się” (*ibid.*, §§ 42 i 46; *Eckle przeciwko Niemcom*, § 73, a także *Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 249; *Simeonovi przeciwko Bułgarii* [WI], § 110).

14. Trybunał stwierdził, że osoba aresztowana pod zarzutem popełnienia przestępstwa (*Heaney i McGuinness przeciwko Irlandii*, § 42; *Brusco przeciwko Francji*, §§ 47-50), podejrzany przesłuchiwany na temat udziału w czynie stanowiącym przestępstwo (*Aleksandr Zaichenko przeciwko Rosji*, §§ 41-43; *Yankov i Inni przeciwko Bułgarii*, § 23; *Schmid-Laffer przeciwko Szwajcarii*, §§ 30-31) oraz osoba, która została przesłuchana w związku z jej podejrzewaniem zaangażowaniem w przestępstwo (*Stirmanov przeciwko Rosji*, § 39), niezależnie od faktu, że była ona formalnie traktowana jako świadek (*Kalēja przeciwko Łotwie*, §§ 36-41), jak również osoba, której formalnie postawiono zarzut popełnienia przestępstwa w trybie określonym w prawie krajowym (*Pélissier i Sassi przeciwko Francji* [WI], § 66; *Pedersen i Baadsgaard przeciwko Danii* [WI], § 44) mogą być uznawane za „oskarżone o popełnienie przestępstwa” i korzystać z ochrony przewidzianej w art. 6 Konwencji. Z drugiej strony, osoba przesłuchiwana w związku z kontrolą graniczną, bez potrzeby ustalenia istnienia uzasadnionego podejrzenia popełnienia przez nią przestępstwa, nie została uznana za osobę oskarżoną o popełnienie przestępstwa (*Beghal przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 121).

15. W sprawie *Deweer przeciwko Belgii* (§§ 41-47), pismo przesłane przez prokuratora, w którym informuje on skarżącego o zamknięciu jego przedsiębiorstwa i wzywa go do zapłaty kwoty pieniężnej w ramach ugody w celu uniknięcia ścigania, oznaczało istnienie „oskarżenia w sprawie karnej”, uruchamiającym zastosowanie art. 6 Konwencji.

16. Podobnie, w sprawie *Blaj przeciwko Rumunii* (§§ 73-74), Trybunał zbadał sytuację, w której podjęto działania przeciwko skarżącemu, ujętemu na gorącym uczynku popełnienia przestępstwa o charakterze korupcyjnym (*in flagrante delicto*). W opinii Trybunału, pobranie próbek kryminalistycznych na miejscu przestępstwa i od skarżącego oraz wezwanie go do otwarcia koperty w jego biurze sugerowało, że władze traktowały go jako podejrzanego. W tych okolicznościach informacje przekazane skarżącemu w trakcie późniejszego przesłuchania w sposób dorozumiany i istotny zmieniły jego sytuację, powodując zastosowanie art. 6.

2. „Karna” natura oskarżenia

17. Odnośnie do autonomicznego pojęcia „karny”, Konwencja nie sprzeciwia się działaniom zmierzającym do „dekryminalizacji” w Układających się Państwach. Jednakże przestępstwa zaklasyfikowane jako „podlegające regulacjom prawnym” po dekryminalizacji mogą wchodzić w zakres autonomicznego pojęcia przestępstwa „karnego”. Pozostawienie państwom możliwości wyłączenia tych przestępstw może prowadzić do rezultatów niezgodnych z przedmiotem i celem Konwencji (*Öztürk przeciwko Niemcom*, § 49).

18. Punktem wyjścia dla oceny możliwości zastosowania karnego aspektu art. 6 Konwencji jest kryterium określone w wyroku *Engel i Inni przeciwko Holandii* (§§ 82-83):

- a. klasyfikacja w prawie krajowym;
- b. charakter przestępstwa;
- c. dotkliwość kary, którą dana osoba może ponieść.

19. Pierwszym kryterium jest kryterium wagi i stosuje się je jedynie jako punkt wyjścia. Jeśli prawo krajowe kwalifikuje czyn jako przestępstwo karne, będzie to miało decydujące znaczenie. W innym przypadku Trybunał przyjrzy się klasyfikacji krajowej i zbada istotne realia przedmiotowej procedury.

20. Dokonując oceny pod kątem drugiego kryterium, które uważane jest za ważniejsze (*Jussila przeciwko Finlandii* [WI], § 38), można wziąć pod uwagę następujące czynniki:

- czy dana norma prawna jest skierowana wyłącznie do określonej grupy, czy też ma charakter ogólnie wiążący (*Bendenoun przeciwko Francji*, § 47);
- czy postępowanie zostało wszczęte przez organ publiczny posiadający ustawowe uprawnienia wykonawcze (*Benham przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 56);
- czy norma prawna ma cel represyjny lub odstraszcający (*Öztürk przeciwko Niemcom*, § 53); *Bendenoun przeciwko Francji*, § 47);
- czy norma prawna ma na celu ochronę ogólnych interesów społecznych zazwyczaj chronionych prawem karnym (*Produkcija Plus Storitveno podjetje d.o.o. przeciwko Słowenii*, § 42);
- czy wymierzenie jakiegokolwiek kary uzależnione jest od stwierdzenia winy (*Benham przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 56);
- w jaki sposób podobne procedury są klasyfikowane w innych państwach członkowskich Rady Europy (*Öztürk przeciwko Niemcom*, § 53).

21. Trzecie kryterium odnosi się do maksymalnego wymiaru grożącej kary, którą przewiduje właściwe prawo (*Campbell i Fell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 72; *Demicoli przeciwko Malcie*, § 34).

22. Drugie i trzecie kryterium określone w sprawie *Engel i Inni przeciwko Holandii* są alternatywne i niekoniecznie kumulatywne; aby art. 6 mógł mieć zastosowanie wystarczy, że dane przestępstwo powinno ze swej natury być uznawane za „karne” w rozumieniu Konwencji lub że czyn powoduje, że osoba podlega karze, która ze względu na swój charakter i stopień surowości przynależy ogólnie do sfery „karnej” (*Lutz przeciwko Niemcom*, § 55; *Öztürk przeciwko Niemcom*, § 54). Fakt, że za dany czyn nie jest karany karą pozbawienia wolności nie ma charakteru decydującego, ponieważ względny brak surowości danej kary nie może pozbawiać przestępstwa jego z natury kryminalnego charakteru (*ibid.*, § 53; *Nicoleta Gheorghe przeciwko Rumunii*, § 26).

Można jednak przyjąć podejście łączne, jeżeli oddzielna analiza każdego kryterium nie pozwala na wyciągnięcie jasnego wniosku co do istnienia oskarżenia w sprawie karnej (*Bendenoun przeciwko Francji*, § 47).

A. Zastosowanie zasad ogólnych

1. Postępowanie dyscyplinarne

23. Przestępstwa przeciwko dyscyplinie wojskowej, zagrożone karą w postaci umieszczenia w jednostce dyscyplinarnej na okres kilku miesięcy, wchodzi w zakres karnego aspektu art. 6 Konwencji (*Engel i Inni przeciwko Holandii*, § 85). Z drugiej zaś strony ścisły dwudniowy areszt został uznany za zbyt krótki, aby można go było zaliczyć do sfery „prawa karnego” (*ibid.*).

24. W odniesieniu do zawodowego postępowania dyscyplinarnego w sprawie *Albert i Le Compte przeciwko Belgii* (§ 30), Trybunał uznał za zbędne wydanie orzeczenia w sprawie, uznając, że postępowanie to ma charakter cywilnoprawny. Podkreślił jednak, że dwa aspekty art. 6 — cywilny i karny — niekoniecznie wzajemnie się wykluczają (*ibid.*).

25. W sprawie *Müller-Hartburg przeciwko Austrii* (§§ 42-49), która dotyczyła postępowania dyscyplinarnego przeciwko adwokatowi, Trybunał stwierdził, że nie ma tutaj zastosowania aspekt karny art. 6. Trybunał wziął pod uwagę fakt, że mający zastosowanie przepis dyscyplinarny nie miał charakteru generalnego, ale adresowany był do członków grupy zawodowej o szczególnym statusie oraz że jego celem było zapewnienie przestrzegania przez członków adwokatury szczególnych zasad regulujących ich działania zawodowe. Nie posiadał on zatem elementów natury karnej, lecz raczej dyscyplinarnej. Ponadto, skarżącemu nigdy nie groziło pozbawienie wolności, natomiast grzywna, jaka mogła zostać wymierzona, mimo że mogła sięgnąć kwoty, którą można by uznać za dotkliwą, nie była sama w sobie wystarczająca do zakwalifikowania tego środka jako posiadającego karny charakter. To samo dotyczyło sankcji w postaci wykreślenia skarżącego z listy adwokatów, co niekoniecznie musiało mieć trwały skutek i nie spowodowało, że zarzuty miały charakter karny.

26. W sprawie dotyczącej postępowania dyscyplinarnego, skutującego dymisją lub zwolnieniem pracownika służby cywilnej, Trybunał stwierdził, że takie postępowanie nie ma charakteru „karnego” w rozumieniu art. 6 Konwencji, ponieważ decyzja władz krajowych miała charakter czysto administracyjny

(*Moulet przeciwko Francji* (dec.); *Trubić przeciwko Chorwacji* (dec.), § 26). Trybunał również wyłączył z art. 6 w jego aspekcie karnym spór dotyczący zwolnienia ze służby oficera wojska z powodu naruszenia dyscypliny (*Suküt przeciwko Turcji* (dec.)), jak również wojskowe postępowanie dyscyplinarne w sprawie nałożenia zakazu awansowania i obniżenia wynagrodzenia (*R.S. przeciwko Niemcom* (dec.), § 33).

27. Trybunał orzekł również, że postępowanie w sprawie zwolnienia komornika sądowego (*Bayer przeciwko Niemcom*, § 37) oraz sędziego (*Oleksandr Volkov przeciwko Ukrainie*, §§ 93-95; *Kamenos przeciwko Cyprowi*, §§ 51-53) nie pociągnęło za sobą rozstrzygnięcia o zarztach karnych i art. 6 w swoim aspekcie karnym nie miał zastosowania. Podobnie postępowanie dyscyplinarne przeciwko sędziemu, gdzie chodziło o nałożenie znacznej grzywny, nie było równoznaczne z rozstrzygnięciem oskarżenia w sprawie karnej (*Ramos Nunes de Carvalho e Sá przeciwko Portugalii* [WI], §§ 124-128).

28. Uwzględniając szczególnie kontekst więzienny oraz specjalny więzienny reżim dyscyplinarne art. 6 może mieć zastosowanie do czynów stanowiących naruszenie dyscypliny więziennej, z uwagi na charakter zarzutów oraz charakter i surowość kar (odpowiednio czterdzieści i siedem dodatkowych dni aresztu w sprawie *Ezeh i Connors przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 82; dla porównania zob. *Štitić przeciwko Chorwacji*, §§ 51-63). Niemniej jednak postępowania dotyczące systemu więziennictwa jako takie nie wchodzą w zakres art. 6 (*Boulois przeciwko Luksemburgowi* [WI], § 85). Na przykład umieszczenie więźnia w jednostce o zastrzyżonym rygorze nie dotyczy oskarżenia w sprawie karnej; dostęp do sądu w celu podważenia takiej decyzji i ograniczeń, które mogą jej towarzyszyć, powinno zostać zbadane w ramach cywilnego aspektu art. 6 ust. 1 Konwencji (*Enea przeciwko Włochom* [WI], § 98).

29. Środki nałożone przez sąd na podstawie przepisów dotyczących zakłócania porządku postępowania prowadzonego przed sądem (obraza sądu) co do zasady są uznawane za nieobjęte zakresem art. 6, ponieważ zbliżone są do wykonywania władzy dyscyplinarnej (*Ravnsborg przeciwko Szwecji*, § 34; *Putz przeciwko Austrii*, §§ 33-37). Jednak charakter i surowość kary mogą powodować, iż art. 6 będzie mieć zastosowanie do skazania za obrazę sądu (*Mariusz Lewandowski przeciwko Polsce*, §§ 29-31, dotyczący orzeczenia o umieszczeniu więźnia w celi izolacyjnej), szczególnie jeśli w prawie krajowym klasyfikowana jest jako przestępstwo (*Kyprianou przeciwko Cyprowi* [WI], §§ 61-64, dotyczący kary pięciu dni pozbawienia wolności).

30. Jeśli chodzi o obrazę Parlamentu Trybunał rozróżnia pomiędzy – z jednej strony - uprawnieniem władzy ustawodawczej do uregulowania własnych postępowań w przypadku naruszenia uprawnień przysługujących jego członkom i – z drugiej strony - rozszerzonym zakresem uprawnień do karania osób niebędących jego członkami za czyny dokonane poza jego obrębem. W pierwszym przypadku można uznać, że mamy do czynienia z dyscyplinarnym charakterem sprawy, podczas gdy drugi przypadek Trybunał uznaje za mający charakter karny, biorąc pod uwagę ogólne zastosowanie i surowość potencjalnej kary, która mogłaby zostać wymierzona (pozbawienie wolności do sześćdziesięciu dni oraz grzywna w sprawie *Demicoli przeciwko Malcie*, § 32).

2. Postępowania administracyjne, podatkowe, celne, finansowe i z zakresu prawa konkurencji oraz inne postępowania specjalne

31. Następujące wykroczenia administracyjne mogą wchodzić w zakres aspektu karnego art. 6:

- a. wykroczenia drogowe podlegające karze grzywny lub ograniczeniom prowadzenia pojazdów, takim jak punkty karne lub pozbawienie prawa (*Lutz przeciwko Niemcom*, § 182; *Schmautzer przeciwko Austrii*; *Malige przeciwko Francji*; *Marčan przeciwko Chorwacji*, § 33; *Igor Pascari przeciwko Republice Mołdawii*, §§ 20-23);
- b. drobne wykroczenia spowodowania uciążliwości lub zakłócenia spokoju (*Lauko przeciwko Słowacji*; *Nicoleta Gheorghe przeciwko Rumunii*, §§ 25-26);
- c. wykroczenia przeciwko przepisom o ubezpieczeniach społecznych (*Hüseyin Turan przeciwko Turcji*, §§ 18-21, za niezłożenie oświadczenia o zatrudnieniu pomimo niskiego wymiaru wymierzonej grzywny);
- d. wykroczenie administracyjne polegające na propagowaniu i rozpowszechnianiu nienawiści na tle etnicznym, karalne ostrzeżeniem administracyjnym oraz konfiskatą przedmiotowej publikacji (*Balsyté-Lideikiéné przeciwko Litwie*, § 61);

- e. wykroczenie administracyjne związane z organizacją zgromadzenia publicznego (*Kasparov i Inni przeciwko Rosji*, § 39-45; *Mikhaylova przeciwko Rosji*, §§ 50-75).

32. Artykuł 6 nie ma zastosowania do zwykłych postępowań podatkowych, które zwykle nie mają „konotacji karnej” (*Ferrazzini przeciwko Włochom* [WI], § 20). Niemniej jednak art. 6 ma zastosowanie do postępowań w sprawie dopłat podatkowych (*Jussila przeciwko Finlandii* [WI], § 38; *Steininger przeciwko Austrii*, §§ 34-37; *Chap Ltd przeciwko Armenii*, § 36).

33. Przy decydowaniu, czy art. 6 w jego aspekcie karnym ma zastosowanie do dopłat podatkowych, Trybunał wziął pod uwagę w szczególności następujące elementy:

- a. prawo ustanawiające sankcje dotyczyło wszystkich obywateli jako podatników;
- b. celem dopłaty nie było odszkodowanie pieniężne za szkodę, ale w istocie zadaniem było ukaranie w celu zapobiegania ponownemu popełnieniu czynu;
- c. dopłata została nałożona na podstawie przepisu generalnego w celu zarówno odstraszenia jak i ukarania;
- d. wysokość dopłaty była znaczna (*Bendenoun przeciwko Francji*, dla porównania zob. odsetki za zwłokę w płatności w sprawie *Mieg de Boofzheim przeciwko Francji* (dec.)).

Przestępczy charakter czynu może być wystarczający do zastosowania art. 6, bez względu na niską kwotę dopłaty podatkowej (10% ponownie ustalonych należności podatkowych w sprawie *Jussila przeciwko Finlandii* [WI], § 38).

34. Art. 6 w swoim aspekcie karnym ma zastosowanie do prawa celnego (*Salabiaku przeciwko Francji*), do kar wymierzonych przez sąd właściwy w sprawach budżetowych i finansowych (*Guisset przeciwko Francji*) oraz do niektórych władz administracyjnych posiadających uprawnienia w dziedzinie prawa gospodarczego, finansowego i prawa konkurencji (*Lilly France S.A. przeciwko Francji* (dec.); *Dubus S.A. przeciwko Francji*; *A. Menarini Diagnostics S.r.l. przeciwko Włochom*; *Produkcija Plus Storitveno podjetje d.o.o. przeciwko Słowenii*, §§ 45-46), włączając manipulacje rynkowe (*Grande Stevens i Inni przeciwko Włochom*, §§ 94-101).

35. W sprawie *Blokhin przeciwko Rosji* (§§ 179-182) Trybunał uznał, że art. 6 ma zastosowanie w postępowaniu o umieszczenie nieletniego w areszcie tymczasowym dla młodocianych przestępców. Wzięto pod uwagę charakter, czas trwania i sposób wykonania pozbawienia wolności, które mogło być i które faktycznie zostało zastosowane wobec skarżącego. Trybunał podkreślił, że pozbawienie wolności skarżącego stworzyło domniemanie, że postępowanie przeciwko niemu miało charakter „karny” w rozumieniu art. 6 i że takie domniemanie mogło zostać obalone tylko w całościowo wyjątkowych okolicznościach i tylko wtedy, gdy pozbawienie wolności nie mogło zostać uznane za „odczuwalnie szkodliwe” ze względu na jego charakter, czas trwania lub sposób wykonania. W przedmiotowej sprawie nie wystąpiły takie wyjątkowe okoliczności, które mogłyby obalić to domniemanie.

36. W niektórych przypadkach art. 6 w jego aspekcie karnym może mieć zastosowanie do postępowań w sprawie umieszczenia przestępców z zaburzeniami psychicznymi w szpitalu psychiatrycznym. Będzie to zależało od szczególnych cech postępowań krajowych i sposobu ich prowadzenia w praktyce (*Kerr przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.) oraz *Antoine przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.)), gdzie aspekt karny nie miał zastosowania; przeciwnie *Valeriy Lopata przeciwko Rosji*, § 120 oraz *Vasenin przeciwko Rosji*, § 130, gdzie aspekt karny miał zastosowanie).

37. W końcu aspekt karny art. 6 nie ma zastosowania do prywatnych postępowań karnych. Prawo do tego, by osoby trzecie były ścigane lub skazane za popełnienie czynu zagrożonego karą, nie może być zapewniane samodzielnie: musi być nieodłącznie związane z korzystaniem przez ofiarę z prawa do wniesienia pozwu cywilnego w oparciu o przepisy krajowe, choćby w celu uzyskania symbolicznego zadośćuczynienia lub ochrony dobra osobistego takiego jak „dobre imię” (*Perez przeciwko Francji* [WI], § 70; *Arlewin przeciwko Szwecji*, §§ 51-52).

3. Kwestie polityczne

38. Uznano, że art. 6 nie ma zastosowania w swoim aspekcie karnym do postępowań dotyczących sankcji wyborczych (*Pierre-Bloch przeciwko Francji*, §§ 53-60); rozwiązania partii politycznych (*Refah Partisi (the Welfare Party) i Inni przeciwko Turcji* (dec.)); parlamentarnych komisji śledczych (*Montera*

przeciwko Włochom (dec.)); publicznego ustalenia konfliktu interesów na stanowiskach wybieralnych (*Cătănicu przeciwko Rumunii* (dec.), §§ 38-41) oraz do procedury impeachmentu przeciwko prezydentowi kraju w związku poważnym naruszeniem przepisów Konstytucji (*Paksas przeciwko Litwie* [WI], §§ 66-67, zob. z drugiej strony, *Haarde przeciwko Islandii*, dotyczący postępowania przeciwko byłemu premierowi w Sądzie Impeachmentu).

39. W odniesieniu do postępowań lustracyjnych Trybunał stwierdził, że przewaga aspektów o konotacjach karnych (charakter czynu – nieprawdziwe oświadczenie lustracyjne – oraz charakter i dotkliwość kary – długotrwały zakaz wykonywania niektórych zawodów) może sprawić, że postępowanie takie wejdzie w karny zakres art. 6 Konwencji (*Matyjek przeciwko Polsce* (dec.); dla porównania zob. *Sidabras i Diautas przeciwko Litwie* (dec.) oraz *Polyakh i Inni przeciwko Ukrainie*, §§ 56-59).

4. Wydalenie i ekstradycja

40. Procedury dotyczące wydalania cudzoziemców nie mieszczą się w zakresie karnym art. 6, bez względu na fakt, że mogą być prowadzone w ramach postępowania karnego (*Maauia przeciwko Francji*, [WI], § 39). To samo wyłączone podejście ma zastosowanie do postępowań ekstradycyjnych (*Peñafiel Salgado przeciwko Hiszpanii* (dec.)) lub postępowań w sprawie europejskiego nakazu aresztowania (*Monedero Angora przeciwko Hiszpanii* (dec.)).

41. Z kolei zastąpienie kary pozbawienia wolności deportacją i zakazem wjazdu na terytorium kraju przez okres dziesięciu lat można traktować jako karę na tych samych podstawach co kara orzeczona w czasie pierwotnego skazania (*Gurguchiani przeciwko Hiszpanii*, §§ 40 i 47-48).

5. Różne etapy postępowania karnego, postępowania pomocnicze i dalsze środki prawne

42. Środki przyjęte w celu zapobiegania zakłócaniu porządku lub przestępstwom nie są objęte gwarancjami z art. 6 (*Raimondo przeciwko Włochom*, § 43 i *De Tommaso przeciwko Włochom* [WI], § 143, specjalny nadzór policyjny, *R. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.), lub upomnienie udzielone przez policję młodocianemu, który dopuścił się nieobyczajnej napaści w stosunku do uczennicy z jego szkoły).

43. Jeżeli chodzi o etap postępowania przygotowawczego (dochodzenie, śledztwo), Trybunał bada postępowanie karne jako całość, w tym etap postępowania przygotowawczego (*Dvorski przeciwko Chorwacji*, § 76). W swoim wczesnym orzecznictwie Trybunał podkreślał, że niektóre wymogi art. 6, takie jak wymóg rozsądnego terminu lub prawa do obrony, mogą mieć również znaczenie na tym etapie postępowania, o ile rzetelność procesu może zostać poważnie naruszona przez początkowe niedopełnienie tych wymogów (*Imbrioscia przeciwko Szwajcarii*, § 36). Chociaż sędziowie śledczy nie orzekają co do „oskarżenia w sprawie karnej”, kroki przez nich podejmowane mają bezpośredni wpływ na przebieg i rzetelność postępowania, jakie ma następnie miejsce, w tym na sam proces karny. Dlatego też art. 6 ust. 1 można uznać za mający zastosowanie do postępowania przygotowawczego prowadzonego przez sędziego śledczego, chociaż pewne zabezpieczenia proceduralne przewidziane art. 6 ust. 1 mogą nie znajdować zastosowania (*Vera Fernández-Huidobro przeciwko Hiszpanii*, §§ 108-114).

44. Art. 6 ust. 1 ma zastosowanie przez cały czas trwania postępowania dotyczącego jakiegokolwiek „oskarżenia w sprawie karnej”, łącznie ze skazaniem (na przykład, postępowanie dotyczące konfiskaty, umożliwiające sądom krajowym dokonanie oceny kwoty, na którą ma opiewać orzeczenie przepadku, *Phillips przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 39). Art. 6 w swoim aspekcie karnym może mieć również zastosowanie do postępowań dotyczących rozbiórki domu zbudowanego bez pozwolenia na budowę, ponieważ rozbiórka mogłaby zostać uznana za „karę” (*Hamer przeciwko Belgii*, § 60). Artykuł 6 nie ma jednak zastosowania do postępowań w sprawie zgodności pierwotnego wyroku z bardziej korzystnymi przepisami nowego Kodeksu Karnego (*Nurmagomedov przeciwko Rosji*, § 50), chociaż może mieć zastosowanie do postępowania w sprawie korekty wyroku, jeżeli ma to wpływ na ogólną długość kary pozbawienia wolności skarżącego (*Kereselidze przeciwko Gruzji*, §§ 32-33).

45. Postępowania dotyczące wykonania wyroków, takie jak postępowania w sprawie zastosowania amnestii (*Montcornet de Caumont przeciwko Francji* (dec.)), postępowania dotyczące zwolnień warunkowych (*A. przeciwko Austrii*, decyzja Komisji), postępowania dotyczące przekazania w rozumieniu Konwencji o przekazywaniu osób skazanych (*Szabó przeciwko Szwecji* (dec.)), ale zob. także odmiennie *Buijen przeciwko Niemcom*, §§ 40-45) i procedura *exequatur* dotycząca wykonania nakazu przepadku wydanego przez sąd zagraniczny (*Saccoccia przeciwko Austrii* (dec.)) nie wchodzi w zakres karny art. 6.

46. Co do zasady środki związane z konfiskatą, niosące za sobą negatywne skutki dla prawa własności osób trzecich przy braku jakiegokolwiek groźby postępowania karnego przeciwko nim, nie prowadzą do „rozstrzygnięcia o zasadności oskarżenia w sprawie karnej” (zajęcie statku powietrznego w sprawie *Air Canada przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 54; przepadek złotych monet w sprawie *AGOSI przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, §§ 65-66). Środki te mieszczą się jednak w zakresie cywilnym art. 6 (*Silickienė przeciwko Litwie*, §§ 45-46).

47. Gwarancje przewidziane w art. 6 mają zasadniczo zastosowanie do apelacji co do kwestii prawnych (*Meftah i Inni przeciwko Francji* [WI], § 40) oraz do postępowań konstytucyjnych (*Gast i Popp przeciwko Niemcom*, §§ 65-66; *Caldas Ramírez de Arrellano przeciwko Hiszpanii* (dec.)) w przypadkach, gdy takie postępowania stanowią dalszy etap odpowiednich postępowań karnych, a ich rezultaty mogą być decydujące dla osób skazanych.

48. Wreszcie, art. 6 nie ma zwykle zastosowania do postępowań dotyczących nadzwyczajnych środków odwoławczych, takich jak wznowienie sprawy. Trybunał uzasadnił, że osoba, której w stosunku do której wyrok jest prawomocny i która wnosi o wznowienie jej sprawy, nie jest „oskarżona w sprawie karnej” w rozumieniu tego artykułu (*Moreira Ferreira przeciwko Portugalii (nr 2)* [WI], §§ 60-61; *Fischer przeciwko Austrii* (dec.)). Jedynie nowe postępowania, wszczęte po uwzględnieniu wniosku o wznowienie, mogą być uważane za dotyczące oskarżenia w sprawie karnej (*Löffler przeciwko Austrii*, §§ 18-19). Podejście to zastosowano również w sprawach dotyczących wniosku o wznowienie postępowania karnego w następstwie stwierdzenia naruszenia przez Trybunał (*Öcalan przeciwko Turcji* (dec.)).

49. Jeżeli jednak nadzwyczajny środek odwoławczy prowadzi automatycznie lub w szczególnych okolicznościach do pełnego ponownego rozpoznania sprawy, art. 6 stosuje się w zwyczajny sposób do postępowania w sprawie „ponownego rozpoznania”. Ponadto Trybunał orzekł, że art. 6 ma zastosowanie w niektórych przypadkach, w których postępowanie, mimo że scharakteryzowane jako „nadzwyczajne” lub „wyjątkowe” w prawie krajowym, zostało uznane za podobne pod względem charakteru i zakresu do zwykłego postępowania odwoławczego: krajowej charakterystyki postępowania nie uznaje się za decydującą w kwestii jego zastosowania. Podsumowując, charakter, zakres i szczególne cechy odpowiedniej procedury nadzwyczajnej w danym systemie prawnym mogą być tego rodzaju, że prowadzi do objęcia tej procedury zakresem art. 6 ust. 1 (*Moreira Ferreira przeciwko Portugalii (nr 2)* [WI], §§ 60-72).

50. Podobnie nadzwyczajne postępowanie odwoławcze, którego rezultatem jest zmiana prawomocnego wyroku, wchodzi w zakres karny art. 6 (*Vanyan przeciwko Rosji*, § 58).

III. Prawo dostępu do sądu

Artykuł 6 ust. 1 Konwencji

„1. Każdy ma prawo do [...] rozpatrzenia jego sprawy [...] przy rozstrzygnięciu o [...] zasadności każdego oskarżenia w wytoczonej przeciwko niemu sprawie karnej.

Słowa kluczowe HUDOC

Dostęp do sądu (6-1)

51. „Prawo do sądu” nie ma charakteru bardziej absolutnego w sprawach karnych niż w sprawach cywilnych. Podlega ono dorozumianym ograniczeniom (*Deweer przeciwko Belgii*, § 49; *Kart przeciwko*

Turcji [WI], § 67).

52. Ograniczenia te nie mogą jednak ograniczać korzystania z prawa w taki sposób lub w takim stopniu, że naruszona zostaje sama istota tego prawa. Muszą one służyć osiągnięciu celu zgodnego z prawem i musi istnieć zasadna proporcjonalność między zastosowanymi środkami a celem, który ma zostać osiągnięty (*Guérin przeciwko Francji* [WI], § 37; *Omar przeciwko Francji* [WI], § 34, przywołujące odniesienia do spraw cywilnych).

Ograniczenia

53. Źródłami ograniczeń prawa dostępu do sądu mogą być:

1. Immunitet parlamentarny

54. Gwarancje zapewniane przez oba rodzaje immunitetu parlamentarnego (brak możliwości pociągnięcia do odpowiedzialności prawnej i nietykalność) służą tej samej potrzebie – zapewnieniu niezależności Parlamentu w wykonywaniu jego zadań. Bez wątplenia nietykalność przyczynia się do osiągnięcia pełnej niezależności Parlamentu, zapobiegając jakiegokolwiek możliwości prowadzenia motywowanych politycznie postępowań karnych, a tym samym chroniąc opozycję przed naciskami lub nadużyciami ze strony większości (*Kart przeciwko Turcji* [WI], § 90, przywołujący odniesienia do spraw cywilnych). Ponadto wszczęcie postępowania przeciwko członkom Parlamentu może mieć wpływ na samo funkcjonowanie zgromadzenia, do którego należą i zakłócać pracę Parlamentu. Ten system immunitetu, stanowiący wyjątek od prawa powszechnego, można zatem uznać za służący realizacji uprawnionego celu (*ibid.*, § 91).

55. Jednak bez uwzględnienia okoliczności sprawy nie można wyciągnąć żadnych wniosków co do zgodności z Konwencją ustaleń dotyczących legalności immunitetu parlamentarnego. Koniecznym jest upewnienie się, czy immunitet parlamentarny ograniczył prawo dostępu do sądu w sposób naruszający istotę tego prawa. Ocena proporcjonalności takiego środka oznacza wzięcie pod uwagę właściwej równowagi, którą należy osiągnąć pomiędzy interesem ogólnym w ochronie integralności Parlamentu a indywidualnym interesem skarżącego w uchyleniu immunitetu parlamentarnego w celu udzielenia odpowiedzi na postawione mu zarzuty karne w sądzie. Badając kwestię proporcjonalności, Trybunał powinien zwracać szczególną uwagę na zakres immunitetu w rozpatrywanej sprawie (*ibid.*, §§ 92-93). Im mniej środek ochronny służy zachowaniu integralności Parlamentu, tym bardziej przekonujące musi być jego uzasadnienie. Zatem, na przykład, Trybunał stwierdził, że brak możliwości zrzeczenia się immunitetu przez członka Parlamentu nie narusza jego prawa do sądu, ponieważ immunitet stanowił jedynie tymczasową przeszkodę proceduralną w postępowaniu karnym, ograniczoną do okresu sprawowania przez niego mandatu parlamentarnego (*ibid.*, §§ 92-93, 95 oraz 111-113).

2. Przepisy proceduralne

56. Są to na przykład wymogi dotyczące dopuszczalności odwołania. Artykuł 6 Konwencji nie zobowiązuje Układających się Państw do ustanowienia sądów apelacyjnych lub kasacyjnych (*Dorado Baúlde przeciwko Hiszpanii* (dec.), § 18). Jednakże w przypadku istnienia takich sądów, należy przestrzegać gwarancji określonych w art. 6, na przykład w zakresie zagwarantowania skarżącemu skutecznego prawa dostępu do sądu (*Maresti przeciwko Chorwacji*, § 33; *Reichman przeciwko Francji*, § 29).

57. Wprawdzie prawo do odwołania może oczywiście podlegać wymogom ustawowym, jednak stosując przepisy proceduralne sądy muszą unikać nadmiernego formalizmu, który mógłby naruszyć rzetelność postępowania (*Walchli przeciwko Francji*, § 29; *Evaggelou przeciwko Grecji*, § 23). Szczególnie ścisłe stosowanie przepisu proceduralnego może czasami naruszać samą istotę prawa dostępu do sądu (*Labergère przeciwko Francji*, § 23), w szczególności ze względu na znaczenie odwołania i znaczenie postępowania dla skarżącego skazanego na karę długoterminowego pozbawienia wolności (*ibid.*, § 20).

58. Na prawo dostępu do sądu ujemny wpływ mają zasadniczo także uchybienia proceduralne, przykładowo w sytuacji, gdy urzędnik prokuratury odpowiedzialny za weryfikację dopuszczalności odwołań od grzywien lub wniosków o wyłączenie działań *ultra vires* poprzez orzeczenie samemu co do istoty odwołania, pozbawiając tym samym skarżących możliwości orzeczenia w przedmiocie „zarzutu”,

o którym mowa, przez sędziego wspólnotowego (*Josseume przeciwko Francji*, § 32).

59. Podobna sytuacja ma miejsce, gdy decyzja o niedopuszczalności odwołania na błędnych podstawach doprowadziła do wstrzymania zwrotu kaucji równej kwocie standardowej grzywny, w wyniku czego grzywna została uznana za zapłaconą, a postępowanie zostało umorzone, uniemożliwiając skarżącemu, po zapłaceniu grzywny, zaskarżenie przed „sądem” zarzucanego mu wykroczenia drogowego (*Célice przeciwko Francji*, § 34).

60. Kolejny przykład: skarżący doświadczył nadmiernego ograniczenia jego prawa do sądu, w przypadku gdy jego odwołanie dotyczące kwestii prawnych zostało uznane za niedopuszczalne z powodu niedotrzymania terminów ustawowych, podczas gdy uchybienie to było skutkiem wadliwego sposobu wykonania przez władzę obowiązków doręczenia skarżącemu decyzji sądu niższej instancji (*Davran przeciwko Turcji*, §§ 40-47; *Maresti przeciwko Chorwacji*, §§ 33-43, przeciwie *Johansen przeciwko Niemcom*, §§ 46-57).

3. Obowiązek wykonania wcześniejszej decyzji

61. Odnośnie do automatycznej niedopuszczalności odwołań dotyczących kwestii prawnych wnoszonych przez skarżących, którzy nie poddali się zatrzymaniu, mimo że wydano nakazy aresztowania:

- a. w przypadku gdy odwołanie co do kwestii prawnych zostaje uznane za niedopuszczalne z przyczyn związanych z ukrywaniem się skarżącego, stanowi to nieproporcjonalną sankcję, biorąc pod uwagę duże znaczenie prawa do obrony i zasady państwa prawa w społeczeństwie demokratycznym (*Poitrimol przeciwko Francji*, § 38; *Guérin przeciwko Francji*, § 45; *Omar przeciwko Francji*, § 42);
- b. w przypadku gdy odwołanie co do kwestii prawnych zostaje uznane za niedopuszczalne jedynie z tego powodu, że wnoszący odwołanie nie poddał się pozbawieniu wolności na podstawie decyzji sądu zaskarżonej w odwołaniu, orzeczenie to zmusza wnoszącego odwołanie do wcześniejszego poddania się pozbawieniu wolności wynikającemu z zaskarżonej decyzji, mimo, że decyzja ta nie może być uznawana za ostateczną do czasu rozpoznania odwołania lub upływu terminu do wniesienia odwołania. Nakłada to nieproporcjonalne obciążenie na wnoszącego odwołanie, naruszając tym samym właściwą równowagę, która musi być zachowana, pomiędzy z jednej strony uzasadnioną troską o zapewnienie wykonywania orzeczeń sądowych, a z drugiej strony prawem dostępu do sądu kasacyjnego i wykonywaniem prawa do obrony (*ibid.*, §§ 40-41; *Guérin przeciwko Francji*, § 43).

62. Podobna sytuacja ma miejsce, gdy prawo do odwołania co do kwestii prawnych zostaje utracone z powodu niewywiązania się z obowiązku poddania się pozbawieniu wolności (*Khalfaoui przeciwko Francji*, § 46; *Papon przeciwko Francji (nr 2)*, § 100).

63. Jednakże wymóg wniesienia kaucji przed wniesieniem odwołania co do grzywny za przekroczenie dozwolonej prędkości – którego celem jest zapobieżenie składaniu odwołań w sferze wykroczeń drogowych ze zwłoką i w złej wierze – może stanowić uzasadnione i proporcjonalne ograniczenie prawa dostępu do sądu (*Schneider przeciwko Francji* (dec.)).

4. Inne ograniczenia naruszające prawo dostępu do sądu

64. Inne ograniczenia naruszające prawo dostępu do sądu mogą wystąpić na przykład, gdy oskarżony jest nakłaniany przez władze do wycofania odwołania na podstawie fałszywej obietnicy złagodzenia kary wymierzonej przez sąd pierwszej instancji (*Marpa Zeeland B.V. i Metal Welding B.V. przeciwko Holandii*, §§ 46-51) lub w przypadku, gdy sąd odwoławczy nie poinformował oskarżonego o nowym terminie na wniesienie odwołania co do kwestii prawnych po tym, jak wyznaczony mu z urzędu obrońca odmówił pomocy prawnej (*Kulikowski przeciwko Polsce*, § 70).

65. Ograniczenie dostępu do sądu wystąpi również wtedy, gdy skarżący nie ma możliwości zaskarżenia grzywny nałożonej przez organ administracyjny do sądu posiadającego wystarczające uprawnienia do

IV. Gwarancje ogólne: wymogi instytucjonalne

Artykuł 6 ust. 1 Konwencji

„1. Każdy ma prawo do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia jego sprawy [...] przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony ustawą przy rozstrzygnięciu [...] o zasadności każdego oskarżenia w wytoczonej przeciwko niemu sprawie karnej.

Słowa kluczowe HUDOC

Niezależny sąd (6-1) – Bezstronny sąd (6-1) – Sąd ustanowiony ustawą (6-1)

66. Zatem, na przykład, nie ma znaczenia w ocenie Trybunału, czy naruszenia mających zastosowanie przepisów w procedurze powoływania sędziów miały wpływ na rzetelność procesu skarżącego. Sam fakt, że oskarżenie w sprawie karnej rozpoznaje sędzia, którego stanowisko nie zostało ustanowione ustawą w rozumieniu art. 6 ust. 1 Konwencji, wystarcza do ustalenia naruszenia tego przepisu zgodnie z podstawową zasadą rządów prawa (*ibid.*, § 114).

A. Pojęcie „sądu”

67. Organ dyscyplinarny lub administracyjny może posiadać cechy „sądu” w autonomicznym rozumieniu art. 6, nawet jeśli nie jest on nazywany „trybunałem” lub „sądem” w systemie krajowym. W orzecznictwie Trybunału sąd charakteryzuje się, w materialnym znaczeniu tego pojęcia, funkcją sądowniczą, to znaczy rozstrzygnięciem kwestii wchodzących w zakres jego właściwości na podstawie przepisów prawa i po przeprowadzeniu postępowania w przepisany sposób. Musi on również spełniać szereg dalszych wymogów – niezawisłość, w szczególności od władzy wykonawczej, bezstronność, czas trwania kadencji swoich członków; gwarancje udzielone w ramach jego procedury – z których kilka pojawia się w samym tekście art. 6 ust. 1 (*Belilos przeciwko Szwajcarii*, § 64; *Coëme i Inni przeciwko Belgii*, § 99; *Richert przeciwko Polsce*, § 43).

68. Przyznanie organom administracyjnym prawa ścigania i wymierzania kar za drobne wykroczenia „kryminalne” nie jest sprzeczne z Konwencją, pod warunkiem, że dana osoba ma możliwość przeniesienia jakiegokolwiek decyzji podjętej przeciwko niej do sądu, który zapewnia gwarancje określone w art. 6. (*Öztürk przeciwko Niemcom*, § 56; *A. Menarini Diagnostics S.R.L. przeciwko Włochom*; *Flisar przeciwko Słowenii*, § 33). Dlatego też decyzje podjęte przez organy administracyjne, które same w sobie nie spełniają wymogów art. 6 ust. 1 Konwencji, muszą podlegać późniejszej kontroli „organu sądowego posiadającego pełną jurysdykcję”. Cechy definiujące takiego organu sądowego obejmują uprawnienie do uchylecia we wszystkich aspektach, w kwestiach faktycznych i prawnych, decyzji organu, o którym mowa poniżej (*Schmautzer przeciwko Austrii*, § 36; *Gradinger przeciwko Austrii*, § 44; *Grande Stevens i Inni przeciwko Włochom*, § 139): na przykład sądy administracyjne dokonujące sądowej kontroli, która wykracza poza „formalną” ocenę legalności i zawiera szczegółową analizę zasadności i proporcjonalności kary wymierzonej przez organ administracyjny (*A. Menarini Diagnostics S.R.L. przeciwko Włochom*, §§ 63-67, w odniesieniu do grzywny wymierzonej przez niezależny organ regulacyjny odpowiedzialny za kwestie konkurencji). Podobnie kontrola sądowa może spełniać wymogi art. 6, nawet jeżeli prawo samo określa karę w zależności od wagi popełnionego wykroczenia (*Malige przeciwko Francji*, §§ 46-51, w odniesieniu do odliczania punktów z prawa jazdy).

69. Uprawnienie do wydania wiążącej decyzji, która nie może zostać zmieniona przez organ pozasądowy, jest nieodłącznie związane z samym pojęciem „sądu” (*Findlay przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 77).

² Zob. Gwarancje ogólne: wymogi instytucjonalne

B. Sąd ustanowiony ustawą

70. Zgodnie z art. 6 ust. 1 Konwencji sąd musi być zawsze „ustanowiony ustawą”. Wyrażenie to odzwierciedla zasadę państwa prawa, która jest nieodłącznie związana z systemem ochrony ustanowionym Konwencją i jej protokołami (*Jorgic przeciwko Niemcom*, § 64; *Richert przeciwko Polsce*, § 41). Organ, który nie został powołany zgodnie z prawem, byłby pozbawiony legitymacji wymaganej w społeczeństwie demokratycznym do rozpoznawania indywidualnych skarg (*Lavents przeciwko Łotwie*, § 114; *Gorgiladze przeciwko Gruzji*, § 67; *Kontalexis przeciwko Grecji*, § 38).

71. „Ustawa”, w rozumieniu art. 6 ust. 1 Konwencji, obejmuje w szczególności przepisy dotyczące ustanowienia i kompetencji organów sądowych (*Lavents przeciwko Łotwie*, § 114; *Richert przeciwko Polsce*, § 41; *Jorgic przeciwko Niemcom*, § 64), ale także wszelkie inne przepisy prawa krajowego, które - w przypadku ich naruszenia - czynią niezgodnym z prawem udział jednego lub większej liczby sędziów w rozpoznawaniu sprawy (*Pandjigidze i Inni przeciwko Gruzji*, § 104; *Gorgiladze przeciwko Gruzji*, § 68). Wyrażenie „ustanowiony ustawą” obejmuje nie tylko podstawę prawną samego istnienia sądu, ale również przestrzeganie przez sąd szczególnych zasad, które go regulują (*ibid.*) oraz skład sądu w każdej sprawie (*Posokhov przeciwko Rosji*, § 39; *Fatullayev przeciwko Azerbejdżanowi*, § 144; *Kontalexis przeciwko Grecji*, § 42).

72. W związku z tym, jeżeli sąd nie posiada kompetencji do rozpoznania sprawy oskarżonego zgodnie z przepisami mającymi zastosowanie zgodnie z prawem krajowym, nie jest sądem „ustanowionym ustawą” w rozumieniu art. 6 ust. 1 Konwencji (*Richert przeciwko Polsce*, § 41; *Jorgic przeciwko Niemcom*, § 64).

73. Termin „ustanowiony ustawą” wskazany w art. 6 Konwencji ma na celu zapewnienie, że organizacja wymiaru sprawiedliwości w demokratycznym społeczeństwie nie jest uzależniona od dyskrejonalnego uznania organów wykonawczych, ale jest regulowana przepisami prawa stanowionego przez parlament (*Richert przeciwko Polsce*, § 42 *Coëme i Inni przeciwko Belgii*, § 98). Również w krajach, w których prawo jest skodyfikowane, organizacja systemu sądowego nie może być pozostawiona w gestii organów sądowych, chociaż nie oznacza to, że sądy nie mają pewnej swobody interpretacji odpowiednich przepisów krajowych (*ibid.*; *Gorgiladze przeciwko Gruzji*, § 69).

74. Co do zasady, naruszenie przez sąd przepisów prawnych dotyczących ustanawiania i kompetencji organów sądowych prowadzi do naruszenia art. 6 ust. 1 Konwencji. Trybunał jest zatem uprawniony do badania, czy prawo krajowe było przestrzegane w tym zakresie. Niemniej jednak, mając na uwadze ogólną zasadę, zgodnie z którą wykładnia przepisów prawa krajowego należy przede wszystkim do sądów krajowych, Trybunał nie może kwestionować ich wykładni, chyba że miało miejsce rażące naruszenie prawa krajowego (*Coëme i Inni przeciwko Belgii*, § 98 in fine; *Lavents przeciwko Łotwie*, § 114). Zadanie Trybunału ogranicza się zatem do zbadania, czy istniały uzasadnione podstawy do ustanowienia jurysdykcji przez organy władzy (*Jorgic przeciwko Niemcom*, § 65).

75. Przykłady sytuacji, w których Trybunał stwierdził, że dany organ nie jest „sądem ustanowionym ustawą”:

- a. sąd kasacyjny, który rozpoznawał sprawę współoskarżonych innych niż ministrowie za przestępstwa związane z tymi, za które ministrowie stanęli przed sądem, ponieważ zasada połączenia nie została ustanowiona przez prawo (*Coëme i Inni przeciwko Belgii*, §§ 107-108);
- b. sąd złożony z dwóch ławników wybranych do zasiadania w konkretnej sprawie z naruszeniem ustawowego wymogu ich wyboru w drodze losowania i maksymalnego 2-tygodniowego okresu pełnienia obowiązków w roku (*Posokhov przeciwko Rosji*, § 43);
- c. sąd złożony z ławników, który kontynuował rozpoznawanie spraw zgodnie z ustanowioną tradycją, mimo że ustawa o ławnikach została uchylona i nie została uchwalona żadna nowa ustawa (*Pandjigidze i Inni przeciwko Gruzji*, §§ 108-111);
- d. sąd, którego skład nie był zgodny z prawem, ponieważ dwóch sędziów zostało wyłączonych z mocy prawa ze składu sądu w sprawie (*Lavents przeciwko Łotwie*, § 115);

76. Trybunał stwierdził, że sąd został „ustanowiony ustawą” w następujących sprawach:

- a. niemiecki sąd sądzący osobę za akty ludobójstwa popełnione w Bośni (*Jorgic przeciwko Niemcom*, §§ 66-71);

b. specjalny sąd ustanowiony w celu sądzenia przypadków korupcji i przestępczości zorganizowanej (*Fruni przeciwko Słowacji*, § 140).

C. Niezawisłość i bezstronność

77. Prawo do rzetelnego procesu, o którym mowa w art. 6 ust. 1, wymaga, aby sprawa była rozpoznawana przez „niezawisły i bezstronny sąd” ustanowiony ustawą. Istnieje ścisły związek pomiędzy pojęciami niezawisłości i obiektywnej bezstronności. Z tego powodu Trybunał zazwyczaj rozpatruje oba wymogi łącznie (*Findlay przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 73).

Zasady stosowane przy ustalaniu, czy sąd można uznać za „niezawisły i bezstronny” mają zastosowanie w równym stopniu do sędziów zawodowych, ławników i ławy przysięgłych (*Holm przeciwko Szwecji*, § 30).

78. Gwarancje niezawisłości i bezstronności, o których mowa w art. 6 ust. 1, dotyczą jednak tylko organu powołanego do rozstrzygnięcia w sprawie zarzutów karnych przeciwko skarżącemu i nie mają zastosowania do przedstawicieli prokuratury, którzy są jedynie stronami postępowania (*Kontalexis przeciwko Grecji*, § 57; *Haarde przeciwko Islandii*, § 94; *Thiam przeciwko Francji*, § 71).

1. Sąd niezawisły

a. Zasady ogólne

79. Artykuł 6 ust. 1 Konwencji wymaga niezawisłości od innych organów władzy — tj. władzy wykonawczej i ustawodawczej — a także od stron (*Ninn-Hansen przeciwko Danii* (dec.)).

80. Mimo, że pojęcie rozdziału władzy między politycznymi organami rządu i sądownictwem nabrało rosnącego znaczenia w orzecznictwie Trybunału, to jednak ani art. 6 ani żadne inne postanowienie Konwencji nie wymagają, aby państwa stosowały się do jakichkolwiek teoretycznych koncepcji konstytucyjnych dotyczących dopuszczalnych granic interakcji poszczególnych władz. Pytanie zawsze brzmi, czy w danej sprawie zostały spełnione wymogi konwencyjne (*Henryk Urban i Ryszard Urban przeciwko Polsce*, § 46).

b. Kryteria oceny niezawisłości

81. Zgodność z wymogiem niezawisłości oceniana jest w szczególności na podstawie kryteriów ustawowych (*Mustafa Tunca i Fecire Tunca przeciwko Turcji* [WI], § 221). Rozstrzygając, czy dany organ można uznać za „niezawisły”, Trybunał brał pod uwagę następujące kryteria (*Findlay przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 73):

- a. sposób powoływania jego członków oraz
- b. czas trwania ich kadencji;
- c. istnienie gwarancji zabezpieczających przed naciskami z zewnątrz;
- d. kwestia, czy taki organ sprawia wrażenie niezawisłości.

i. Sposób powoływania członków organu

82. Samo powoływanie sędziów przez Parlament nie może być postrzegane jako budzące wątpliwości co do ich niezawisłości (*Filippini przeciwko San Marino* (dec.); *Ninn-Hansen przeciwko Danii* (dec.))

83. Podobnie mianowanie sędziów przez egzekutywę jest dopuszczalne pod warunkiem, że osoby mianowane wolne są od wpływów lub nacisków podczas wykonywania swoich funkcji orzeczniczych (*Henryk Urban i Ryszard Urban przeciwko Polsce*, § 49; *Campbell and Fell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 79; *Maktouf i Damjanović przeciwko Bośni i Hercegowinie* [WI], § 49).

84. Pomimo że przydzielenie sprawy konkretnemu sędziemu lub sądowi mieści się w zakresie swobodnego uznania organów krajowych, jakim dysponują w takich sprawach, to Trybunał musi być przekonany, że było to zgodne z art. 6 ust. 1, a w szczególności z wymogami niezawisłości i bezstronności (*Moiseyev przeciwko Rosji*, § 176).

ii. Czas trwania kadencji członków organu

85. Żaden konkretny czas trwania kadencji nie został określony jako niezbędne minimum. Nieusuwalność sędziów w trakcie ich kadencji musi być zasadniczo uznawana jako kosekwencja ich niezawisłości. Niemniej jednak, brak formalnego uregulowania ich nieusuwalności w prawie nie oznacza sam w sobie braku niezawisłości pod warunkiem, że istnieje faktycznie oraz że istnieją inne niezbędne gwarancje (*Campbell i Fell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 80).

86. Obecność w składzie sędziowskim rozpoznającym sprawę zbrodni wojennych sędziów międzynarodowych oddelegowanych na dwuletnią odnawialną kadencję została uznana za zrozumiałą, biorąc pod uwagę tymczasowy charakter obecności międzynarodowej w kraju i mechanizm delegowania międzynarodowego (*Maktouf i Damjanović przeciwko Bośni i Hercegowinie* [WI], § 51).

iii. Gwarancje zabezpieczające przed zewnętrznymi naciskami

87. Niezawisłość sądownictwa wymaga, aby poszczególni sędziowie byli wolni od nieuzasadnionych wpływów zarówno w ramach sądownictwa, jak i spoza niego. Wewnętrzna niezawisłość sądownictwa wymaga, aby sędziowie byli wolni od dyrektyw lub nacisków ze strony innych sędziów lub tych, którzy pełnią obowiązki administracyjne w sądzie, takich jak prezes sądu lub przewodniczący wydziału w sądzie. Brak odpowiednich gwarancji zapewniających niezawisłość sędziów w systemie sądownictwa, w szczególności w stosunku do ich przełożonych, może doprowadzić do stwierdzenia przez Trybunał, że wątpliwości skarżącego co do niezawisłości i bezstronności sądu można uznać za obiektywnie uzasadnione (*Parlov-Tkalčić przeciwko Chorwacji*, § 86; *Daktaras przeciwko Litwie*, § 36; *Moiseyev przeciwko Rosji*, § 184).

iv. Sprawianie wrażenia niezawisłości

88. W celu ustalenia, czy sąd można uznać za „niezawisty” zgodnie z wymogami art. 6 ust. 1 Konwencji, istotne może być samo sprawianie wrażenia niezawisłości. Stawką jest zaufanie, jakie sądy w demokratycznym społeczeństwie muszą wzbudzać w opinii publicznej, jeśli chodzi o postępowanie karne, w szczególności wśród oskarżonych (*Şahiner przeciwko Turcji*, § 44).

89. Przy decydowaniu, czy istnieje uzasadniony powód, aby obawiać się, że dany sąd nie jest niezawisty lub bezstronny, stanowisko oskarżonego jest ważne, ale nie rozstrzygające. Decydujące jest to, czy jego wątpliwości można uznać za obiektywnie uzasadnione (*Incal przeciwko Turcji*, § 71). Problem, jeśli chodzi o niezawisłość sądów, nie powstanie w przypadku, gdy Trybunał uważa, że „obiektywny obserwator” nie miałby powodów do obaw w tej kwestii w okolicznościach badanej sprawy (*Clarke przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.)).

90. W przypadku, gdy w składzie sądu znajdują się osoby pozostające w w stosunku zależności, pod względem ich obowiązków oraz organizacji ich pracy, względem stron, oskarżony może mieć uzasadnione wątpliwości co do niezawisłości tych osób (*Şahiner przeciwko Turcji*, § 45).

91. W sprawie *Thiam przeciwko Francji*, § 75-85, Trybunał nie stwierdził, że obawa skarżącego co do braku niezawisłości i bezstronności sądu powołanego do zbadania przedstawionego skarżącemu oskarżenia w sprawie karnej za przestępstwo popełnione na szkodę prezydenta republiki, który przystąpił do postępowania jako strona cywilna, była uzasadniona samym faktem, że prezydent uczestniczył w powoływaniu i awansowaniu sędziów. Trybunał zauważył, że niezawisłość sędziów była zagwarantowana konstytucyjnie i to chroniło ich przed możliwymi atakami na ich niezawisłość. Co więcej, sędziowie nie podlegali Ministerstwu Sprawiedliwości i nie byli poddawani żadnym naciskom ani instrukcjom przy wykonywaniu swoich funkcji sądowych, w tym instrukcjom prezydenta. Następnie Trybunał wziął pod uwagę fakt, że decyzje dotyczące powoływania członków władzy sądowniczej oraz rozwoju ich karier zawodowych, przenoszenia i awansów były podejmowane na skutek działań Krajowej Komisji Służby Prawnej (*Conseil supérieur de la magistrature*) po przeprowadzeniu kontradyktoryjnego postępowania. Ponadto, powoływanie sędziów nie było kwestią uznaniową i podlegało kontroli Rady Stanu. Trybunał zauważył również, że skarżący nie przedstawił żadnych konkretnych dowodów mogących wykazać, że mógł obiektywnie obawiać się, że sędziowie w jego sprawie podlegali wpływom Prezydenta. Zławsza, że sprawa nie miała żadnego związku z funkcjami politycznymi prezydenta i nie wszczął on postępowania ani nie przedstawił dowodów mających na celu ustalenie winy skarżącego; sądy krajowe należyście zbadały wszystkie argumenty skarżącego, a

późniejsze nowelizacje konstytucji wykluczyły udział prezydenta w powoływaniu sędziów na ich stanowiska.

2. Sąd bezstronny

92. Artykuł 6 ust. 1 Konwencji wymaga by sąd, objęty zakresem tego artykułu, był „bezstronny”. Normalnie bezstronność oznacza brak uprzedzeń czy stronniczości, a jej istnienie lub nie można sprawdzić różnymi metodami (*Kyprianou przeciwko Cyprowi* [WI], § 118; *Micallef przeciwko Malcie* [WI], § 93).

a. Kryteria oceny bezstronności

93. Trybunał dokonał rozróżnienia między:

- a. *podejściem subiektywnym* – to jest dążeniem do ustalenia, czy w konkretnej sprawie istnieją jakiegokolwiek przekonania lub interesy danego sędziego;
- b. *podejściem obiektywnym* – to jest ustaleniem, czy sędzia daje odpowiednie gwarancje wykluczające jakiegokolwiek uzasadnione podejrzenie w tym względzie (*Kyprianou przeciwko Cyprowi* [WI], § 118 *Piersack przeciwko Belgii*, § 30; *Grievies przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 69; *Morice przeciwko Francji*, [WI], § 73).

94. Nie ma jednak wyraźnego podziału między tymi dwoma pojęciami, ponieważ postępowanie sędziego może nie tylko wzbudzać obiektywne obawy co do bezstronności z punktu widzenia obserwatora zewnętrznego (kryterium obiektywne), ale również może dotyczyć kwestii jego osobistych przekonań (kryterium subiektywne). Dlatego też to, czy daną sprawę należy rozpatrywać w ramach jednego kryterium, czy drugiego lub też obu, będzie zależało od konkretnych faktów dotyczących kwestionowanego zachowania (*Kyprianou przeciwko Cyprowi* [WI], §§ 119 i 121).

i. Podejście subiektywne

95. Stosując kryterium subiektywne, Trybunał konsekwentnie utrzymuje, że należy domniemywać osobistą bezstronność sędziego, dopóki nie zostanie wykazane, że jest inaczej (*Kyprianou przeciwko Cyprowi* [WI], § 119; *Hauschildt przeciwko Danii*, § 47).

96. Odnośnie do rodzaju wymaganych dowodów Trybunał starał się na przykład ocenić, czy sędzia okazywał wrogość lub złą wolę lub zaaranżował przydzielenie mu sprawy z powodów osobistych (*De Cubber przeciwko Belgii*, § 25).

97. Mimo że w niektórych sprawach trudno jest pozyskać dowody obalające domniemanie subiektywnej bezstronności sędziego, wymóg obiektywnej bezstronności stanowi kolejną ważną gwarancję. Trybunał rzeczywiście zauważył trudność ustalenia naruszenia art. 6 ze względu na subiektywną stronniczość i dlatego też w zdecydowanej większości przypadków skoncentrował się na kryterium obiektywnym (*Kyprianou przeciwko Cyprowi* [WI], § 119; *Morice przeciwko Francji* [WI], § 75).

ii. Podejście obiektywne

98. Zgodnie z kryterium obiektywnym, w przypadku stosowania go do organu zasiadającego w składzie wieloosobowym, należy ustalić czy, pomijając osobiste zachowanie któregośkolwiek z członków tego organu, istnieją możliwe do ustalenia fakty, które mogą rodzić wątpliwości co do jego bezstronności (*Castillo Algar przeciwko Hiszpanii*, § 45).

99. Podejmując decyzję, czy w rozpatrywanym przypadku istnieje uzasadniony powód, aby obawiać się, że dany organ nie jest bezstronny, stanowisko osób twierdzących, że nie jest bezstronny, jest ważne, ale nie rozstrzygające. Decydujące jest to, czy obawa może być uznana za obiektywnie uzasadnioną (*Ferrantelli i Santangelo przeciwko Włochom*, § 58; *Padovani przeciwko Włochom*, § 27).

100. Kryterium obiektywne dotyczy głównie powiązań hierarchicznych lub innych powiązań między sędzią a innymi osobami uczestniczącymi w postępowaniu, które obiektywnie uzasadniają wątpliwości co do bezstronności sądu, a tym samym nie spełniają standardu określonego w Konwencji w ramach kryterium obiektywnego (*Micallef przeciwko Malcie* [WI], § 97). Dlatego też w każdym indywidualnym

przypadku należy rozstrzygnąć, czy dany związek ma charakter i stopień wskazujący na brak bezstronności sądu (*Pullar przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 38).

101. Z tego względu nawet pozory mogą mieć pewne znaczenie. Stawką jest zaufanie, jakie sądy w demokratycznym społeczeństwie muszą wzbudzać w opinii publicznej, włączając oskarżonych. Zatem każdy sędzia, w stosunku do którego istnieje uzasadniony powód, by obawiać się braku bezstronności, musi się wyłączyć (*Castillo Algar przeciwko Hiszpanii*, § 45; *Morice przeciwko Francji* [WI], § 78; *Škrlić przeciwko Chorwacji*, § 43).

102. Uwzględnione muszą zostać również kwestie dotyczące organizacji wewnętrznej (*Piersack przeciwko Belgii*, § 30 d)). Istnienie krajowych procedur zapewniających bezstronność, a konkretnie zasad regulujących kwestię wyłączenia sędziów, jest istotnym czynnikiem. Przepisy takie wyrażają troskę ustawodawcy krajowego o usunięcie wszelkich uzasadnionych wątpliwości co do bezstronności danego sędziego lub sądu i stanowią próbę zapewnienia bezstronności poprzez wyeliminowanie przyczyn takich obaw. Oprócz zapewnienia braku faktycznych uprzedzeń, mają one na celu usunięcie wszelkich przejawów stronniczości i służą w ten sposób promowaniu zaufania, które sądy w społeczeństwie demokratycznym muszą wzbudzać w opinii publicznej (patrz *Micallef przeciwko Malcie* [WI], § 99; *Mežnarić przeciwko Chorwacji*, § 27; *Harabin przeciwko Słowacji*, § 132).

103. Trybunał weźmie pod uwagę takie zasady zapewniające bezstronność przy dokonywaniu własnej oceny tego, czy „sąd” był bezstronny oraz w szczególności tego, czy obawy skarżącego można uznać za obiektywnie uzasadnione (*Pfeifer i Plankl przeciwko Austrii*, § 6; *Oberschlick przeciwko Austrii (nr 1)*, § 50; *Pescador Valero przeciwko Hiszpanii*, §§ 24-29). W związku z tym oczekuje się, że skarżący skorzystają z przepisów istniejących w danym prawie krajowym (*Zahirović przeciwko Chorwacji*, §§ 31-37).

104. Jeśli chodzi o procedurę orzekania w przedmiocie zarzutów stronniczości Trybunał stwierdził w szczególności, że udział sędziów w wydawaniu decyzji dotyczącej zarzutów przeciwko jednemu z ich kolegów może wpływać na obiektywizm każdego z kwestionowanych członków jeśli identyczne zarzuty zostaną postawione także im. Niemniej jednak Trybunał uznał, że takie postępowanie nie wpływa na bezstronność danych sędziów w szczególnych okolicznościach sprawy, gdy skarżący oparł swój wniosek dotyczący stronniczości na generalnych lub abstrakcyjnych prawie identycznych podstawach bez uczynienia jakiegokolwiek odniesienia do konkretnych faktów, które mogłyby wskazać na osobistą niechęć lub wrogość w stosunku do niego. Trybunał zauważył w tym względzie, że wyłączenie wszystkich kwestionowanych sędziów z decydowania w przedmiocie tych zarzutów doprowadziłoby do paraliżu całego systemu sądownictwa (*A. K. przeciwko Lichtensteinowi*, § 68).

105. Natomiast zaniechanie przez sądy krajowe rozpatrzenia zarzutu dotyczącego braku bezstronności, która nie wydaje się natychmiast w sposób oczywisty pozbawiona podstaw merytorycznych, może prowadzić do naruszenia art. 6 ust. 1 Konwencji, biorąc pod uwagę zaufanie, jakie sądy muszą wzbudzać w osobach podlegających ich jurysdykcji (*Remli przeciwko Francji*, § 48).

106. Ponadto istnieje możliwość, że sąd wyższej instancji lub sąd najwyższy może, w pewnych okolicznościach, podjąć działania naprawcze co do uchybień mających miejsce w postępowaniu w pierwszej instancji. Aczkolwiek, gdy sąd wyższej instancji odmawia uchylecia decyzji sądu niższej instancji pozbawionego bezstronności i utrzymuje w mocy skazanie i wymierzoną karę, nie można powiedzieć, że

usunął przedmiotowe uchybienie (*Kyprianou przeciwko Cyprowi* [WI], § 134; *De Cubber przeciwko Belgii*, § 33; *Findlay przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, §§ 78-79).

107. Wreszcie, Trybunał jest zdania, że gdy pojawia się kwestia bezstronności sądu w odniesieniu do udziału sędziego w postępowaniu, to fakt, że był on lub była ona członkiem powiększonego składu sędziowskiego nie jest sam w sobie decydujący w kwestii obiektywnej bezstronności w rozumieniu art. 6 ust. 1 Konwencji. Biorąc pod uwagę tajność narady, ustalenie rzeczywistego wpływu sędziego na podejmowanie decyzji może okazać się niemożliwe, a bezstronność sądu może budzić poważne wątpliwości (*Morice przeciwko Francji* [WI], § 89; *Otegi Mondragon przeciwko Hiszpanii*, § 67).

b. Sytuacje w jakich pojawić się może kwestia braku sędziowskiej bezstronności

108. Istnieją dwie możliwe sytuacje, w jakich pojawić się może kwestia braku sędziowskiej

bezstronności (*Kyprianou przeciwko Cyprowi* [WI], § 121):

a. pierwsza ma *charakter funkcjonalny* i dotyczy, na przykład, wykonywania różnych funkcji przez tę samą osobę w ramach procesu sądowego, lub istnienia związków natury hierarchicznej albo innego rodzaju relacji z innym uczestnikiem postępowania;

b. druga jest *natury osobistej* i jest następstwem zachowania sędziego w danej sprawie.

109. Ponadto mogą występować przypadki strukturalnego braku bezstronności danego sądu jako całości. Tak było w przypadku w sprawie *Boyan Gospodinov przeciwko Bułgarii* (§§ 54-60), gdy sąd karny, przed którym toczyło się postępowanie karne przeciwko skarżącemu, był równocześnie pozwanym w odrębnym postępowaniu cywilnym o odszkodowanie wszczętym przez skarżącego.

i. Sytuacje o charakterze funkcjonalnym

α. Wykonywanie różnych funkcji sądowych

110. Sam fakt, że sędzia sądu karnego podejmował również decyzje na etapie postępowania przedsądowego w sprawie, w tym decyzje dotyczące aresztowania, nie może być uznawany sam w sobie jako uzasadniający obawy co do jego braku bezstronności; liczy się zakres i charakter tych decyzji (*Fey przeciwko Austrii*, § 30; *Sainte-Marie przeciwko Francji*, § 32; *Nortier przeciwko Holandii*, § 33). Kiedy decyzje o przedłużeniu tymczasowego aresztowania wymagały „bardzo wysokiego stopnia przejrzystości” co do kwestii winy, Trybunał uznał, że bezstronność danych sądów mogła budzić wątpliwości i że obawy skarżącego w tym względzie można uznać za obiektywnie uzasadnione (*Hauschildt przeciwko Danii*, §§ 49-52). W każdym przypadku istotną kwestią jest stopień, w jakim sędzia ocenił okoliczności sprawy i odpowiedzialność skarżącego przy stosowaniu tymczasowego aresztowania (*Jasiński przeciwko Polsce*, §§ 54-58, gdzie Trybunał nie stwierdził naruszenia art. 6 ust. 1 Konwencji oraz *Romenskiy przeciwko Rosji*, §§ 28-30, gdzie Trybunał stwierdził naruszenie art. 6 ust. 1 Konwencji).

111. Gdy kwestia stronniczości pojawia się w odniesieniu do wcześniejszego udziału sędziego w postępowaniu, upływ prawie 2-letniego okresu od momentu poprzedniego podejmowania czynności w postępowaniu nie jest sam w sobie wystarczającym zabezpieczeniem przed stronniczością (*Dāvidsons i Savins przeciwko Łotwie*, § 57).

112. Fakt, że sędzia był kiedyś pracownikiem prokuratury nie jest powodem do obaw, że nie jest bezstronny (*Paunović przeciwko Serbii*, §§ 38-43) ; niemniej jednak, jeżeli osoba indywidualna, po objęciu stanowiska w departamencie, którego charakter jest taki, że może mieć do czynienia z daną sprawą w trakcie wykonywania swoich obowiązków, zasiada następnie w tej samej sprawie jako sędzia, opinia publiczna ma prawo obawiać się, że nie daje wystarczających gwarancji bezstronności (*Piersack przeciwko Belgii*, § 30 lit. b) i d)).

113. Wykonywanie kolejno po sobie funkcji sędziego śledczego i następnie sędziego „procesowego” przez jedną i tę samą osobę w tej samej sprawie również doprowadziło Trybunał do stwierdzenia, że bezstronność sądu procesowego mogła budzić wątpliwości skarżącego (*De Cubber przeciwko Belgii*, §§ 27-30).

114. Jednakże w sytuacji, gdy udział sędziego „procesowego” w śledztwie był ograniczony w czasie i polegał na przesłuchaniu dwóch świadków oraz nie wiązał się z oceną dowodów lub nie wymagał od niego wyciągnięcia wniosków, Trybunał stwierdził, że obawy skarżącego, iż właściwy sąd krajowy nie był

bezstronny, nie można uznać za obiektywnie uzasadnioną (*Bulut przeciwko Austrii*, §§ 33-34). Zatem ocena indywidualnych okoliczności każdej sprawy jest zawsze konieczna w celu ustalenia zakresu, w jakim sędzia śledczy wykonywał czynności w sprawie (*Borg przeciwko Malcie*, § 89).

115. Nieobecność prokuratora w czasie procesu karnego, który może stawiać sędziego na pozycji organu ścigania podczas przeprowadzania przesłuchania i przedstawiania dowodów przeciwko skarżącemu, rodzi kolejną kwestię dotyczącą bezstronności. W tym względzie Trybunał wyjaśnił, że sędzia jest ostatecznym strażnikiem postępowania i że normalnym zadaniem organu władzy publicznej w przypadku oskarżenia publicznego jest przedstawienie i uzasadnienie oskarżenia w sprawie karnej w celu przeprowadzenia kontradiktoryjnego postępowania z innymi stronami. W związku z tym pomylenie tych dwóch ról w postępowaniu stanowi potencjalne naruszenie wymogu bezstronności

z art. 6 ust. 1 Konwencji (*Karelin przeciwko Rosji*, §§ 51-85).

116. Podobnie, Trybunał badał kwestię zgodności z zasadą bezstronności w szeregu spraw dotyczących zarzucanej obrazy sądu przez skarżących, w których ten sam sędzia podejmował decyzję o ściganiu, sądził kwestie wynikające z zachowania oskarżonego, orzekał o jego winie i wymierzał karę. Trybunał podkreślił, że w takich sytuacjach, pomieszczenie ról oskarżyciela, świadka, prokuratora i sędziego może ewidentnie rodzić uzasadnione obawy co do zgodności postępowania z wielowiekową zasadą, że nikt nie może być sędzią w swojej własnej sprawie oraz wątpliwości co do bezstronności składu sądu (*Kyprianou przeciwko Cyprowi* [WI], § 126-128; *Słomka przeciwko Polsce*, §§ 44-51, *Deli przeciwko Mołdawii*, § 43).

117. Kwestia braku bezstronności sądowej nie powstaje w przypadku, gdy sędzia na innych etapach postępowania już wydawał czysto formalne i proceduralne decyzje; mogą się jednak pojawić problemy co do bezstronności, jeżeli na innych etapach postępowania sędzia wyraził już opinię o winie oskarżonego (*Gómez de Liaño y Botella przeciwko Hiszpanii*, §§ 67-72).

118. Sam fakt, że sędzia orzekał już w podobnej, lecz niezwiązanej sprawie karnej lub że sądził już współoskarżonego w odrębnym postępowaniu karnym, jest niewystarczający dla podawania w wątpliwość bezstronności tego sędziego w późniejszej sprawie (*Kriegisch przeciwko Niemcom* (dec.); *Khodorkovskiy i Lebedev przeciwko Rosji*, § 544). Inaczej jednak wygląda sytuacja, gdy wcześniejsze wyroki zawierają ustalenia, które przesadzają o winie oskarżonego w tym kolejnym postępowaniu (*Poppe przeciwko Holandii*, § 26; *Schwarzenberger przeciwko Niemcom*, § 42; *Ferrantelli i Santangelo przeciwko Włochom*, § 59). Podobnie, gdy sędzia przewodniczący składu został uprzednio uznany za stronniczego w stosunku do skarżącego we wcześniejszym postępowaniu karnym dotyczącym podobnych zarzutów, może pojawić się obiektywna i uzasadniona obawa braku bezstronności zarówno w odniesieniu do skarżącego, jak i jego współoskarżonego (*Otegi Mondragon przeciwko Hiszpanii*, §§ 58-69).

119. Obowiązek zachowania bezstronności nie może być interpretowany w taki sposób, aby nakładać na sąd najwyższy obowiązek uchylecia decyzji administracyjnej lub sądowej w celu zwrotu sprawy do innego organu sądowego lub do innego składu tego organu (*Marguš przeciwko Chorwacji* [WI], §§ 85-89; *Thomann przeciwko Szwajcarii*, § 33; *Stow i Gai przeciwko Portugalii* (dec.)). Jednakże, jeżeli taki obowiązek jest przewidziany przez odpowiednie przepisy krajowe, powstaje pytanie, czy sąd został ustanowiony ustawą (*Lavents przeciwko Łotwie*, § 115).

120. Fakt, że skarżący został osądzony przez sędziego, który sam wyraził wątpliwości co do jego bezstronności w sprawie, może spowodować powstanie problemu z punktu widzenia rzetelnego procesu (*Rudnichenko przeciwko Ukrainie*, § 118). To jednak nie wystarczy, aby stwierdzić naruszenie art. 6 ust. 1 Konwencji. W każdej sprawie wątpliwości skarżącego co do bezstronności sędziego muszą być obiektywnie uzasadnione (*Dragojević przeciwko Chorwacji*, §§ 116-123).

β. Powiązania natury hierarchicznej albo innego rodzaju relacje z innym uczestnikiem postępowania

• Powiązania natury hierarchicznej

121. Orzekanie przez sądy wojskowe w sprawie zarzutów karnych przeciwko członkom służb wojskowych nie jest co do zasady niezgodne z przepisami art. 6 (*Cooper przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 110). Jednakże w sytuacji, gdy wszyscy członkowie sądu wojskowego byli podporządkowani stopniem i podlegli w hierarchii służbowej sądzonemu oficerowi, wątpliwości skarżącego co do niezawisłości i bezstronności sądu mogły być obiektywnie uzasadnione (*Findlay przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 76; *Miller i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, §§ 30-31). Podobnie, jeżeli sąd wojskowy ma w swoim składzie oficera wojskowego służącego w armii i podlegającego dyscyplinie wojskowej, który jest powoływany przez swojego przełożonego i nie korzysta z takich samych gwarancji konstytucyjnych jakie przysługują sędziom, to nie można uznać takiego sądu za niezawisły i bezstronny w rozumieniu art. 6 Konwencji (*Gürkan przeciwko Turcji*, §§ 13-20).

122. Proces osób cywilnych przed sądem składającym się częściowo z przedstawicieli sił zbrojnych może budzić uzasadnioną obawę, że ta część składu może wywołać niewłaściwy wpływ na część ustaleń sądu (*Incal przeciwko Turcji*, § 72; *Ibrahim Ülger przeciwko Turcji*, § 26). Nawet jeśli sędzia wojskowy uczestniczył jedynie w wydaniu orzeczenia wstępnego w postępowaniu przeciwko osobie cywilnej,

które nadal obowiązuje, całe postępowanie nie sprawia już wrażenia, że zostało przeprowadzone przez niezależny i bezstronny sąd (*Öcalan przeciwko Turcji* [WI], § 115).

123. Sytuacje, w których sąd wojskowy jest właściwy do orzekania w sprawach osób cywilnych w związku z działaniami przeciwko siłom zbrojnym, mogą budzić uzasadnione wątpliwości co do obiektywnej bezstronności takiego sądu. Wymiar sprawiedliwości, w którym sąd wojskowy uprawniony jest do sądenia osoby, która nie jest członkiem sił zbrojnych, może być łatwo postrzegany jako czynnik redukujący do zera dystans, jaki powinien istnieć między sądem a stronami postępowania karnego, nawet jeżeli istnieją wystarczające środki zabezpieczające gwarantujące niezawisłość takiego sądu (*Ergin przeciwko Turcji* (nr 6), § 49).

124. Orzekanie o zarzutach karnych przeciwko osobom cywilnym w sądach wojskowych można uznać za zgodne z art. 6 jedynie w bardzo wyjątkowych okolicznościach (*Martin przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 44).

• *Inne powiązania*

125. Stwierdzono obiektywnie uzasadnione wątpliwości co do bezstronności sędziego przewodniczącego składowi sądu w przypadku, gdy jej mąż był szefem zespołu śledczego zajmującego się sprawą skarżącego (*Dorozhko i Pozharskiy przeciwko Estonii*, §§ 56-58).

126. Związki rodzinne pomiędzy sędziami orzekającymi w sprawie na różnych szczeblach rozpoznawania sprawy mogą rodzić wątpliwości co do braku bezstronności. Niemniej jednak w sprawie *Pastörs przeciwko Niemcom*, §§ 58-70, w której dwóch sędziów będących małżonkami rozpoznawało sprawę skarżącego w pierwszej i trzeciej instancji, Trybunał stwierdził, że nie doszło do naruszenia art. 6 ust. 1 Konwencji, z tego powodu, że zarzut skarżącego dotyczący stronniczości został poddany następczej kontroli właściwego organu sądowego, zapewniającego przestrzeganie gwarancji z art. 6 Konwencji. Trybunał zauważył również, że skarżący nie przedstawił żadnych konkretnych argumentów wskazujących dlaczego profesjonalny sędzia – będący małżonkiem innego profesjonalnego sędziego – ma być stronniczy przy orzekaniu w tej samej sprawie na innym szczeblu, w przypadku, gdy nie dokonuje bezpośredniej kontroli orzeczenia małżonka.

127. Rodzinne powiązania z jedną ze stron postępowania także może budzić wątpliwości co do bezstronności sędziego. Trybunał stwierdził, że takie wątpliwości muszą być jednak obiektywnie uzasadnione. To, czy są one obiektywnie uzasadnione zależy w dużym stopniu od okoliczności danej sprawy i w tym względzie bierze się pod uwagę szereg czynników. Obejmują one między innymi kwestię, czy krewny sędziego był zaangażowany w przedmiotową sprawę, pozycję krewnego sędziego w kancelarii prawnej, wielkość kancelarii, jej wewnętrzną strukturę organizacyjną, znaczenie finansowe sprawy dla kancelarii prawnej oraz wszelkie możliwe interesy finansowe lub potencjalne korzyści (oraz ich zakres), dla krewnego (*Nicholas przeciwko Cyprowi*, § 62, dotyczący aspektu cywilnego). W niewielkich systemach jurysdykcyjnych, w których często może pojawić się kwestia powiązań rodzinnych, sytuacja ta powinna zostać ujawniona na początku postępowania, a ocena w celu ustalenia, czy wyłączenie jest rzeczywiście konieczne w sprawie, powinna zostać dokonana z uwzględnieniem różnych powiązanych czynników (*ibid.*, § 64).

128. Fakt, że członek sądu posiada pewną osobistą wiedzę na temat jednego ze świadków w danej sprawie niekoniecznie oznacza, że będzie on stronniczy w stosunku do zeznań tej osoby. W każdym indywidualnym przypadku należy rozstrzygnąć, czy dana znajomość ma taki charakter i stopień, że

wskazuje na brak bezstronności sądu (*Pullar przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 38, dotyczący zasiadania w ławie przysięgłych pracownika jednego z dwóch kluczowych świadków oskarżenia; *Hanif i Khan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 141, dotyczący zasiadania w ławie przysięgłych policjanta, por., *Peter Armstrong przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, §§ 39-45).

129. Proces karny przeciwko skarżącemu w sądzie, w którym matka ofiary pracowała w charakterze sędziego, został uznany za sprzeczny z wymogiem bezstronności, o którym mowa w art. 6 ust. 1 Konwencji (*Mitrov przeciwko byłej Jugosławińskiej Republice Macedonii*, §§ 49-56).

ii. Sytuacje o charakterze osobistym

130. Organy sądowe są zobowiązane do zachowania maksymalnej rozwagi w odniesieniu do spraw, którymi się zajmują, aby zachować ich wizerunek jako bezstronnych sędziów. Owa rozwaga powinna

powstrzymać ich od kontaktu z mediami, nawet w przypadku prowokacji. To właśnie wyższe wymogi wobec wymiaru sprawiedliwości i podniosły charakter funkcji sądownictwa nakładają ten obowiązek (*Lavents przeciwko Łotwie*, § 118; *Buscemi przeciwko Włochom*, § 67).

131. Zatem w przypadku gdy prezes sądu publicznie użył sformułowań sugerujących, że przyjął już niekorzystne stanowisko w sprawie skarżącego zanim jeszcze przewodniczył sądowi, który miał rozstrzygnąć daną sprawę, jego stwierdzenia obiektywnie uzasadniały obawę oskarżonego co do jego bezstronności (*ibid.*, § 68; zob. także *Lavents przeciwko Łotwie*, § 119, gdzie sędzia publicznie skrytykował obronę i publicznie wyraził zdziwienie, że oskarżony nie został uznany za winnego).

132. Nie stwierdzono naruszenia art. 6 w odniesieniu do oświadczeń złożonych prasie przez wielu członków krajowej rady sądownictwa oraz dokumentu opublikowanego przez Krajowe stowarzyszenie sędziów i prokuratorów, krytykujących atmosferę polityczną, w jakiej odbywał się proces sądowy, reformy legislacyjnej zaproponowanej przez rząd oraz strategię obrony, ale w których nie wypowiedziano się co do winy skarżącego. Ponadto sąd rozpoznający sprawę skarżącego składał się w całości z profesjonalnych sędziów, których doświadczenie i wykształcenie umożliwiły im wzniesienie się ponad wpływy zewnętrzne (*Previti przeciwko Włochom* (dec.), § 253). Trybunał nie stwierdził również braku bezstronności w sprawie, w której przysięgły skomentował sprawę w wywiadzie prasowym po ogłoszeniu wyroku (*Bodet przeciwko Belgii* (dec.), §§ 24-38; *Haarde przeciwko Islandii*, § 105). Natomiast w sprawie *Kristiansen przeciwko Norwegii* (§§ 56-61) zasiadanie w ławie przysięgłych ławnika, który znał ofiarę i wypowiadał się na temat jej charakteru w okolicznościach, które mogłyby być postrzegane jako komentarz lub reakcja na jej zeznania, doprowadziło do naruszenia zasady bezstronności, o której mowa w art. 6 ust. 1 Konwencji.

133. Publicznie wyrażone poparcie sędziego, który wniósł sprawę karną przeciwko skarżącemu, przez sędziego zasiadającego w składzie sądu kasacyjnego w sprawie stanowiło naruszenie art. 6 ust. 1 Konwencji (*Morice przeciwko Francji* [WI], §§ 79-92).

134. Wcześniejsza przynależność do partii politycznej nie jest wystarczająca, aby podać w wątpliwość bezstronność sędziego, zwłaszcza gdy nic nie wskazuje na to, że członkostwo sędziego w partii politycznej miało jakikolwiek związek z istotą sprawy (*Otegi Mondragon i Inni przeciwko Hiszpanii* (dec.), §§ 25-29).

V. Gwarancje ogólne: wymogi proceduralne

A. Rzetelność

Artykuł 6 ust. 1 Konwencji

„1. Każdy ma prawo do sprawiedliwego [...] rozpatrzenia jego sprawy [...] przy rozstrzygnięciu o [...] zasadności każdego oskarżenia w wytoczonej przeciwko niemu sprawie karnej przez [...] sąd [...].

Słowa kluczowe HUDOC

Sprawiedliwe rozpatrzenie sprawy (6-1); Postępowanie kontradiktoryjne (6-1); Równość stron (6-1); Pomoc prawna (6-1)

1. Czynny udział w postępowaniu

135. Artykuł 6, czytany jako całość, gwarantuje oskarżonemu prawo do czynnego udziału w postępowaniu karnym (*Murtazaliyeva przeciwko Rosji* [WI], § 91). Zasadniczo obejmuje to, między innymi, nie tylko prawo do obecności, ale także do przesłuchania i śledzenia przebiegu postępowania. Prawa te wynikają z samego pojęcia postępowania kontradiktoryjnego, a także z gwarancji zawartych w art. 6 ust. 3 lit. c), d) i e) (*Stanford przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 26). Zgodnie z tym, słaba akustyka sali sądowej i problemy ze słyszalnością mogą stanowić problem w rozumieniu art. 6 Konwencji (§ 29).

136. Trybunał orzekł również, że czynny udział oskarżonego w procesie karnym musi również

obejmować prawo do sporządzania notatek w celu ułatwienia prowadzenia obrony (*Pullicino przeciwko Malcie* (dec.); *Moiseyev przeciwko Rosji*, § 214). Ma to zastosowanie niezależnie od tego, czy oskarżony jest reprezentowany przez obrońcę, czy też nie. Obronie interesów oskarżonego najlepiej służyć może wkład, jaki oskarżony wnosi w postępowanie swojego adwokata w sprawie, zanim oskarżony zostanie wezwany do złożenia wyjaśnień. Dialog między adwokatem a klientem nie powinien być zakłócony poprzez pozbawienie klienta materiałów, które przedstawiają jego własne poglądy na temat mocnych i słabych stron dowodów przedstawionych przez prokuraturę. Trybunał podkreślił jednak, że do faktycznego wykorzystania notatek przez oskarżonego w trakcie głównego przesłuchania lub przesłuchania krzyżowego mogą mieć zastosowanie inne przesłanki. Wiarygodność oskarżonego można najlepiej sprawdzić na podstawie tego, jak reaguje on przesłuchanie świadków. Sąd krajowy może być więc usprawiedliwiony w zapobieganiu opieraniu się oskarżonego na pisemnej rekonstrukcji zdarzeń lub odczytywaniu notatek w sposób, który sugeruje, że składane wyjaśnienia zostały przeciwiczone (*Pullicino przeciwko Malcie* (dec.)).

137. Kwestia dotycząca braku czynnego udziału w postępowaniu może również pojawić się w związku z brakiem dostosowania się przez władze krajowe do potrzeb oskarżonych młodocianych w postępowaniu sądowym. Trybunał orzekł, że postępowanie karne musi być zorganizowane w sposób zapewniający poszanowanie zasady dobra dziecka. Niezwykle istotne jest, aby dziecko oskarżone o popełnienie przestępstwa było traktowane w sposób w pełni uwzględniający jego wiek, poziom dojrzałości oraz możliwości intelektualne i emocjonalne, a także aby podejmowane były kroki wspierające jego możliwości zrozumienia i uczestniczenia w postępowaniu (*V. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], §§ 85-86). Prawo młodocianego oskarżonego do efektywnego uczestniczenia w jego postępowaniu sądowym wymaga, żeby organy postępowały z nim z należytyym uwzględnieniem jego wrażliwości i zdolności od pierwszego momentu, od którym uczestniczy w śledztwie, a w szczególności podczas przesłuchania przez policję. Władze muszą podjąć kroki, by w miarę możliwości ograniczyć uczucie zastraszenia i onieśmienia dziecka oraz zapewnić szerokie zrozumienie przez nie charakteru danego śledztwa, w tym znaczenie potencjalnej kary, a także prawa do obrony, w szczególności prawa do zachowania milczenia (*Blokhin przeciwko Rosji* [WI], 195).

138. Środek polegający na odizolowaniu oskarżonego na sali sądowej może również wpłynąć na rzetelność postępowania, naruszając prawo oskarżonego do czynnego udziału w postępowaniu (*Svinarenko i Slyadnev przeciwko Rosji* [WI], § 134). Poniżające traktowanie oskarżonego w postępowaniu sądowym, spowodowane zamknięciem w przepelnionej szklanej kabinie z naruszeniem art. 3 Konwencji, byłoby trudne do pogodzenia z pojęciem rzetelnego procesu, biorąc pod uwagę znaczenie równości stron, domniemania niewinności i zaufania, jakie sądy w społeczeństwie demokratycznym muszą wzbudzać u opinii publicznej, a przede wszystkim u oskarżonych (*Yaroslav Belousov przeciwko Rosji*, § 147).

139. Mimo tego kwestie bezpieczeństwa na rozprawie w sądzie karnym mogą obejmować, w szczególności w sprawach o szerokim zakresie lub delikatnym charakterze, stosowanie specjalnych rozwiązań, w tym szklanych kabin. Jednakże, biorąc pod uwagę znaczenie przywiązywane do prawa do obrony, jakiegokolwiek środki ograniczające udział oskarżonego w postępowaniu oraz skutkujące ograniczeniami jego kontaktu z obrońcami, powinny być stosowane jedynie w niezbędnym zakresie oraz powinny być proporcjonalne do ryzyka istniejącego w danej sprawie (*ibid.*, § 150). W sprawie *Yaroslav Belousov przeciwko Rosji* (§§ 151-154) Trybunał uznał za naruszenie art. 6 ust. 1 Konwencji brak

możliwości poufnej wymiany informacji między skarżącym a jego obrońcą podczas rozprawy ze względu na umieszczenie go w szklanej kabinie oraz nieuwzględnienie przez sąd wpływu takiego rozwiązania na sali sądowej na prawo skarżącego do obrony.

2. Zasada równości stron i postępowanie kontradiktoryjne

140. Zasada równości stron jest nieodłączną cechą rzetelnego procesu sądowego. Nakazuje ona, aby każda ze stron miała odpowiednią możliwość przedstawienia swojej sprawy na warunkach, które nie stawiają jej w niekorzystnej sytuacji w stosunku do strony przeciwnej (*Öcalan przeciwko Turcji* [WI], § 140; *Foucher przeciwko Francji*, § 34; *Bulut przeciwko Austrii*; *Faig Mammadov przeciwko Azerbejdżanowi*, § 19). Zasada równości stron wymaga, byzapewnioa była sprawiedliwa równowaga między stronami i stasuje się ją i do spraw karnych i do spraw cywilnych.

141. Prawo do procesu kontradyktoryjnego oznacza przede wszystkim prawo stron do zapoznania się i ustosunkowania się do wszystkich przedstawionych dowodów lub zgłoszonych uwag w celu wywarcia wpływu na orzeczenie sądu (*Brandstetter przeciwko Austrii*, § 67). Prawo do procesu kontradyktoryjnego jest ściśle związane z zasadą równości stron i rzeczywiście w niektórych sprawach Trybunał stwierdza naruszenie art. 6 ust. 1 Konwencji, rozpatrując oba pojęcia łącznie.

142. Nastąpiła znacząca zmiana w orzecznictwie Trybunału, zwłaszcza w odniesieniu do roli, jaką przywiązuje się do obecności i zwiększonej wrażliwości opinii publicznej na rzetelne wymierzanie sprawiedliwości (*Borgers przeciwko Belgii*, § 24).

143. W sprawach karnych art. 6 ust. 1 pokrywa się ze szczególnymi gwarancjami określonymi w art. 6 ust. 3, chociaż nie jest on ograniczony do minimalnych praw w nim określonych. Gwarancje zawarte w art. 6 ust. 3 stanowią elementy składowe, między innymi, koncepcji rzetelnego procesu sądowego określonej w art. 6 ust. 1 (*Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 251). Trybunał zajmował się kwestiami równości stron i procesu kontradyktoryjnego w wielu sytuacjach, często pokrywających się z prawem do obrony z art. 6 ust. 3 Konwencji.

a. Równość stron

144. Ograniczenie prawa do obrony zostało stwierdzone w sprawie *Borgers przeciwko Belgii*, w której skarżący nie mógł odpowiedzieć na uwagi przedstawione przez rzecznika generalnego przed Sądem Kasacyjnym i nie otrzymał wcześniej kopii tych uwag. Nierówność ta została jeszcze bardziej spotęgowana przez udział rzecznika generalnego, z głosem doradczym, w obradach sądu. Podobne okoliczności doprowadziły do stwierdzenia naruszenia art. 6 ust. 1 dotyczącego nieprzekazania obronie uwag prokuratora wyższego szczebla dotyczących apelacji (*Zahirović przeciwko Chorwacji*, §§ 44-50).

145. Trybunał stwierdził naruszenie art. 6 ust. 1 w zw. z art. 6 ust. 3 w postępowaniu karnym, w którym obrońca musiał czekać piętnaście godzin, zanim wreszcie otrzymał szansę na przedstawienie obrony we wczesnych godzinach porannych (*Makhfi przeciwko Francji*). Podobnie, Trybunał stwierdził naruszenie zasady równości stron w związku z orzeczeniem Sądu Najwyższego w sprawie karnej. Skarżący, który został skazany w postępowaniu odwoławczym i wnosił o bycie obecnym, został wykluczony ze wstępnej rozprawy odbywającej się z wyłączeniem jawności (*Zhuk przeciwko Ukrainie*, § 35). Podobna sytuacja ma miejsce w przypadkach, w których skarżący nie możliwości bycia obecnym na rozprawie przed sądem apelacyjnym, podczas gdy obecny jest przedstawiciel prokuratury (*Eftimov przeciwko byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii*, § 41).

146. Odmienne, skarga dotycząca równości stron została uznana za oczywiście bezzasadną w przypadku, gdy skarżący zarzucał, że prokurator stał na podwyższonej pozycji w stosunku do stron. Oskarżony nie został postawiony w niekorzystnej sytuacji w zakresie obrony swoich interesów (*Diriöz przeciwko Turcji*, § 25).

147. Brak ustanowienia zasad procedury karnej w ustawodawstwie może naruszać równość stron, ponieważ celem tych przepisów jest ochrona oskarżonego przed nadużyciami władzy, a zatem jest to obrona, która jest najbardziej narażona na zaniechania i brak jasności tych zasad (*Coëme i Inni przeciwko Belgii*, § 102).

148. Świadczenie oskarżenia i obrony muszą być traktowani jednakowo, jednakże stwierdzenie naruszenia zależy od tego, czy świadek faktycznie cieszył się uprzywilejowaną pozycją (*Bonisch przeciwko Austrii*, § 32; przeciwnie zob. *Brandstetter przeciwko Austrii*, § 45). W sprawie *Thiam przeciwko Francji*, §§ 63-68, Trybunał nie uznał, że udział prezydenta Republiki jako pokrzywdzonego i strony cywilnej w postępowaniu naruszył zasadę równości stron, chociaż nie mógł być on przesłuchiwany jako świadek w postępowaniu ze względu na zakaz konstytucyjny. Trybunał podkreślił, że taki zakaz konstytucyjny sam w sobie nie narusza art. 6 Konwencji. Trybunał zwrócił również uwagę w szczególności na fakt, że sądy krajowe, skazując skarżącego, nie powołały się na żadne dowody przeciwko niemu przedstawione przez stronę cywilną, które wymagałyby sprawdzenia ich wiarygodności i rzetelności w drodze przesłuchania prezydenta. Trybunał zauważył również, że charakter sprawy, dostępne dowody i niesprzeczne ze sobą wersje skarżącego i strony cywilnej nie wymagały w żadnym wypadku przesłuchania tej ostatniej. Ponadto Trybunał wziął pod uwagę fakt, że w aktach sprawy nie było żadnych przesłanek wskazujących na to, że zaangażowanie prezydenta

skłoniło prokuraturę do działania w taki sposób, który w nieuzasadniony sposób wpłynąłby na sąd karny lub uniemożliwił skarżącemu skuteczną obronę.

149. Odmowa przesłuchania jakichkolwiek świadków lub zbadania dowodów obrony przy jednoczesnym przesłuchaniu świadków i zbadaniu dowodów oskarżenia może stanowić problem z punktu widzenia równości stron (*Borisova przeciwko Bułgarii*, §§ 47-48; *Topić przeciwko Chorwacji*, § 48). Podobna sytuacja ma miejsce, gdy sąd rozpoznający sprawę odmawia wezwania świadków obrony w celu wyjaśnienia niepewnej sytuacji, która stanowiła podstawę zarzutów (*Kasparov i Inni przeciwko Rosji*, §§ 64-65). Dlatego też we wszystkich takich przypadkach, przy ustalaniu, czy postępowanie było rzetelne, Trybunał może być zmuszony do zastosowania odpowiedniego kryterium określonego w sprawie *Murtazaliyeva*, którego celem jest ustalenie (1) czy wniosek o przesłuchanie świadka był wystarczająco uzasadniony i miał znaczenie dla przedmiotu oskarżenia; (2) czy sądy krajowe rozważyły znaczenie tego zeznania i przedstawiły wystarczające uzasadnienie decyzji o odmowie przesłuchania świadka na rozprawie; oraz (3) czy decyzja sądów krajowych o odmowie przesłuchania świadka podważyła ogólną rzetelność postępowania (*Abdullayev przeciwko Azerbejdżanowi*, §§ 59-60)³.

150. Zasada równości stron jest również istotna w sprawach związanych z powoływaniem biegłych w postępowaniu. Sam fakt, że przedmiotowi biegli są zatrudnieni przez jedną ze stron, nie jest wystarczający do uznania postępowania za nierzetelne. Trybunał wyjaśnił, że chociaż fakt ten może rodzić obawę co do bezstronności biegłych, taka obawa, choć posiada pewne znaczenie, nie jest decydująca. Decydujące znaczenie ma jednak stanowisko zajmowane przez biegłych podczas postępowania, sposób, w jaki pełnili oni swoje funkcje oraz sposób, w jaki sędziowie oceniali opinię biegłego. Przy ocenie proceduralnej pozycji biegłych i ich roli w postępowaniu Trybunał bierze pod uwagę fakt, że opinia wydana przez każdego biegłego wyznaczonego przez sąd może mieć istotne znaczenie dla oceny przez sąd kwestii wchodzących w zakres jego kompetencji (*Shulepova przeciwko Rosji*, § 62; *Poletan i Azirovik przeciwko byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii*, § 94).

151. Trybunał stwierdził, że jeżeli akt oskarżenia oparty jest na opinii biegłego, który został powołany przez prokuratora w dochodzeniu wstępnym, powołanie tej samej osoby jako biegłego przez sąd wiąże się z ryzykiem naruszenia zasady równości stron, które to naruszenie może jednak zostać zrównoważone przez szczególne zabezpieczenia proceduralne (*J.M. i Inni przeciwko Austrii*, § 121).

152. W tym względzie wymóg rzetelnego procesu nie nakłada na sąd rozpoznający sprawę obowiązku dopuszczenia dowodu z opinii biegłego lub jakiegokolwiek innego środka dochodzeniowego tylko dlatego, że strona o to wystąpiła. Jeśli obrona domaga się przesłuchania świadka lub przeprowadzenia innego dowodu (takiego jak na przykład opinia biegłego), to do sądów krajowych należy decyzja, czy przeprowadzenie tych dowodów na rozprawie jest konieczne lub wskazane. Sąd krajowy może, pod warunkiem przestrzegania warunków Konwencji, odmówić dopuszczenia dowodu z przesłuchania świadków zaproponowanych przez obronę (*Huseyn i Inni przeciwko Azerbejdżanowi*, § 196; *Khodorkovskiy i Lebedev przeciwko Rosji*, §§ 718 i 721; *Poletan i Azirovik przeciwko byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii*, § 95).

153. Podobnie, zgodnie z art. 6, generalnie nie jest rolą Trybunału rozstrzygnięcie, czy konkretna opinia biegłego dostępna dla sędziego krajowego była wiarygodna, czy też nie. Sędzia krajowy ma zazwyczaj dużą swobodę uznania podczas wyboru pomiędzy sprzecznymi opiniami biegłych i wybrania takiej, którą uważa za spójną i wiarygodną. Jednakże przepisy dotyczące dopuszczalności dowodów nie mogą pozbawiać obrony możliwości skutecznego zakwestionowania ustaleń biegłego, w szczególności poprzez przedstawienie lub uzyskanie alternatywnych opinii i sprawozdań. W pewnych okolicznościach odmowa dopuszczenia przeprowadzenia badania dowodów przez innego biegłego może zostać uznana za naruszenie art. 6 ust. 1 Konwencji (*Stoimenov przeciwko byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii*, § 38; *Matytsina przeciwko Rosji*, § 169), ponieważ zakwestionowanie opinii biegłego bez wsparcia innego biegłego w danej dziedzinie może być trudne (*Chodorkovskij i Lebediev przeciwko Rosji*, § 187).

154. Zasada równości stron może również zostać naruszona, jeżeli oskarżony ma ograniczony dostęp do akt jego sprawy lub innych dokumentów ze względu na interes publiczny (*Matyjek przeciwko Polsce*, § 65; *Moiseyev przeciwko Rosji*, § 217).

³ Patrz rozdział Przesłuchanie świadków (art. 6 ust. 3 lit. d)).

155. Trybunał stwierdził, że nieograniczony dostęp do akt sprawy i nieograniczone korzystanie z notatek, w tym, w stosownych przypadkach, możliwość uzyskania kopii odpowiednich dokumentów, stanowią ważne zabezpieczenie rzetelnego procesu sądowego. Brak możliwości uzyskania takiego dostępu przeważał za uznaniem, że zasada równości stron została naruszona (*Beraru przeciwko Rumunii*, § 70). W tym kontekście przywiązuje się rolę do obecności, jak również do zwiększonej wrażliwości na rzetelne wymierzanie sprawiedliwości. Poszanowanie prawa do obrony wymaga, aby ograniczenia w dostępie do akt sądowych dla oskarżonego lub jego adwokata nie uniemożliwiały oskarżonemu dostępu do dowodów przed rozprawą oraz nie uniemożliwiały oskarżonemu ustosunkowania się do dowodów za pośrednictwem jego adwokata w ramach ustnych oświadczeń (*Öcalan przeciwko Turcji* [WI], § 140). Jednakże w niektórych przypadkach można oczekiwać od oskarżonego, że przedstawi on konkretne powody swojego wniosku o dostęp do określonego dokumentu z akt sprawy (*Matanović przeciwko Chorwacji*, § 177).

156. Nieujawnienie dowodów obronie może stanowić naruszenie zasady równości stron, jak również prawa do procesu kontradyktoryjnego (*Kuopila przeciwko Finlandii*, § 38, gdzie obrona nie miała możliwości ustosunkowania się do uzupełniającego raportu policji).

b. Proces kontradyktoryjny (jawność dowodów)

157. Co do zasady art. 6 ust. 1 wymaga, aby organy ścigania ujawniły obronie wszystkie posiadane przez siebie dowody rzeczowe na korzyść lub przeciwko oskarżonemu (*Rowe i Davis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 60). W tym kontekście odpowiednie wnioski można również wyciągnąć z art. 6 ust. 3 lit. b), który gwarantuje skarżącemu „odpowiedni czas i możliwości do przygotowania obrony” (*Leas przeciwko Estonii*, § 80)⁴.

158. Kwestia związana z dostępem do dowodów może pojawić się w myśl art. 6, o ile dane dowody mają znaczenie dla sprawy skarżącego, w szczególności jeżeli miały istotne znaczenie dla zarzutów postawionych skarżącemu. Taka sytuacja ma miejsce, jeśli dowód został użyty i powołano się na niego w celu ustalenia winy skarżącego lub zawierał takie informacje, które umożliwiłyby skarżącemu oczyszczenie się z zarzutów lub zmniejszenie wymiaru kary. Istotnymi dowodami w tym kontekście są nie tylko dowody bezpośrednio odnoszące się do faktów sprawy, ale również inne dowody, które mogą dotyczyć dopuszczalności, wiarygodności i kompletności tych pierwszych (*Rowe i Davis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 66; *Mirilashvili przeciwko Rosji*, § 200; *Leas przeciwko Estonii*, § 81; *Matanović przeciwko Chorwacji*, § 161).

159. Można oczekiwać od oskarżonego, że poda on konkretne powody swojego wniosku o dostęp do dowodów, a sądy krajowe mają prawo do zbadania zasadności tych powodów (*C.G.P. przeciwko Holandii*, decyzja Komisji; *Janatuinen przeciwko Finlandii*, § 45; *Leas przeciwko Estonii*, § 81; *Matanović przeciwko Chorwacji*, § 157). W każdym razie, w systemach, w których organy ścigania są prawnie zobowiązane do uwzględniania zarówno faktów na korzyść, jak i na niekorzyść podejrzanego, procedura, w ramach której same organy ścigania usiłują ocenić, co może lub nie mieć znaczenia dla sprawy, bez jakichkolwiek dalszych zabezpieczeń proceduralnych w zakresie prawa do obrony, nie może spełniać wymogów art. 6 ust. 1 Konwencji (*Natunen przeciwko Finlandii*, §§ 47-49; *Matanović przeciwko Chorwacji*, §§ 158, 181- 182).

160. Jednakże prawo do ujawnienia odpowiednich dowodów nie jest prawem absolutnym. W postępowaniu karnym mogą istnieć konkurujące interesy, takie jak bezpieczeństwo narodowe lub potrzeba ochrony świadków narażonych na odwet lub zachowanie w tajemnicy metod stosowanych przez policję do prowadzenia dochodzeń w sprawie przestępstw, które muszą być wyważone w stosunku do praw oskarżonego. W niektórych sprawach może zaistnieć konieczność nieudostępniania niektórych dowodów obronie, aby zachować prawa podstawowe innych osób lub zabezpieczyć ważny interes publiczny. Jednakże dopuszczalne na mocy art. 6 ust. 1 Konwencji są tylko takie środki ograniczające prawo do obrony, które są absolutnie niezbędne (*Van Mechelen i Inni przeciwko Holandii*, § 58; *Paci przeciwko Belgii*, § 85). Ponadto, w celu zapewnienia, że oskarżony otrzymał rzetelny proces sądowy, jakiejkolwiek utrudnienia dla obrony spowodowane ograniczeniem jego praw muszą być wystarczająco zrównoważone procedurami stosowanymi przez organy sądowe (*Rowe i Davis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 61; *Doorson przeciwko Holandii*, § 72)

⁴ Zob. rozdział Przygotowanie obrony (art. 6 ust. 3 lit b)).

161. W wielu sprawach, w których przedmiotowe dowody nigdy nie zostałyby ujawnione, Trybunał nie byłby w stanie podjąć próby wyważenia danego interesu konkurującego z interesem oskarżonego bez zapoznania się z materiałem dowodowym. Trybunał powinien zatem zbadać procedurę podejmowania decyzji w celu upewnienia się, na ile to możliwe, czy była zgodna z wymogami dotyczącymi postępowania kontradyktoryjnego i równości stron oraz co do wprowadzenia odpowiednich zabezpieczeń w celu ochrony interesów oskarżonego (*Dowsett przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, §§ 42-43; *Leas przeciwko Estonii*, § 78).

162. Dokonując oceny odpowiednich gwarancji proceduralnych Trybunał musi również wziąć pod uwagę znaczenie materiału nieujawnionego i jego wykorzystanie w procesie (*Jasper przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], §§ 54-55; *M przeciwko Holandii*, § 69, gdzie nieujawnione informacje nie były same w sobie pomocne dla obrony). Musi on w szczególności upewnić się, że procedura krajowa pozwoliła na to, aby wpływ danego materiału na bezpieczeństwo skazania był rozważany w świetle szczegółowych i opartych na faktach argumentów obrony (*Rowe i Davis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, [WI], § 66).

163. Na przykład, w sprawie *Rowe i Davis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], Trybunał stwierdził naruszenie art. 6 ust. 1 ze względu na to, że prokuratura nie złożyła przedmiotowych dowodów przed sędzią rozpoznającym sprawę i nie zezwoliła mu na wydanie zarządzenia w kwestii ujawnienia dowodów, pozbawiając tym samym skarżących rzetelnego procesu. Jednakże, w sprawie *Jasper przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI] (§ 58), Trybunał nie stwierdził naruszenia art. 6 ust. 1, opierając się na fakcie, że materiał, który nie został ujawniony, nie stanowił części sprawy karnej i nigdy nie został przekazany ławie przysięgłych. W sprawie *Edwards i Lewis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI] skarżącym odmówiono dostępu do dowodów, w związku z czym ich przedstawiciele nie mogli w pełni polemizować przed sędzią w sprawie prowokacji policyjnej. Trybunał stwierdził zatem naruszenie art. 6 ust. 1, ponieważ procedura zastosowana w celu orzekania o kwestii jawności dowodów i prowokacji policyjnej nie była zgodna z wymogami zapewnienia postępowania kontradyktoryjnego i równości stron, ani też nie zawierała odpowiednich zabezpieczeń dla ochrony interesów oskarżonych.

164. W kontekście jawności dowodów, może pojawić się złożony problem, dotyczący jawności danych elektronicznych, które mogą stanowić ogromną ilość informacji w rękach organów ścigania. W takiej sprawie istotnym zabezpieczeniem w procesie przesiewania jest zapewnienie obronie możliwości udziału w ustaleniach co do kryteriów rozstrzygnięcia o tym, co może być istotne do ujawnienia (*Sigurður Einarsson i Inni przeciwko Islandii*, § 90, zob. także *Rook przeciwko Niemcom*, §§ 66 i 72). Co więcej, w odniesieniu do zidentyfikowanych lub oznakowanych danych, jakkolwiek odmowa umożliwienia obronie dalszego przeszukiwania takich danych co do zasady rodzi problem związany z zapewnieniem odpowiednich ułatwień w celu przygotowania obrony (*Sigurður Einarsson i Inni przeciwko Islandii*, § 91).

165. Stwierdzono również naruszenie prawa do procesu kontradyktoryjnego w przypadku, gdy strony przed rozprawą ani nie otrzymały sprawozdania sędziego sprawozdawcy, ani nie miały możliwości udzielenia odpowiedzi na uwagi rzecznika generalnego, który sprawozdanie takie otrzymał (*Reinhardt i Slimane-Kaïd przeciwko Francji*, §§ 105-106).

3. Uzasadnianie orzeczeń sądowych

166. Zgodnie z utrwalonym orzecznictwem, odzwierciedlającym zasadę prawidłowego sprawowania wymiaru sprawiedliwości, orzeczenia sądów i trybunałów powinny odpowiednio określać przyczyny, na których się opierają (*Moreira Ferreira przeciwko Portugalii (nr 2)* [WI], § 84; *Papon przeciwko Francji* (dec.)).

167. Uzasadnione decyzje mają na celu wykazanie stronom, że zostały wysłuchane, przyczyniając się w ten sposób do większej skłonności do zaakceptowania decyzji z ich strony. Ponadto zobowiązują one sędziów do oparcia swojego rozumowania na obiektywnych argumentach, a także do ochrony praw obrony. Sądy krajowe powinny w dostatecznie jasny sposób wskazywać podstawy, na których opierają swoją decyzję. Uzasadniona decyzja jest istotna, aby umożliwić skarżącemu efektywne skorzystanie z przysługującego mu prawa do odwołania (*Hadjianastassiou przeciwko Grecji*). Niemniej zakres obowiązku uzasadnienia różni się w zależności od charakteru decyzji i musi być określony w świetle

okoliczności sprawy (*Ruiz Torija przeciwko Hiszpanii*, § 29).

168. Podczas gdy sądy nie są zobowiązane do ustsunkowywania się szczegółowo do każdej kwestii (*Van de Hurk przeciwko Holandii*, § 61) z decyzji musi wynikać jasno, że istotne kwestie sprawy zostały uwzględnione (*Boldea przeciwko Rumunii*, § 30) oraz że udzielono konkretnej i jednoznacznej odpowiedzi odnośnie do argumentów, które mają decydujące znaczenie dla rozstrzygnięcia sprawy (*Moreira Ferreira przeciwko Portugalii (nr 2)* [WI], § 84; *S.C. IMH Suceava S.R.L. przeciwko Rumunii*, § 40, dotyczący sprzeczności w ocenie dowodów). Ponadto, w sprawach dotyczących naruszenia praw gwarantowanych Konwencją, Trybunał dąży do ustalenia, czy uzasadnienia decyzji wydanych przez sądy krajowe są automatyczne lub stereotypowe (*Moreira Ferreira przeciwko Portugalii (nr 2)* [WI], § 84). Podsumowując, kwestia dotycząca braku uzasadniania decyzji sądowych w myśl art. 6 ust. 1 Konwencji powstaje zwykle wtedy, gdy sądy krajowe zignorowały konkretną, istotną i ważną kwestię podniesioną przez skarżącego (*Nechiporuk i Yonkalo przeciwko Ukrainie*, § 280; zob. w tym kontekście, *Rostomashvili przeciwko Gruzji*, § 59; *Zhang przeciwko Ukrainie*, § 73).

169. W odniesieniu do sposobu, w jaki krajowe orzeczenia sądowe są uzasadniane, pojawia się odrębna kwestia, kiedy takie decyzje mogą być kwalifikowane jako arbitralne do tego stopnia, że naruszają rzetelność postępowania. Jednakże taka sytuacja będzie miała miejsce tylko wtedy, gdy decyzja w ogóle nie zawiera uzasadnienia lub gdy podane uzasadnienie opiera się na oczywistym błędzie faktycznym lub prawnym popełnionym przez sąd krajowy, skutkującym „odmową ochrony prawnej” (*Moreira Ferreira przeciwko Portugalii (nr 2)* [WI], § 85; *Navalnyy i Ofitserov przeciwko Rosji*, § 119, dotyczący politycznie umotywowanego oskarżenia i skazania oraz *Navalnyy przeciwko Rosji* [WI], § 83).

Uzasadnianie decyzji wydanych przez ławę przysięgłych

170. Trybunał zauważył, że kilka państw członkowskich Rady Europy posiada system ławniczy, który kieruje się uzasadnionym dążeniem do włączenia obywateli w wymiar sprawiedliwości, zwłaszcza w odniesieniu do najpoważniejszych przestępstw. Jednakże na mocy art. 6 ust. 1 Konwencji nie istnieje prawo do procesu z udziałem ławy przysięgłych (*Twomey, Cameron i Guthrie przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.), § 30). W sprawach karnych przysięgli rzadko wydają wyroki wraz z uzasadnieniem, a znaczenie tej kwestii dla rzetelności procesu zostało poruszone w wielu sprawach, najpierw przez Komisję, a następnie przez Trybunał.

171. Konwencja nie wymaga od przysięgłych uzasadnienia swojej decyzji, a art. 6 nie stoi na przeszkodzie temu, by oskarżony był sądzony przez ławę przysięgłych, nawet jeśli nie uzasadnia wyroku (*Saric przeciwko Danii* (dec.)). Niemniej jednak, aby wymogi rzetelnego procesu sądowego zostały spełnione, oskarżony, a nawet opinia publiczna, musi być w stanie zrozumieć wydany wyrok; jest to istotne zabezpieczenie przed arbitralnością (*Taxquet przeciwko Belgii* [WI], § 92; *Legillon przeciwko Francji*, § 53).

172. W przypadku sądów zasiadających jako ława przysięgłych należy uwzględnić wszelkie szczególne cechy proceduralne, ponieważ przysięgli zazwyczaj nie muszą – lub nie mogą – podawać powodów swoich osobistych przekonań. W tych okolicznościach art. 6 wymaga oceny, czy istniały wystarczające zabezpieczenia, aby uniknąć ryzyka arbitralności i umożliwić oskarżonemu zrozumienie przyczyn wydania wyroku skazującego (*Lhermitte przeciwko Belgii* [WI], § 68). Tego rodzaju zabezpieczenia proceduralne mogą obejmować na przykład wskazówki lub wytyczne przewodniczącego dla przysięgłych dotyczące pojawiających się kwestii prawnych lub przedstawionych ławie przysięgłych dowodów oraz precyzyjne, jednoznaczne pytania zadawane przysięgłym przez sędziego, tworzące ramy, na których opiera się wyrok lub w wystarczającym stopniu równoważące fakt, że nie podano uzasadnienia dla odpowiedzi ławy przysięgłych (*R. przeciwko Belgii*, decyzja Komisji; *Zarouali przeciwko Belgii*, decyzja Komisji; *Planka przeciwko Austrii*, decyzja Komisji; *Papon przeciwko Francji* (dec.)). Trybunał stwierdził naruszenie art. 6 ust. 1 Konwencji w przypadku, gdy sąd przysięgłych odmawia postawienia każdemu z oskarżonych odrębnych pytań dotyczących istnienia okoliczności obciążających, odmawiając tym samym ławie przysięgłych możliwości ustalenia indywidualnej odpowiedzialności karnej skarżącego (*Goktepe przeciwko Belgii*, § 28).

173. W sprawie *Bellerín Lagares przeciwko Hiszpanii* (dec.) Trybunał zauważył, że zaskarżony wyrok – do którego dołączono protokół z narady ławy przysięgłych – zawierał wykaz okoliczności faktycznych, które ława przysięgłych uznała za ustalone przy ustalaniu winy skarżącego, analizę prawną tych faktów

oraz – dla celów wyrokowania - odniesienie do okoliczności uznanych za mające wpływ na stopień odpowiedzialności skarżącego w rozpatrywanej sprawie. Trybunał stwierdził zatem, że wyrok, o którym mowa, zawierał wystarczające uzasadnienie dla celów art. 6 ust. 1 Konwencji. W sprawie *Matis przeciwko Francji* (dec.) Trybunał orzekł, że dokument, który zawierał uzasadnienie wyroku (*feuille de motivation*), określając główne zarzuty, które były przedmiotem debaty podczas postępowania, powstał w trakcie obrad i ostatecznie stanowił podstawę do stwierdzenia winy, spełniał wymogi wystarczającego uzasadnienia.

174. Należy mieć na uwadze wszelkie dostępne dla oskarżonego środki odwoławcze (*Taxquet przeciwko Belgii* [WI], § 92). W niniejszej sprawie zadano jedynie cztery pytania dotyczące skarżącego, które sformułowano w identyczny sposób jak pytania dotyczące drugiego współoskarżonego i które nie pozwalały mu na ustalenie podstawy faktycznej lub prawnej, w oparciu o którą został skazany. Tym samym jego niezdolność zrozumienia, dlaczego został uznany za winnego, skutkowałą nierzetelnością procesu (*ibid.*, § 100).

175. W sprawie *Judge przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.), Trybunał stwierdził, że ramy towarzyszące nieuzasadnionemu wyrokowi szkockiej ławy przysięgłych były wystarczające, aby oskarżony mógł zrozumieć ten wyrok. Ponadto Trybunał uznał również, że prawo do zaskarżenia przysługujące na podstawie prawa szkockiego było wystarczające do zaskarżenia każdego nieprawidłowego wyroku ławy przysięgłych. Zgodnie z obowiązującymi przepisami sąd apelacyjny dysponował szerokimi uprawnieniami kontrolnymi i był uprawniony do uchylecia wszelkich wyroków skazujących prowadzących do pomyłki sądowej.

176. W sprawie *Lhermitte przeciwko Belgii* (§§ 75-85) Trybunał odnotował następujące czynniki, w związku z wystąpieniem których nie stwierdził naruszenia art. 6 ust. 1 Konwencji: zabezpieczenia proceduralne wdrożone na rozprawie (w szczególności efektywny udział skarżącego w przeprowadzaniu dowodów oraz fakt, że pytania postawione przez przewodniczącego ławie przysięgłych zostały odczytane, a strony otrzymały kopie), łączny wpływ faktów przedstawionych w akcie oskarżenia oraz charakter pytań postawionych ławie przysięgłych, prawidłowe przedstawienie wyroku skazującego oraz ograniczony wpływ opinii biegłych, które pozostawały w sprzeczności z ustaleniami ławy przysięgłych.

177. Podobnie w sprawie *Ramda przeciwko Francji* (§§ 59-71), w odniesieniu do uzasadnienia wyroku wydanego przez specjalny sąd przysięgłych do spraw antyterrorystycznych, Trybunał nie stwierdził naruszenia art. 6 ust. 1 Konwencji w świetle połączonego badania trzech starannie umotywowanych nakazów sądowych, argumentacji wysłuchanej zarówno w pierwszej instancji, jak i w postępowaniu odwoławczym, a także wielu szczegółowych pytań skierowanych do sądu przysięgłych, co pozwoliło skarżącemu zrozumieć wydany przeciwko niemu wyrok skazujący.

Uzasadnianie decyzji wydanych przez sądy wyższej instancji

178. Oddalając apelację sąd apelacyjny może co do zasady po prostu zatwierdzić uzasadnienie decyzji sądu niższej instancji (*García Ruiz przeciwko Hiszpanii* [WI], § 26; *Stepanyan przeciwko Armenii*, § 35). W odniesieniu do orzeczenia sądu apelacyjnego w przedmiocie udzielenia zezwolenia na wniesienie apelacji Trybunał orzekł, że art. 6 ust. 1 Konwencji nie może być interpretowany w ten sposób, że odmowa udzielenia takiego zezwolenia podlega obowiązkowi szczegółowego uzasadnienia (*Sawoniuk przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.)).

179. Niemniej jednak, gdy pojawia się kwestia braku jakiegokolwiek podstawy faktycznej lub prawnej orzeczenia sądu niższej instancji, ważne jest, aby sąd wyższej instancji podał właściwe uzasadnienie (*Tatishvili przeciwko Rosji*, § 62, dotyczący aspektu cywilnego). Ponadto, w przypadku wyraźnych zastrzeżeń do dopuszczalności dowodów, sąd wyższej instancji nie może powoływać się na te dowody bez udzielenia odpowiedzi na taki zarzut (*Shabelnik przeciwko Ukrainie (nr 2)*, §§ 50-55, dotyczący oparcia się na wyjaśnieniach oskarżonego w kontekście badania psychiatrycznego).

180. W sprawie *Baydar przeciwko Holandii* (§§ 45-53), w kontekście orzeczenia krajowego sądu wyższej instancji odmawiającego skierowania pytania prejudycjalnego do Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE) (odpowiednie zasady określono w kontekście aspektu cywilnego w sprawie *Dhahbi przeciwko Włochom*, § 31), Trybunał wziął pod uwagę zasadę, zgodnie z którą sądy kasacyjne wypełniają swój obowiązek przedstawienia odpowiedniego uzasadnienia, gdy oddalając kasację, które

nie mają żadnych szans powodzenia, opierają się na konkretnym przepisie prawnym, bez dalszego uzasadniania (*Talmane przeciwko Łotwie*, § 29). Trybunał uznał, że to orzecznictwo jest zgodne z zasadami określonymi w sprawie *Dhabbi przeciwko Włochom* i stwierdził, że odwołanie się do odpowiedniego przepisu prawnego przez sąd wyższej instancji, ze wskazaniem, że nie ma potrzeby zwracania się o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym, ponieważ sprawa nie dotyczy kwestii prawnej, która wymaga rozstrzygnięcia, uwzględniało dorozumiane uznanie, że odwołanie się do TSUE nie mogłoby prowadzić do odmiennego rozstrzygnięcia sprawy. Trybunał uznał zatem, że spełnia to wymóg odpowiedniego uzasadnienia zgodnie z art. 6 ust. 1 Konwencji.

4. Prawo do zachowania milczenia oraz nieobciążania siebie samego

a. Oświadczenie i zakres zastosowania

181. Każdy oskarżony o popełnienie przestępstwa ma prawo do zachowania milczenia i nieobciążania siebie samego (*Saunders przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI] § 60; *O'Halloran i Francis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 45; *Funke przeciwko Francji*, § 44). Chociaż nie zostało to wyraźnie wskazane w art. 6, prawo do zachowania milczenia i wolność od samooskarżania są ogólnie uznanymi standardami międzynarodowymi, które stanowią podstawę pojęcia rzetelnej procedury w myśl art. 6 Konwencji. Zapewniając oskarżonemu ochronę przed niewłaściwym przymusem ze strony władz, przywileje te przyczyniają się do unikania pomyłek sądowych i zabezpieczenia celów art. 6 Konwencji (*John Murray przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 45; *Bykov przeciwko Rosji* [WI], § 92).

182. Prawo do nieobciążania siebie samego stosuje się w postępowaniu karnym w odniesieniu do wszystkich rodzajów przestępstw, od najprostszych do najbardziej złożonych (*Saunders przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI] § 74).

183. Prawo do zachowania milczenia obowiązuje od momentu przesłuchiwanie podejrzanego przez policję (*John Murray przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 45). W szczególności osoba „oskarżona o popełnienie czynu zagrożonego karą” dla celów art. 6 Konwencji ma prawo do bycia powiadomioną o przysługującym jej prawie wolności od samooskarżenia (*Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 272).

b. Zakres zastosowania

184. Prawo do nieobciążania siebie samego zakłada, że oskarżyciel w sprawie karnej dąży do zebrania dowodów w sprawie przeciwko oskarżonemu bez uciekania się do uzyskiwania dowodów z użyciem metod polegających na przymuszeniu lub nacisku wbrew woli oskarżonego (*Saunders przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 68; *Bykov przeciwko Rosji* [WI], § 92).

185. Wolność od samooskarżenia nie chroni przed złożeniem obciążającego oświadczenia *per se*, ale przed uzyskiwaniem dowodów w drodze przymusu lub nacisku. Istnienie przymusu budzi obawy co do tego, czy przestrzegano wolności od samooskarżenia. Z tego powodu Trybunał musi najpierw rozważyć charakter i stopień przymusu zastosowanego w celu pozyskania dowodów (*Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 267).

186. W swoim orzecznictwie Trybunał zidentyfikował co najmniej trzy rodzaje sytuacji, które budzą obawy co do niewłaściwego przymusu z naruszeniem art. 6 Konwencji. Pierwszym rodzajem jest sytuacja, w której podejrzanym jest zobowiązany do składania wyjaśnień pod groźbą sankcji i w rezultacie albo składa wyjaśnienia (*Saunders przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], *Brusco przeciwko Francji*) lub jest karany za odmowę składania wyjaśnień (*Heaney i McGuinness przeciwko Irlandii*; *Weh przeciwko Austrii*). Drugi rodzaj sytuacji ma miejsce, gdy w celu uzyskania prawdziwych dowodów lub oświadczeń stosuje się presję fizyczną lub psychologiczną, często w postaci traktowania niezgodnego z art. 3 Konwencji (*Jalloh przeciwko Niemcom* [WI]; *Gäfgen przeciwko Niemcom* [WI]). Trzeci rodzaj sytuacji występuje, gdy władze stosują podstęp w celu uzyskania informacji, których nie były w stanie uzyskać w trakcie przesłuchania (*Allan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*; por. *Bykov przeciwko Rosji* [WI], §§ 101-102).

187. Wyjaśnienia uzyskane pod przymusem, które wydają się nie mieć charakteru obciążającego, takie jak wypowiedzi oczyszczające lub zwykłe informacje dotyczące kwestii faktycznych, mogą być

wykorzystane w postępowaniu karnym na poparcie oskarżenia, na przykład w celu zaprzeczenia lub podważenia innych oświadczeń oskarżonego lub dowodów przedstawionych przez niego w trakcie procesu, lub też podważenia jego wiarygodności w inny sposób. Wolność od samooskarżenia nie może być zatem zasadnie ograniczana do stwierdzeń, które są bezpośrednio obciążające (*Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 268).

188. Jednakże wolność od samooskarżenia nie obejmuje wykorzystywania w postępowaniu karnym materiałów, które można uzyskać od oskarżonego poprzez wykorzystanie przymusowej kontroli, ale które istnieją niezależnie od woli podejrzanego, takich jak dokumenty uzyskane w drodze przeszukania, próbki wydychanego powietrza, krwi i moczu oraz tkanki ciała do celów badania DNA (*Saunders przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 69; *O'Halloran i Francis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 47). Ponadto Trybunał orzekł, że skonfrontowanie oskarżonego w postępowaniu karnym z jego oświadczeniami złożonymi w trakcie postępowania o nadanie statusu uchodźcy nie może być uznane za wykorzystanie oświadczeń uzyskanych w wyniku zastosowania przymusu z naruszeniem art. 6 ust. 1 Konwencji (*H. i J. przeciwko Holandii* (dec.)).

189. Wczesny dostęp do obrońcy jest częścią proceduralnych gwarancji, do której Trybunał przywiązuje szczególnie dużą uwagę podczas badania, czy postępowanie zniweczyło samą istotę prawa do nieobciążania się. W celu zapewnienia, że prawo do rzetelnego procesu pozostaje wystarczająco „praktyczne i skuteczne” art. 6 ust. 1 wymaga, by – co do zasady – dostęp do adwokata był przewidziany od pierwszego przesłuchania podejrzanego przez policję, chyba że w świetle szczególnych okoliczności sprawy wykazano, że istnieją przekonujące podstawy ograniczenia takiego prawa (*Salduz przeciwko Turcji* [WI], §§ 54-55 *Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 256).

190. Osoby przebywające w areszcie policyjnym korzystają zarówno z prawa do nieobciążania siebie i zachowania milczenia jak i z prawa do pomocy adwokata w każdym przypadku, gdy są one przesłuchiwane, to znaczy, gdy istnieje przeciwko nim „oskarżenie w sprawie karnej” (*Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 272). Prawa te są zupełnie odrębne: zrzeczenie się jednego z nich nie pociąga za sobą zrzeczenia się drugiego, jednakże wzajemnie się uzupełniają, ponieważ osoby przebywające w areszcie policyjnym muszą *a fortiori* otrzymać pomoc obrońcy, w przypadku gdy nie zostały wcześniej poinformowane przez władze o przysługującym im prawie do zachowania milczenia (*Brusco przeciwko Francji*, § 54; *Navone i Inni przeciwko Monako*, § 74). Znaczenie informowania podejrzanego o prawie do zachowania milczenia jest na tyle duże, że nawet w przypadku gdy osoba dobrowolnie zgadza się na złożenie wyjaśnień na policji po otrzymaniu informacji, że jej słowa mogą zostać użyte jako dowód przeciwko niej, nie można uznać tej zgody za w pełni świadomy wybór, jeżeli osoba ta nie została wyraźnie poinformowana o prawie do zachowania milczenia i jeżeli jej decyzja została podjęta bez pomocy obrońcy (*ibid.*; *Stojkovic przeciwko Francji i Belgii*, § 54).

191. Prawo do zachowania milczenia, a także wolność od samooskarżenia służą zasadniczo ochronie prawa podejrzanego do decydowania o tym, czy składać wyjaśnienia, czy też zachować milczenie podczas przesłuchania przez policję. Tego rodzaju wolność wyboru jest faktycznie zagrożona w przypadku, gdy podejrzanym zdecydował się milczeć podczas przesłuchania, a władze używają podstępów w celu wymuszenia przyznania lub innych wyjaśnień od podejrzanego o charakterze obciążającym, których nie byłoby w stanie uzyskać podczas takiego przesłuchania (w tej konkretnej sprawie, przyznanie się do winy informatorowi policji współdziałającemu celę ze skarżącym) oraz w przypadku, gdy przyznanie się lub wyjaśnienia uzyskane w ten sposób wskazywane są jako dowód na rozprawie (*Allan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 50).

192. Z kolei w sprawie *Bykov przeciwko Rosji* [WI] (§§ 102-103) skarżący nie był poddawany żadnej presji ani przymusowi i nie był zatrzymany, ale miał prawo zobaczyć się z policyjnym informatorem i porozmawiać z nim lub odmówić zrobienia tego. Ponadto podczas rozprawy nagranie rozmowy nie było traktowane jako zwykłe przyznanie się, które mogłoby stanowić podstawę do stwierdzenia winy; odegrało ono ograniczoną rolę w złożonym materiale dowodowym ocenianym przez sąd.

c. Prawo względne

193. Prawo do zachowania milczenia nie jest prawem absolutnym (*John Murray przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 47; *Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 269).

194. Oceniając, czy postępowanie naruszało istotę wolności od samooskarżenia, Trybunał uwzględni w szczególności następujące elementy:

- a. charakter i stopień przymusu;
- b. istnienie odpowiednich zabezpieczeń w ramach procedury;
- c. sposób wykorzystania materiału uzyskanego w ten sposób (*Jalloh przeciwko Niemcom* [WI], § 101; *O'Halloran i Francis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 55; *Bykov przeciwko Rosji* [WI], § 104; *Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 269).

195. Z jednej strony skazanie nie może opierać się wyłącznie lub głównie na milczeniu oskarżonego lub na odmowie udzielenia odpowiedzi na pytania lub złożenia wyjaśnień. Z drugiej strony prawo do zachowania milczenia nie może uniemożliwić uwzględnienia milczenia oskarżonego – w sytuacjach, które wyraźnie wymagają od niego wyjaśnień – przy ocenie siły przekonywania dowodów przedstawionych przez prokuraturę. Z tego względu nie można powiedzieć, że decyzja oskarżonego o zachowaniu milczenia podczas całego postępowania karnego nie powinna pociągać za sobą żadnych implikacji (*John Murray przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 47).

196. To, czy wyciągnięcie negatywnych wniosków z milczenia oskarżonego narusza art. 6 należy ustalić uwzględniając wszystkie okoliczności sprawy, biorąc w szczególności pod uwagę wagę przywiązywaną do takich wniosków przez sądy krajowe przy dokonywanej przez nie ocenie dowodów oraz stopień przymusu nieodłącznie związany z sytuacją. W praktyce muszą istnieć odpowiednie zabezpieczenia, aby zapewnić, że jakiegokolwiek negatywne wnioski nie wykraczają poza to, co jest dozwolone na mocy art. 6 Konwencji. W przypadku procesu przed sądami przysięgłych szczególne znaczenie dla tej kwestii ma ukierunkowanie ławy przysięgłych przez sędziego na negatywne wnioski (*O'Donnell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 51).

197. Ponadto, znaczenie interesu publicznego w ściganiu i karaniu danego przestępstwa może zostać wzięte pod uwagę i zestawione z interesem jednostki w przypadku posiadania przeciwko niej dowodów uzyskanych zgodnie z prawem. Jednakże ochrona interesu publicznego nie może usprawiedliwić zastosowania środków zagrażających istocie prawa skarżącego do obrony, w tym wolności od samooskarżenia (*Jalloh przeciwko Niemcom* [WI], § 97). Nie można powoływać się na interes publiczny, aby uzasadnić wykorzystanie odpowiedzi uzyskanych przymusem w ramach dochodzenia pozasądowego w celu oskarżenia oskarżonego w trakcie postępowania sądowego (*Heaney i McGuinness przeciwko Irlandii*, § 57).

5. Zarządzanie dowodami

198. Wprawdzie art. 6 gwarantuje prawo do rzetelnego procesu sądowego, jednak nie ustanawia on żadnych zasad dopuszczalności dowodów jako takich, co jest przede wszystkim przedmiotem regulacji w prawie krajowym (*Schenk przeciwko Szwajcarii*, §§ 45-46; *Moreira Ferreira przeciwko Portugalii (nr 2)* [WI], § 83; *Heglas przeciwko Czechom*, § 84).

199. Zadaniem Trybunału nie jest zatem ustalenie co do zasady, czy poszczególne rodzaje dowodów – na przykład dowody uzyskane niezgodnie z prawem krajowym – mogą być dopuszczalne. Należy zatem odpowiedzieć na pytanie, czy postępowanie jako całość było rzetelne, biorąc pod uwagę w jaki sposób uzyskano dowody. Obejmuje to zbadanie domniemanej niezgodności z Konwencją oraz, w przypadku naruszenia innego prawa wynikającego z Konwencji, charakteru stwierdzonego naruszenia (*Khan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 34; *P.G. i J.H. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 76; *Allan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 42).

200. Przy ustalaniu, czy postępowanie jako całość było rzetelne, należy również wziąć pod uwagę, czy było przestrzegane prawo do obrony. W szczególności należy zbadać, czy skarżący miał możliwość zakwestionowania autentyczności dowodów i sprzeciwienia się ich wykorzystaniu. Ponadto należy wziąć pod uwagę jakość dowodów, jak również okoliczności, w których zostały zebrane oraz to, czy okoliczności te podważają ich wiarygodność lub dokładność. O ile problem dotyczący rzetelności niekoniecznie pojawia się w sytuacji, gdy uzyskane dowody nie zostały poparte innymi materiałami, można zauważyć, że w przypadku, gdy dowody są bardzo przekonujące i nie ma ryzyka ich niewiarygodności, potrzeba dowodów na ich poparcie jest odpowiednio słabsza (*Bykov przeciwko Rosji* [WI], § 89; *Jalloh przeciwko Niemcom* [WI], § 96). W związku z powyższym, Trybunał przywiązuje również wagę do tego, czy dane dowody były lub nie były decydujące dla wyniku postępowania karnego (*Gäffgen przeciwko Niemcom* [WI], § 164).

201. W odniesieniu do zbadania charakteru domniemanej niezgodności z Konwencją, powyższe kryterium zostało zastosowane w sprawach dotyczących skarg, w których wykorzystano dowody uzyskane z naruszeniem prawa do obrony podczas postępowania. Dotyczy to na przykład wykorzystania dowodów uzyskanych na podstawie okazań (*Laska i Lika przeciwko Albanii*), niewłaściwego pobrania próbek od podejrzanego w celu przeprowadzenia analizy sądowej (*Horvatić przeciwko Chorwacji*), wywierania nacisku na współoskarżonym (*Erkapić przeciwko Chorwacji*; *Dominka przeciwko Słowacji* (dec.)), wykorzystania zebranych dowodów przeciwko oskarżonemu (*Layijov przeciwko Azerbejdżanowi*, § 64; *Sakit Zahidov przeciwko Azerbejdżanowi*, §§ 46-49; *Kobiashvili przeciwko Gruzji**, §§ 56-58), nierzetelnego wykorzystania innych obciążających świadków i dowodów rzeczowych przeciwko oskarżonemu (*Ilgar Mammadov nierzetelnie przeciwko Azerbejdżanowi (nr 2)*) oraz wykorzystania opinii biegłych w postępowaniu (*Erduran i Em Export Diş Tic A.Ş. przeciwko Turcji*, §§ 107-112; patrz także *Avagyan przeciwko Armenii*, § 41).

202. To samo kryterium zostało zastosowane w sprawach dotyczących kwestii, czy wykorzystanie informacji rzekomo uzyskanych z naruszeniem art. 8 jako materiału dowodowego sprawiło, że proces sądowy jako całość stał się nierzetelny w rozumieniu art. 6. Dotyczy to na przykład przypadków związanych z wykorzystaniem dowodów uzyskanych w wyniku bezprawnego tajnego nadzoru (*Bykow przeciwko Rosji* [WI], §§ 69-83; *Khan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 34; *Dragojević przeciwko Chorwacji*, §§ 127-135; *Nițulescu przeciwko Rumunii*; *Dragoș Ioan Rusu przeciwko Rumunii*, §§ 47-50), oraz operacji przeszukania i zajęcia (*Khodorkovskiy i Lebedev przeciwko Rosji*, §§ 699-705; *Prade przeciwko Niemcom*).

203. Jednakże szczególne względy mają zastosowanie w odniesieniu do wykorzystania w postępowaniu karnym dowodów uzyskanych z naruszeniem art. 3 Konwencji. Wykorzystanie takich dowodów, zabezpieczonych w wyniku naruszenia jednego z praw podstawowych i bezwzględnych gwarantowanych przez Konwencję, zawsze rodzi poważne wątpliwości co do rzetelności postępowania, nawet jeśli dopuszczenie takich dowodów nie miało decydującego znaczenia dla uzyskania wyroku skazującego (*Jalloh przeciwko Niemcom* [WI], §§ 99 i 105; *Harutyunyan przeciwko Armenii*, § 63).

204. Zatem wykorzystanie w postępowaniu karnym zeznań uzyskanych w wyniku naruszenia art. 3 – niezależnie od zakwalifikowania traktowania jako tortury, nieludzkie lub poniżające traktowanie – czyni postępowanie jako całość automatycznie nierzetelnym, z naruszeniem art. 6 (*Gäfgen przeciwko Niemcom* [WI], § 166; *Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 254; *El Haski przeciwko Belgii*, § 85; *Cēsniēks przeciwko Łotwie*, §§ 67-70).

205. Dotyczy to również wykorzystania prawdziwych dowodów uzyskanych w bezpośrednim wyniku użycia tortur (*Gäfgen przeciwko Niemcom* [WI], § 167; *Jalloh przeciwko Niemcom* [WI], § 105). Dopuszczenie takich dowodów uzyskanych w wyniku czynu zaklasyfikowanego jako nieludzkie traktowanie z naruszeniem art. 3, lecz bez zastosowania tortur, będzie stanowić naruszenie art. 6 tylko wtedy, gdy zostanie wykazane, że naruszenie art. 3 miało wpływ na wynik postępowania przeciwko oskarżonemu, to znaczy miało wpływ na jego wyrok skazujący lub karę (*Gäfgen przeciwko Niemcom* [WI], § 178; *El Haski przeciwko Belgii*, § 85).

206. Te zasady będą miały zastosowanie nie tylko w przypadku, gdy oskarżony jest ofiarą traktowania niezgodnego z art. 3 Konwencji, ale także do osób trzecich (m. in., § 85; *Urazbayev v. Russia**, § 73). W szczególności Trybunał stwierdził, że wykorzystanie w procesie dowodów uzyskanych w drodze tortur byłoby równoznaczne z rażąco odmową ochrony prawnej, nawet jeśli osoba, od której w ten sposób uzyskano dowody, była osobą trzecią (*Othman (Abu Qatada) przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, §§ 263 i 267; *Kaçiu i Kotorri przeciwko Albanii*, § 128; *Kormev przeciwko Bułgarii*, §§ 89-90).

207. W związku z powyższym należy zauważyć, że Trybunał orzekł, iż brak dopuszczalnej skargi na podstawie art. 3 zasadniczo nie stoi na przeszkodzie temu, aby wziąć pod uwagę zarzuty skarżącego, że jego oświadczenia złożone na policji zostały uzyskane przy użyciu środków przymusu lub ucisku i że ich dopuszczenie do akt sprawy, na które powołuje się sąd rozpoznający sprawę, stanowiło naruszenie gwarancji rzetelnego procesu przewidzianej w art. 6 (*Mehmet Duman przeciwko Turcji*, § 42).

208. Wreszcie, kwestia związana z zarządzaniem dowodami w postępowaniu pojawia się również w odniesieniu do dopuszczenia materiału dowodowego dostarczonego przez świadków współpracujących z prokuraturą. Trybunał orzekł, że wykorzystanie zeznań świadków w zamian za

skorzystanie z immunitetu lub innych korzyści może podważyć rzetelność postępowania wobec oskarżonego i umożliwia podniesienie delikatnych kwestii, ponieważ ze względu na swój charakter takie zeznania mogą podlegać manipulacji i mogą być składane wyłącznie w celu uzyskania korzyści lub osobistej zemsty. Jednakże użycie tego rodzaju zeznań samo w sobie nie wystarcza, aby uznać postępowanie za nierzetelne (*Verhoek przeciwko Holandii* (dec.) *Cornelis przeciwko Holandii* (dec.)). W każdym przypadku, dokonując oceny, Trybunał rozpatrzy postępowanie jako całość, uwzględniając prawo do obrony, ale także interes opinii publicznej i ofiar w odpowiednim ściganiu przestępstwa oraz, w razie potrzeby, prawa świadków (*Habran i Dalem przeciwko Belgii*, § 96).

209. W sprawie *Adamčo przeciwko Słowacji**, §§ 56-71, dotyczącej skazania opartego w decydującym stopniu na wyjaśnieniach współsprawcy w związku z porozumieniem dotyczącym dobrowolnego poddania się karze, Trybunał stwierdził naruszenie art. 6 Konwencji biorąc pod uwagę następujące okoliczności: wyjaśnienia te stanowiły jeśli nie w całości, to przynajmniej w decydującym stopniu dowód przeciwko skarżącemu; brak zbadania przez sądy krajowe szerszego kontekstu, w którym świadek uzyskał przywileje ze strony prokuratury; fakt, że porozumienie z oskarżycielem w przedmiocie dobrowolnego poddania się karze zostało zawarte bez udziału sądu; i nie przedstawienie przez sądy odpowiednich wywodów w zakresie argumentów podniesionych przez skarżącego.

6. Prowokacja policyjna

a. Uwagi ogólne

210. Trybunał uznał potrzebę stosowania przez władze specjalnych metod dochodzeniowych, zwłaszcza w sprawach dotyczących przestępczości zorganizowanej i korupcji. W związku powyższym Trybunał orzekł, że stosowanie specjalnych metod dochodzeniowych – w szczególności technik pod przykryciem – samo w sobie nie narusza prawa do rzetelnego procesu sądowego. Jednakże ze względu na ryzyko podlegania policji do stosowania takich technik, ich stosowanie musi być wyraźnie ograniczone (*Ramanauskas przeciwko Litwie* [WI], § 51).

211. Podczas gdy wzrost przestępczości zorganizowanej wymaga od państw podjęcia odpowiednich środków, to prawo do rzetelnego procesu sądowego, z którego wynika wymóg prawidłowego przebiegu postępowania, ma jednak zastosowanie do wszystkich rodzajów przestępstw, od najprostszych do najbardziej złożonych. W związku z powyższym, Trybunał podkreślił, że policja może działać pod przykryciem, ale nie podlegać (*Khudobin przeciwko Rosji*, § 128).

212. Ponadto, o ile Konwencja nie wyklucza oparcia się na takich źródłach, jak anonimowi informatorzy, na wstępnym etapie dochodzenia i w przypadku gdy może to być uzasadnione charakterem przestępstwa, późniejsze wykorzystanie takich źródeł przez sąd rozpatrujący sprawę w celu ustalenia wyroku skazującego jest kwestią odmienną (*Teixeira de Castro przeciwko Portugalii*, § 35). Tego rodzaju wykorzystanie może być dopuszczalne tylko wtedy, gdy istnieją odpowiednie i wystarczające zabezpieczenia przed nadużyciami, w szczególności jasna i przewidywalna procedura zatwierdzania, wdrażania i nadzorowania danych środków dochodzeniowych (*Ramanauskas przeciwko Litwie* [WI], § 51). Odnosząc się do organu sprawującego kontrolę nad operacjami pod przykryciem, Trybunał uznał, że pomimo iż najodpowiedniejszym środkiem byłby nadzór sądowy, można zastosować inne środki, pod warunkiem że istnieją odpowiednie procedury i zabezpieczenia, takie jak nadzór sprawowany przez prokuratora (*Bannikova przeciwko Rosji*, § 50; *Tchokhanelidze przeciwko Gruzji*, § 51).

213. Wprawdzie wykorzystanie agentów działających pod przykryciem może być akceptowalne pod warunkiem, że podlega ono wyraźnym ograniczeniom i zabezpieczeniom, to jednak interes publiczny nie usprawiedliwia wykorzystania dowodów uzyskanych w wyniku podlegania przez policję, ponieważ naraziłoby to oskarżonego na ryzyko całkowitego pozbawienia go rzetelnego procesu sądowego od samego początku sprawy (*Ramanauskas przeciwko Litwie* [WI], § 54). Agentami pod przykryciem w tym przypadku mogą być agenci państwowi lub podmioty prywatne działające zgodnie z ich instrukcjami i pod ich kontrolą. Jednakże skarga dotycząca podlegania do popełnienia przestępstwa przez podmiot prywatny, który nie działał zgodnie z instrukcjami lub w inny sposób nie był kontrolowany przez władze, jest rozpatrywana na podstawie ogólnych zasad dotyczących podawania dowodów, a nie jako przypadek prowokacji policyjnej (*Shannon przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.)).

214. Zakaz stosowania prowokacji policyjnej obejmuje również zakaz korzystania z technik operacyjnych obejmujących organizowanie przez władze państwowe wielu nielegalnych operacji z podejrzanym. Trybunał orzekł, że takie techniki operacyjne są uznanymi i dopuszczalnymi środkami dochodzenia w sprawie przestępstwa, w przypadku gdy działalność przestępcza nie jest jednorazowym, odosobnionym incydentem przestępczym, lecz ciągłą działalnością przestępczą. Jednakże, zgodnie z ogólnym zakazem stosowania prowokacji policyjnej, działania agentów działających pod przykryciem muszą mieć na celu zbadanie bieżącej działalności przestępczej w sposób zasadniczo bierny i nie mogą wywierać takiego wpływu, który podzegałby do popełnienia przestępstwa większego niż to, które jednostka już planowała popełnić bez takiego podżegania. W związku z tym, gdy organy państwowe stosują technikę operacyjną polegającą na organizowaniu wielu nielegalnych operacji z podejrzanym, infiltracja i udział tajnego agenta w każdej nielegalnej operacji nie mogą wykraczać poza policyjną rolę agenta pod przykryciem stwarzając rolę agenta-prowokatora (*agents provocateurs*). Ponadto każde przedłużenie dochodzenia musi opierać się na uzasadnionych powodach, takich jak potrzeba zdobycia wystarczających dowodów w celu uzyskania wyroku skazującego, lepszego zrozumienia charakteru i zakresu działalności przestępczej podejrzanego lub wykrycia szerszego kręgu przestępczego. W przypadku braku takich powodów można uznać, że władze państwowe angażują się w działania, które w niewłaściwy sposób zwiększają zakres lub skalę przestępstwa (*Grba przeciwko Chorwacji*, §§ 99-101).

215. W szczególności, w wyniku niewłaściwego zachowania agentów działających pod przykryciem w czasie jednej lub kilku nielegalnych operacji lub udziału w działaniach zwiększających zakres lub skalę przestępstwa, władze państwowe mogą niesprawiedliwie zwiększyć wymiar kary wobec oskarżonego, zarówno w ramach przewidzianego zakresu kar, jak i przestępstwo zagrożone wyższym wymiarem kary. W przypadku stwierdzenia, że tak było, należy wyciągnąć odpowiednie wnioski zgodnie z Konwencją w odniesieniu do konkretnej nielegalnej operacji przeprowadzonej poprzez niewłaściwe postępowanie władz państwowych lub w odniesieniu do organizowania wielu nielegalnych operacji jako całości. W zakresie rzetelności, orzeczona kara powinna odzwierciedlać przestępstwo, które faktycznie zamierzał popełnić pozwany.

216. W swoim orzecznictwie dotyczącym kwestii prowokacji policyjnej, Trybunał opracował kryteria pozwalające odróżnić prowokację policyjną naruszającą art. 6 ust. 1 Konwencji od dopuszczalnego zachowania w zakresie stosowania legalnych technik pod przykryciem w śledztwie. Trybunał wyjaśnił, że o ile nie jest możliwe stworzenie zwykłej listy kontrolnej uproszczonych kryteriów mającej na celu ograniczenie różnorodności sytuacji mogących wystąpić w danym kontekście, o tyle rozpatrywanie przez Trybunał skarg dotyczących prowokacji policyjnej opracowano na podstawie proceduralnego i merytorycznego kryterium legalności prowokacji obejmujących badanie zaistnienia czynnego podżegania do popełnienia przestępstwa (*Matanović przeciwko Chorwacji*, § 122; *Ramanauskas przeciwko Litwie (nr 2)*, § 55).

b. Merytoryczne kryterium podżegania do popełnienia przestępstwa

217. Trybunał zdefiniował prowokację policyjną⁵, w przeciwieństwie do uzasadnionego dochodzenia pod przykryciem, jako sytuację, w której zaangażowani funkcjonariusze – członkowie sił bezpieczeństwa lub osoby działające zgodnie z ich instrukcjami – nie ograniczają się do prowadzenia dochodzenia dotyczącego działalności przestępczej w sposób zasadniczo bierny, lecz wywierają taki wpływ na uczestnika, aby podzegać do popełnienia przestępstwa, które w przeciwnym razie nie zostałyby popełnione, aby umożliwić ustalenie, że doszło do przestępstwa, tj. dostarczyć dowodów i wszcząć postępowanie karne (*Ramanauskas przeciwko Litwie [WI]*, § 55).

218. Podejmując decyzję, czy dochodzenie było „zasadniczo bierne”, Trybunał bada przyczyny niejawnej operacji i postępowanie organów ją przeprowadzających. W szczególności Trybunał ustali, czy istniały obiektywne podejrzenia, że skarżący brał udział w działalności przestępczej lub był skłonny do popełnienia przestępstwa (*Bannikova przeciwko Rosji*, § 38).

⁵ Terminy „prowokacja policyjna”, „podżeganie przez policję” oraz „prowokatorzy” są używane zamiennie w orzecznictwie Trybunału.

219. W swojej ocenie Trybunał bierze pod uwagę szereg czynników. Na przykład, we wczesnej ważnej sprawie *Teixeira de Castro przeciwko Portugalii* (§§ 37-38), Trybunał wziął pod uwagę między innymi fakt, że skarżący nie był notowany w rejestrze karnym, że nie wszczęto wobec niego dochodzenia, że nie był on nieznanym funkcjonariuszom policji, że w jego domu nie znaleziono żadnych narkotyków oraz że ilość narkotyków znalezionych przy zatrzymaniu nie przekraczała ilości poszukiwanej przez tajnych agentów. Stwierdzono, że działania agentów wykraczały poza zakres działań agentów działających pod przykryciem, ponieważ podzegli oni do popełnienia przestępstwa i nic nie wskazywało na to, że bez ich ingerencji dane przestępstwo zostałoby popełnione.

220. Sam fakt, że ktoś był już wcześniej odnotowany w rejestrze karnym, nie wskazuje na skłonność do popełnienia przestępstwa (*Constantin i Stoian przeciwko Rumunii*, § 55). Jednakże fakt, że skarżący zna szczegóły popełnionego przestępstwa (*Virgil Dan Vasile przeciwko Rumunii*, § 53) oraz że nie zrezygnował z udziału w działaniu przestępczym pomimo licznych możliwości dokonania tego i nie zgłosił przestępstwa władzom, zostały uznane przez Trybunał za przejaw działalności przestępczej lub zamiaru popełnienia przestępstwa (*Gorgievski przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii*, § 53; *Matanović przeciwko Chorwacji*, §§ 142-143).

221. Innym czynnikiem, który należy wziąć pod uwagę, jest to, czy skarżący został zmuszony do popełnienia danego przestępstwa. Podjęcie inicjatywy polegającej na skontaktowaniu się ze skarżącym przy braku obiektywnych podejrzeń, że skarżący był zamieszany w działalność przestępczą lub był skłonny do popełnienia przestępstwa (*Burak Hun przeciwko Turcji*, § 44; *Sepil przeciwko Turcji*, § 34), ponawianie oferty pomimo początkowej odmowy ze strony skarżącego, natarczywe nakłanianie (*Ramanauskas przeciwko Litwie* [WI], § 67, z drugiej strony, *Ramanauskas przeciwko Litwie (nr 2)*, § 68, gdzie skarżący sam poprosił o skontaktowanie się z nim), podnoszenie ceny ponad przeciętną (*Malininas przeciwko Litwie*, § 37) oraz odwoływanie się do współczucia skarżącego poprzez wspomnianie objawów odstawienia (*Vanyan przeciwko Rosji*, §§ 11 i 49) zostały uznane przez Trybunał za zachowanie mogące prowadzić do wywarcia nacisku na skarżącego w celu popełnienia danego przestępstwa, niezależnie od tego, czy dany agent był członkiem sił bezpieczeństwa czy osobą prywatną działającą zgodnie z jego instrukcjami.

222. Kolejną ważną kwestią jest fakt, czy funkcjonariusze państwowi „przyłączyli się” lub „przeniknęli” do działalności przestępczej, czy raczej ją zainicjowali. W pierwszym przypadku działanie, o którym mowa, pozostaje w granicach pracy pod przykryciem. W sprawie *Miliniene przeciwko Litwie* (§§ 37-38) Trybunał uznał, że chociaż policja miała wpływ na przebieg wydarzeń, w szczególności poprzez udostępnienie osobie prywatnej sprzętu technicznego do rejestrowania rozmów i wspieranie propozycji korzyści finansowych dla skarżącego, ich działania były traktowane jako „przyłączenie się” do działalności przestępczej, a nie jako inicjowanie jej, ponieważ inicjatywa w tej sprawie została podjęta przez osobę prywatną. Osoba ta złożyła skargę na policję, że skarżący zażąda łapówki w celu uzyskania korzystnego wyniku w swojej sprawie, a dopiero po złożeniu skargi operacja została zatwierdzona i nadzorowana przez zastępcę prokuratora generalnego w celu zweryfikowania skargi (patrz podobne rozumowanie w sprawie *Sequeira przeciwko Portugalii* (dec.); *Eurofinacom przeciwko Francji* (dec.)).

223. Sposób, w jaki rozpoczęto i przeprowadzono tajną operację policyjną, ma znaczenie dla oceny, czy skarżący został poddany prowokacji policyjnej. Brak jasnych i przewidywalnych procedur zatwierdzania, wykonywania i nadzorowania przedmiotowych czynności dochodzeniowych świadczy o tym, że należy uznać przedmiotowe czynności za prowokację policyjną: patrz na przykład, *Teixeira de Castro przeciwko Portugalii*, § 38, gdzie Trybunał odnotował fakt, że interwencja tajnych agentów nie miała miejsca w ramach oficjalnej operacji antynarkotykowej nadzorowanej przez sędziego; *Ramanauskas przeciwko Litwie* [WI], § 64, gdzie nie wskazano powodów lub motywów osobistych, które doprowadziły do tego, że tajny agent skontaktował się ze skarżącym z własnej inicjatywy, nie informując o tym przełożonych; oraz *Tchokhanelidze przeciwko Gruzji*, § 51, w którym nie było formalnego zezwolenia i nadzoru nad daną operacją pod przykryciem.

224. W sprawie *Vanyan przeciwko Rosji* (§§ 46-47), gdzie Trybunał stwierdził dopuszczenie operacji policyjnej zwykłą decyzją administracyjną organu, który później przeprowadził operację, że decyzja ta zawierała bardzo mało informacji na temat powodów i celów planowanego zakupu testowego oraz że operacja nie podlegała kontroli ze strony organów sądowych ani żadnemu innemu niezależnemu nadzorowi. W związku z tym technika „zakupu testowego” stosowana przez władze rosyjskie została dokładnie przeanalizowana w przypadku sprawy *Veselov i Inni przeciwko Rosji* (§ 127), gdzie Trybunał

orzekł, że omawiana procedura jest wadliwa i naraża skarżących na arbitralne działania policji oraz podważa rzetelność postępowania karnego przeciwko nim. Stwierdził ponadto, że sądy krajowe nie zbadały w odpowiedni sposób zarzutu skarżących w sprawie prowokacji policyjnej, a w szczególności nie zbadały powodów zakupu testowego i zachowania policji i ich informatorów wobec skarżących.

c. Kontrola sądowa prowokacji policyjnej

225. W sprawach dotyczących prowokacji policyjnej, art. 6 Konwencji będzie przestrzegany tylko wtedy, gdy skarżący jest w stanie skutecznie podnieść kwestię podżegania w trakcie procesu, czy to w drodze sprzeciwu, czy też w inny sposób. Sam fakt, że przestrzegano ogólnych gwarancji, takich jak równość stron lub prawo do obrony, nie jest wystarczający (*Ramanauskas przeciwko Litwie* [WI], § 69). W takich przypadkach Trybunał wskazał, że udowodnienie braku podżegania należy do prokuratury, pod warunkiem, że zarzuty oskarżonego nie są całkowicie nieprawdopodobne.

226. W przypadku przedstawienia zarzutu prowokacji policyjnej i istnienia pewnych dowodów *prima facie* prowokacji policyjnej, organy sądowe muszą zbadać okoliczności faktyczne sprawy i podjąć niezbędne kroki w celu ustalenia, czy doszło do podżegania. Jeżeli stwierdzą, że tak było, muszą wyciągnąć wnioski zgodnie z Konwencją (*ibid.*, § 70). Sam fakt, że skarżący przyznał się do zarzutów karnych nie zwalnia sądu rozpoznającego sprawę z obowiązku zbadania zarzutów dotyczących prowokacji policyjnej (*ibid.*, § 72).

227. W związku z tym Trybunał sprawdza, czy skarga *prima facie* dotycząca prowokacji policyjnej stanowi istotną obronę w świetle prawa krajowego lub daje podstawy do wykluczenia dowodów lub prowadzi do podobnych konsekwencji (*Bannikova przeciwko Rosji*, § 54). Wprawdzie do władz krajowych należy decyzja w zakresie tego, jaką procedurę zastosować w przypadku prowokacji policyjnej, jednak Trybunał wymaga, aby procedura ta była kontrydiktoryjna, wnikliwa, wyczerpująca i rozstrzygająca w kwestii prowokacji (*ibid.*, § 57). Co więcej, w kontekście braku ujawnienia informacji przez organy śledcze, Trybunał przywiązuje szczególną wagę do procesu kontrydiktoryjnego i równości broni (*ibid.*, § 58).

228. W przypadku gdy oskarżony twierdzi, że był podżegany do popełnienia przestępstwa, sądy karne muszą przeprowadzić staranne badanie materiału znajdującego się w aktach, gdyż aby proces był rzetelny w rozumieniu art. 6 ust. 1 Konwencji, wszelkie dowody uzyskane w wyniku podżegania przez policję muszą zostać wykluczone. Dotyczy to w szczególności sytuacji, gdy operacja policyjna miała miejsce bez wystarczających ram prawnych lub odpowiednich zabezpieczeń (*Ramanauskas przeciwko Litwie* [WI], § 60). W takim systemie badanie przez sąd zarzutu przeprowadzenia prowokacji policyjnej stanowi jedyny skuteczny środek weryfikacji ważności powodów operacji pod przykryciem i sprawdzenia, czy agenci pozostali „zasadniczo bierni” podczas przeprowadzania tych operacji (*Lagutin i Inni przeciwko Rosji*, § 119). Ponadto konieczne jest, aby decyzje sądów krajowych oddalające zarzut skarżącego dotyczący prowokacji policyjnej były wystarczająco uzasadnione (*Sandu przeciwko Republice Mołdawii*, § 38; *Tchokhonelidze przeciwko Gruzji*, § 52)

229. Jeżeli dostępne informacje nie pozwalają Trybunałowi stwierdzić, czy skarżony został poddany prowokacji policyjnej, kontrola sądowa zarzutu dotyczącego prowokacji policyjnej ma znaczenie decydujące zgodnie z metodologią oceny przez Trybunał spraw dotyczących prowokacji policyjnych (*Edwards i Lewis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 46; *Ali przeciwko Rumunii*, § 101; patrz także *Khudobin przeciwko Rosji*, gdzie krajowe sądy nie przeanalizowały istotnych elementów faktycznych i prawnych w celu odróżnienia prowokacji policyjnej od legalnej formy działalności dochodzeniowej; *V. przeciwko Finlandii*, gdzie skarżący nie mógł podnieść zarzutu prowokacji policyjnej).

a. Metodologia oceny przez Trybunał spraw dotyczących prowokacji policyjnych

230. Stosując merytoryczne i proceduralne kryterium legalności prowokacji policyjnej, Trybunał musi najpierw upewnić się, że badana sytuacja należy, bez zagłębiania się w sprawę, do kategorii „spraw dotyczących prowokacji policyjnych”. Jeżeli Trybunał uzna, że skarga skarżącego powinna zostać

zbadana w ramach kategorii „spraw dotyczących prowokacji policyjnych”, w pierwszej kolejności dokona oceny w ramach merytorycznego kryterium podżegania do popełnienia przestępstwa. W przypadku, gdy w oparciu merytoryczne kryterium podżegania do popełnienia przestępstwa, na podstawie dostępnych informacji Trybunał mógł stwierdzić z wystarczającą pewnością, że organy krajowe prowadziły dochodzenie w sprawie działalności skarżącego w sposób zasadniczo bierny i nie nakłaniały go do popełnienia przestępstwa, będzie to zazwyczaj wystarczające, aby Trybunał stwierdził, że późniejsze wykorzystanie w postępowaniu karnym przeciwko skarżącemu dowodów uzyskanych w wyniku podjęcia tajnych działań nie budzi wątpliwości na podstawie art. 6 ust. 1 Konwencji.

231. Jeżeli jednak ustalenia Trybunału wynikające z merytorycznego kryterium podżegania do popełnienia przestępstwa są niejednoznaczne ze względu na brak informacji w aktach sprawy, brak jawności lub sprzeczności w interpretacjach zdarzeń przyjętych przez strony lub jeżeli Trybunał stwierdzi, na podstawie merytorycznego kryterium podżegania do popełnienia przestępstwa, że skarżący był podżegany do popełnienia przestępstwa z naruszeniem art. 6 ust. 1 Konwencji, konieczne będzie zastosowanie przez Trybunał, w ramach drugiego etapu, kryterium proceduralnego w tym samym celu. Trybunał wyjaśnił, że stosuje to kryterium w celu ustalenia, czy sądy krajowe podjęły niezbędne kroki w celu ujawnienia okoliczności podniesionego zarzutu podżegania oraz czy w przypadku stwierdzenia wystąpienia podżegania lub w przypadku, w którym prokuratura nie udowodniła braku podżegania, czy odpowiednie wnioski zostały wyciągnięte zgodnie z Konwencją. Postępowanie przeciwko skarżącemu zostałoby pozbawione rzetelności wymaganej przez art. 6 Konwencji, gdyby działania organów państwa skutkowały nakłanianiem skarżącego do popełnienia przestępstwa, za które został skazany, a sądy krajowe nie uwzględniłyby odpowiednio zarzutów o podżeganie (*Matanović przeciwko Chorwacji*, §§ 131-135; *Ramanauskas przeciwko Litwie (nr 2)*, § 62; *Virgil Dan Vasile przeciwko Rumunii*, §§ 47-50).

7. Zasada bezpośredniości

232. Trybunał orzekł, że ważnym elementem rzetelnego postępowania karnego jest również możliwość konfrontacji oskarżonego ze świadkiem w obecności sędziego, który ostatecznie rozstrzyga sprawę. Zasada bezpośredniości jest ważną gwarancją w postępowaniu karnym, w którym uwagi sądu dotyczące zachowania i wiarygodności świadka mogą mieć istotne konsekwencje dla oskarżonego. Dlatego też zmiana składu sądu procesowego po przesłuchaniu ważnego świadka powinna zazwyczaj prowadzić do ponownego przesłuchania tego świadka (*P.K. przeciwko Finlandii* (dec.)).

233. Jednakże zasada bezpośredniości nie może zostać uznana za zakaz wprowadzania jakichkolwiek zmian w składzie sądu w trakcie procesu. Zaistnieć mogą bardzo wyraźne czynniki administracyjne lub proceduralne, uniemożliwiające dalsze uczestnictwo sędziego w sprawie. Trybunał wskazał, że możliwe jest podjęcie środków w celu zagwarantowania, że sędziowie, którzy kontynuują rozpatrywanie sprawy, będą dysponowali odpowiednią wiedzą na temat dowodów i argumentów, na przykład poprzez udostępnienie protokołów, w przypadku gdy wiarygodność danego świadka nie jest kwestionowana, lub poprzez zorganizowanie ponownego wysłuchania istotnych argumentów lub przesłuchania ważnych świadków przed nowo utworzonym sądem (*Cutean przeciwko Rumunii*, § 61).

234. W sprawie *P.K. przeciwko Finlandii*, Trybunał nie uznał, że niezgodność z zasadą bezpośredniości może sama w sobie prowadzić do naruszenia prawa do rzetelnego procesu sądowego. Trybunał wziął pod uwagę fakt, że pomimo zmiany sędziego przewodniczącego, trzech ławnicy nie ulegli zmianie w trakcie całego postępowania. Trybunał zauważył również, że wiarygodność świadka, o której mowa, na żadnym etapie nie została podważona, a w aktach nie było żadnych wskazań uzasadniających wątpliwości co do jej wiarygodności. Zważywszy na powyższe okoliczności, fakt, że nowy sędzia przewodniczący dysponował protokołami z posiedzenia, na którym świadek została przesłuchana, w znacznym stopniu zrekompensował brak bezpośredniego charakteru postępowania. Trybunał wskazał ponadto, że wyrok skazujący skarżącego nie został wydany wyłącznie na podstawie zeznań świadka, o której mowa, i że nic nie wskazuje na to, że przewodniczący składu orzekającego uległ zmianie w celu wpłynięcia na wynik sprawy lub z jakiegokolwiek innego niewłaściwego powodu. Podobne rozważania skłoniły Trybunał do stwierdzenia, że nie doszło do naruszenia art. 6 ust. 1 Konwencji w sprawach *Graviano przeciwko Włochom* (§§ 39-40) oraz *Škaro przeciwko Chorwacji* (§§ 22-

31).

235. Natomiast, w sprawie *Cutean przeciwko Rumunii* (§§ 60-73), Trybunał stwierdził naruszenie art. 6 w sytuacji, gdy żaden z sędziów pierwszego składu orzekającego, który przesłuchał skarżącego i świadków na pierwszym etapie postępowania, nie uczestniczył w dalszym badaniu sprawy. Trybunał zauważył również, że zeznania skarżącego i świadków, które nie zostały bezpośrednio wysłuchane przez sędziego, stanowią istotny dowód przyczyniający się do skazania. Mając powyższe na uwadze Trybunał orzekł, że dostępność protokołów zeznań nie może zrekompensować braku bezpośredniego charakteru postępowania (patrz również *Beraru przeciwko Rumunii*, § 66).

236. W sprawie *Cerovšek i Božičnik przeciwko Słowenii* (§§ 37-48) Trybunał stwierdził naruszenie art. 6, ponieważ uzasadnienie wyroków wydanych przeciwko skarżącym, tj. ich skazanie i wyrok, nie zostało wydane przez sędziego, który je orzekł, lecz przez innych sędziów, którzy nie uczestniczyli w rozprawie. (zobacz także *Svanidze przeciwko Gruzji*, §§ 34-38, dotyczące zastąpienia dotychczasowego sędziego sędzią dodatkowym, który nie uczestniczył w przeprowadzaniu dowodu).

237. Problem związany z zasadą bezpośredniości może powstać również wtedy, gdy sąd apelacyjny uchylił postanowienie sądu niższej instancji oczyszczające skarżącego z zarzutów karnych bez ponownego rozpatrzenia dowodów, w tym przesłuchania świadków (*Hanu przeciwko Rumunii*, § 40; *Lazu przeciwko Republice Mołdawii*, § 43). Podobnie, zasada bezpośredniości ma znaczenie w przypadku zmiany składu orzekającego, gdy wyrok został uchylony i sprawa toczy się od początku przed innym sędzią. Co więcej, w takiej sytuacji mają zastosowanie zasady sformułowane w orzecznictwie Trybunału dotyczące prawa do przesłuchania świadków oskarżenia (*Famulyak przeciwko Ukrainie* (dec.), §§ 36-38).

8. Pewność prawa i rozbieżne orzecznictwo

238. Zasada pewności prawa wymaga, aby władze krajowe respektowały moc wiążącą prawomocnego orzeczenia sądowego. Ochrona przed powieleniem postępowań karnych jest jednym ze szczególnych zabezpieczeń związanych z ogólną gwarancją rzetelnego procesu sądowego w postępowaniu karnym na mocy art. 6 Konwencji (*Bratyakin przeciwko Rosji* (dec.)).

239. Tym niemniej wymogi pewności prawa nie są bezwzględne. W sprawach karnych należy je oceniać na przykład w świetle art. 4 ust. 2 protokołu nr 7, który wyraźnie zezwala państwu na wznowienie postępowania ze względu na pojawienie się nowych faktów lub w przypadku wykrycia popełnienia poważnej pomyłki w poprzednim postępowaniu, co może mieć wpływ na wynik sprawy. Niemniej jednak zgodność z art. 4 protokołu nr 7 nie jest sama w sobie wystarczająca, aby stwierdzić zgodność z wymogami rzetelnego procesu na mocy art. 6 (*Nikitin przeciwko Rosji*, § 56).

240. Niektóre szczególne okoliczności sprawy mogą ujawnić, że sam sposób, w jaki zastosowano procedurę wznowienia postępowania prawomocnego orzeczenia, naruszył samą istotę rzetelnego procesu sądowego. W szczególności Trybunał powinien ocenić, czy w danym przypadku prawo do wszczęcia i przeprowadzenia takiej procedury zostało wykorzystane przez władze w celu zapewnienia, w miarę możliwości, właściwej równowagi między interesami jednostki a potrzebą zapewnienia skuteczności systemu sądownictwa karnego (*ibid.*, § 57).

241. Zasada ta gwarantuje również pewną stabilność sytuacji prawnych i przyczynia się do wzrostu zaufania opinii publicznej do sądów. Trwałość sprzecznych orzeczeń sądowych może, z drugiej strony, powodować stan niepewności prawa, który prawdopodobnie będzie ograniczał zaufanie społeczeństwa do wymiaru sprawiedliwości, podczas gdy tego rodzaju zaufanie jest w sposób oczywisty jednym z kluczowych elementów państwa opartego na rządach prawa. Wymogi pewności prawa i ochrony uprawnionego zaufania opinii publicznej nie są równoznaczne z nabytym prawem do spójności orzecznictwa. Rozwój orzecznictwa nie jest sam w sobie sprzeczny z prawidłowym działaniem wymiaru sprawiedliwości, ponieważ brak dynamicznego i ewolucyjnego podejścia groziłby utrudnieniem reform lub wprowadzania ulepszeń (*Borg przeciwko Malcie*, § 107).

242. W ocenie, jakie sprzeczne orzeczenia krajowych sądów najwyższych stanowią naruszenie wymogu rzetelnego procesu przewidzianego w art. 6 ust. 1 Konwencji, Trybunał stosuje kryterium opracowane po raz pierwszy w sprawach cywilnych (*Nejdet Şahin i Perihan Şahin przeciwko Turcji* [WI],

§ 53), które polega na ustaleniu, czy istnieją „głębokie i długotrwałe rozbieżności” w orzecznictwie sądu najwyższego, czy prawo krajowe zapewnia narzędzia do przezwyciężenia tych niespójności, czy takie narzędzia zostały zastosowane i, w odpowiednich przypadkach, z jakim skutkiem (*Borg przeciwko Malcie*, § 108).

9. Niekorzystny rozgłos medialny

243. Trybunał orzekł, że złośliwa kampania prasowa może negatywnie wpłynąć na rzetelność procesu, wpływając na opinię publiczną, a w konsekwencji na sędziów, którzy wezwani zostali do orzekania o winie oskarżonego (*Akay przeciwko Turcji* (dec.); *Craxi przeciwko Włochom (nr 1)*, § 98; *Beggs przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.), § 123). W ten sposób złośliwa kampania prasowa może mieć wpływ zarówno na bezstronność sądu zgodnie z art. 6 ust. 1, jak i na domniemanie niewinności zapisane w art. 6 ust. 2 Konwencji (*Ninn-Hansen przeciwko Danii* (dec.) *Angelov przeciwko Bułgarii* (dec.))⁶.

244. Jednocześnie przekaz medialny o bieżących wydarzeniach stanowi przejaw korzystania z wolności słowa, zagwarantowanej w art. 10 Konwencji (*Bédat przeciwko Szwajcarii* [WI], § 51). Jeżeli procesowi towarzyszy złośliwa kampania prasowa, decydujące znaczenie mają nie subiektywne obawy podejrzanego dotyczące braku stronniczości wymaganego przez sądy, jakkolwiek zrozumiałe, ale to, czy w szczególnych okolicznościach sprawy jego obawy można uznać za obiektywnie uzasadnione (*Włoch przeciwko Polsce* (dec.); *Daktaras przeciwko Litwie* (dec.); *Priebke przeciwko Włochom* (dec.); *Butkevičius przeciwko Litwie* (dec.); *G.C.P. przeciwko Rumunii*, § 46; *Mustafa (Abu Hamza) przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.), §§ 37-40).

245. Niektóre z czynników określonych w orzecznictwie jako istotne dla oceny przez Trybunał wpływu takiej kampanii na rzetelność procesu obejmują: czas, jaki upłynął między kampanią prasową a rozpoczęciem procesu, a w szczególności określenie składu sądu, czy kwestionowane publikacje można przypisać władzom lub czy zostały przez nie przekazane przez władze, oraz czy publikacje wpłynęły na sędziów i ławę przysięgłych oraz w jaki sposób wpłynęły na wynik postępowania (*Beggs przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.), § 124; *Abdulla Ali przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, §§ 87-91; *Paulikas przeciwko Litwie*, § 59).

246. Ponadto, w kontekście procesu sądowego z udziałem ławy przysięgłych, istotne znaczenie ma również treść wszelkich wskazówek udzielonych ławie przysięgłych (*Beggs przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.), § 124). Sądy krajowe, w których skład wchodzi wyłącznie sędziowie zawodowi, w przeciwieństwie do ławy przysięgłych, posiadają zazwyczaj odpowiednie doświadczenie i wykształcenie pozwalające im oprzeć się wszelkim wpływom zewnętrznym (*Craxi przeciwko Włochom (nr 1)*, § 104; *Mircea przeciwko Rumunii*, § 75).

10. Dobrowolne poddanie się karze

247. Trybunał zauważył, że za wspólną cechę europejskich systemów prawa karnego można uznać to, że oskarżony może otrzymać mniejszy wymiar kary lub karę łagodniejszą w zamian za przyznanie się do winy lub skorzystanie z zasady *nolo contendere plea* przed rozprawą, lub też zapewnienie znaczącej współpracy z organem śledczym (*Natsvlishvili i Togonidze przeciwko Gruzji*, § 90). W związku z tym nie może być nic niewłaściwego w procesie oskarżania lub w samym dobrowolnym poddaniu się karze (*ibid.*), lub w naciskaniu, aby dana osoba zgodziła się na rozstrzygnięcie przedprocesowe ze względu na fakt, że będzie musiała stawić się w sądzie (*Deweer przeciwko Belgii*, § 51). Dla Trybunału dobrowolne poddanie się karze, poza istotnymi korzyściami płynącymi z szybkiego orzekania w sprawach karnych i zmniejszenia obciążenia sądów, prokuratorów i adwokatów, może również, przy prawidłowym stosowaniu, stanowić skuteczne narzędzie w zwalczaniu korupcji i przestępczości zorganizowanej oraz może przyczynić się do zmniejszenia liczby wydawanych wyroków, a w konsekwencji do zmniejszenia liczby więźniów (*Natsvlishvili i Togonidze przeciwko Gruzji*, § 90).

⁶ Patrz rozdział Negatywna kampania prasowa.

248. Trybunał zauważył również, że skutkiem dobrowolnego poddania się karze jest to, że zarzut karny przeciwko oskarżonemu jest rozstrzygany w formie skróconej badania sądowego, co zasadniczo oznacza zrzeczenie się szeregu praw procesowych (*Navalnyy i Ofitserov przeciwko Rosji*, § 100). Nie może to stanowić problemu samo w sobie, ponieważ ani litera, ani duch art. 6 nie uniemożliwiają osobie zrzeczenia się tych gwarancji na zasadzie dobrowolności⁷⁷. W związku z tym, analogicznie do zasad dotyczących ważności zwolnień, Trybunał orzekł, że decyzji o przyjęciu ugody sądowej w sprawie zarzutów powinny towarzyszyć następujące warunki: a) ugoda musiała zostać zaakceptowana przez skarżącego przy pełnej znajomości stanu faktycznego sprawy i skutków prawnych oraz w sposób rzeczywiście dobrowolny; oraz b) treść ugody i rzetelność sposobu, w jaki została zawarta między stronami, musiała zostać poddana wystarczającej kontroli sądowej (*Natsvlshvili i Togonidze przeciwko Gruzji*, §§ 91-92).

B. Posiedzenie jawne

Artykuł 6 ust. 1 Konwencji

„1. Każdy ma prawo do sprawiedliwego [...] rozpatrzenia jego sprawy [...] przez [...] sąd [...]. Postępowanie przed sądem jest jawne, jednak prasa i publiczność mogą być wyłączone z całości lub części rozprawy sądowej ze względów obyczajowych, z uwagi na porządek publiczny lub bezpieczeństwo państwowe w społeczeństwie demokratycznym, gdy wymaga tego dobro małoletnich lub gdy służy to ochronie życia prywatnego stron albo też w okolicznościach szczególnych, w granicach uznanych przez sąd za bezwzględnie konieczne, kiedy jawność mogłaby przynieść szkodę interesom wymiaru sprawiedliwości”.

Słowa kluczowe HUDOC

Posiedzenie jawne (6-1); Przesłuchanie ustne (6-1); Wyłączenie prasy (6-1); Wyłączenie społeczeństwa (6-1)

Konieczne w społeczeństwie demokratycznym (6-1); Ochrona moralności (6-1); Ochrona porządku publicznego (6-1); Bezpieczeństwo państwowe (6-1); Ochrona nieletnich (6-1); Ochrona życia prywatnego stron (6-1); Granice bezwzględnie konieczne (6-1); Szkodą interesom wymiaru sprawiedliwości (6-1)

Publiczne ogłaszanie wyroków (6-1)

1. Zasada jawności

249. Jawny charakter postępowań chroni strony postępowania sądowego przed wymierzaniem sprawiedliwości w tajemnicy, bez kontroli opinii publicznej; jest to również jeden ze sposobów utrzymania zaufania do sądów. Poprzez upublicznienie wymierzania sprawiedliwości jawność przyczynia się do osiągnięcia celu określonego w art. 6 ust. 1, jakim jest rzetelny proces sądowy, którego gwarancja jest jedną z podstawowych zasad każdego demokratycznego społeczeństwa (*Riepan przeciwko Austrii*, § 27; *Krestovskiy przeciwko Rosji*, § 24; *Sutter przeciwko Szwajcarii*, § 26).

250. Zasada jawnego charakteru postępowań sądowych obejmuje dwa aspekty: publiczny charakter rozpraw oraz publiczne ogłaszanie wyroków (*ibid.*, § 27; *Tierce i Inni przeciwko San Marino*, § 93).

2. Prawo do przesłuchania ustnego i obecności na przesłuchaniu

a. Prawo do przesłuchania ustnego

251. Uprawnienie do „przesłuchania publicznego” przewidziane art. 6 ust. 1 oznacza bezwzględnie prawo do „przesłuchania ustnego” (*Döry przeciwko Szwecji*, § 37).

252. Obowiązek przeprowadzenia przesłuchania nie jest jednak bezwzględny we wszystkich

⁷⁷ Patrz rozdział Ogólne rozważania dotyczące artykułu 6 w aspekcie karnym.

przypadkach, których dotyczy art. 6. W świetle rozszerzenia pojęcia „oskarżenia w sprawie karnej” na sprawy nienależące do tradycyjnych kategorii prawa karnego (takie jak kary administracyjne, prawo celne i dopłaty podatkowe), istnieją „oskarżenia w sprawie karnej” o różnej wadze. O ile wymogi dotyczące rzetelnego procesu sądowego są najsurowsze w odniesieniu do najtwardszego jądra prawa karnego, gwarancje dotyczące odpowiedzialności karnej zawarte w art. 6 niekoniecznie mają zastosowanie z pełną surowością do innych kategorii spraw wchodzących w aspekt karny, które nie cechują się znamionym stopniem piętna (*Jussila przeciwko Finlandii* [WI], §§ 41-43).

253. Niemniej jednak odmowa przeprowadzenia przesłuchania ustnego może być uzasadniona jedynie w wyjątkowych przypadkach (*Grande Stevens i Inni przeciwko Włochom*, §§ 121-122). Charakter okoliczności, które mogą uzasadniać rezygnację przesłuchania ustnego, sprowadza się zasadniczo do charakteru kwestii, którymi powinien zająć się właściwy sąd – w szczególności do tego, czy wiążą się one z jakąkolwiek kwestią faktyczną lub prawną, która nie mogłaby zostać odpowiednio rozwiązana na podstawie akt sprawy. Przesłuchanie ustne może nie być wymagane, jeżeli nie ma żadnych wątpliwości co do wiarygodności lub kwestionowanych faktów, które wymagają ustnego przedstawienia dowodów lub przesłuchania krzyżowego świadków oraz jeżeli oskarżony miał należytą możliwość wniesienia sprawy na piśmie i zakwestionowania dowodów przeciwko niemu. W związku z tym uzasadnione jest uwzględnienie przez władze krajowe wymogów efektywności i oszczędności (*Jussila przeciwko Finlandii* [WI], §§ 41-43 oraz 47-48, dotyczące postępowań w sprawie dopłaty podatkowej; *Suhadolc przeciwko Słowenii* (dec.), w sprawie procedury skróconej dla wykroczeń drogowych; *Sancakli przeciwko Turcji*, § 45, w sprawie kary administracyjnej nałożonej na właściciela hotelu za korzystanie z lokalu na potrzeby prostytutki). Jednakże, w przypadkach, w których kwestionowane przestępstwo zostało zaobserwowane przez funkcjonariusza publicznego, złożenie ustnych wyjaśnień na spotkaniu wyjaśniającym może być niezbędne dla ochrony interesów oskarżonego, ponieważ może sprawdzić wiarygodność ustaleń funkcjonariuszy (*Produkcija Plus Storitveno podjetje d.o.o. przeciwko Słowenii*, § 54).

254. Ponadto, w niektórych przypadkach, nawet jeśli przedmiot sprawy dotyczy kwestii natury technicznej, która normalnie mogłaby zostać rozstrzygnięta bez złożenia ustnych wyjaśnień na spotkaniu wyjaśniającym, okoliczności sprawy mogą uzasadniać, w ramach rzetelnego procesu, złożenie ustnych wyjaśnień na spotkaniu wyjaśniającym (*Özmutat İnşaat Elektrik Nakliyat Temizlik San. ve Tic. Ltd. Şti. przeciwko Turcji*, § 37).

b. Obecność na rozprawie

255. Zasady publicznego i ustnego przesłuchania są szczególnie ważne w kontekście prawa karnego, w którym osoba oskarżona o popełnienie czynu zagrożonego karą musi zasadniczo mieć możliwość uczestniczenia w przesłuchaniu w pierwszej instancji (*Jussila przeciwko Finlandii* [WI], § 40; *Tierce i Inni przeciwko San Marino*, § 94; *Igor Pascari przeciwko Republice Mołdowii*, § 27, dotyczący wykluczenia skarżącego z postępowania, w którym ustalono jego winę za wypadek drogowy).

256. Bez obecności trudno jest dostrzec, w jaki sposób osoba ta mogłaby korzystać ze szczególnych praw określonych w art. 6 ust. 3 lit. c), d) i e), tj. prawa do „bronienia się osobiście”, „przesłuchania lub spowodowania przesłuchania świadków oskarżenia” oraz „korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza, jeżeli nie rozumie lub nie mówi językiem używanym w sądzie”. Tym samym obowiązek zagwarantowania prawa oskarżonego o przestępstwo do obecności na sali sądowej jest jednym z zasadniczych wymogów art. 6 (*Hermi przeciwko Włochom* [WI], §§ 58-59; *Sejdovic przeciwko Włochom* [WI], §§ 81 i 84; *Arps przeciwko Chorwacji*, § 28).

257. Ponadto prawo do obecności na rozprawie pozwala oskarżonemu zweryfikować rzetelność jego obrony i porównać ją z zeznaniami ofiar i świadków (*Medenica przeciwko Szwajcarii*, § 54). Sądy krajowe muszą dołożyć należytej staranności przy zapewnianiu obecności oskarżonego, odpowiednio go wzywając (*Colozza przeciwko Włochom*, § 32; *M.T.B. przeciwko Turcji*, §§ 49-53) i muszą podjąć środki mające na celu zniechęcenie go do nieuzasadnionej nieobecności na przesłuchaniu (*Medenica przeciwko Szwajcarii*, § 54).

258. O ile art. 6 ust. 1 nie może być interpretowany jako przyznający skarżącemu prawo do uzyskania określonej formy doręczenia dokumentów sądowych, np. przesyłką poleconą, w interesie wymiaru sprawiedliwości, skarżący powinien zostać powiadomiony o rozprawie sądowej w taki sposób,

aby nie tylko posiadał wiedzę na temat daty, czasu i miejsca rozprawy, ale także miał wystarczająco dużo czasu na przygotowanie się do sprawy oraz na udział w rozprawie sądowej (*Vyacheslav Korchagin przeciwko Rosji*, § 65).

259. Rozprawa może zostać przeprowadzona pod nieobecność oskarżonego, jeżeli zrzekł się on prawa do obecności na rozprawie. Zrzeczenie takie może być wyraźne lub dorozumiane, na przykład w sytuacji, gdy dana osoba usiłuje uniknąć procesu (*Lena Atanasova przeciwko Bułgarii*, § 52). Jednakże każde zrzeczenie się gwarancji na mocy art. 6 musi spełniać warunek „świadomego i rozumnego zrzeczenia się prawa”, jak ustanowiono w orzecznictwie Trybunału (*Sejdovic przeciwko Włochom* [WI], §§ 86-87)⁸⁸.

260. Odpowiednio Trybunał orzekł, że jeżeli osoba oskarżona o popełnienie przestępstwa nie została powiadomiona o tym fakcie, to nie można wyciągać wniosków, że zrzekła się ona prawa do stawienia na rozprawie i do obrony, jedynie na podstawie jej statusu „zbiega”, gdyż ten opiera się na domniemaniu pozbawionym wystarczającej podstawy faktycznej. Ponadto na osobie oskarżonej o popełnienie przestępstwa nie może spoczywać ciężar udowodnienia, że nie dążyła ona do uniknięcia sprawiedliwości lub że jej nieobecność była spowodowana siłą wyższą. Jednocześnie organy krajowe mogą ocenić, czy oskarżony wykazał uzasadniony powód swojej nieobecności lub czy w aktach sprawy znalazło się coś, co uzasadniałoby uznanie jego nieobecności z przyczyn od niego niezależnych (*ibid.*, § 87).

261. Trybunał orzekł również, że niemożność przeprowadzenia rozprawy zaocznej może doprowadzić do sparaliżowania przebiegu postępowania karnego, gdyż może to prowadzić, na przykład, do rozproszenia dowodów, upływu terminu do wszczęcia postępowania karnego lub pomyłki sądowej (*Colozza przeciwko Włochom*, § 29). Zatem odbycie rozprawy pod nieobecność oskarżonego nie jest samo w sobie sprzeczne z art. 6. Jednakże, jeżeli prawo krajowe zezwala na przeprowadzenie rozprawy sądowej pomimo braku osoby „oskarżonej o popełnienie czynu zagrożonego karą”, którym jest skarżący, osoba ta powinna, po dowiedzeniu się o postępowaniu, winna mieć możliwość uzyskania od sądu, który ją przesłuchał, ponownego ustalenia zasadności oskarżenia (*Sanader przeciwko Chorwacji*, §§ 77-78).

262. Pomimo że postępowanie, które toczy się pod nieobecność oskarżonego, nie jest samo w sobie niezgodne z art. 6 Konwencji, to jednak odmowa dostępu do wymiaru sprawiedliwości ma miejsce wówczas, gdy osoba skazana *in absentia* nie może następnie uzyskać od sądu, który przesłuchał tę osobę, ponownego ustalenia zasadności zarzutów, zarówno pod względem prawnym, jak i faktycznym, jeżeli nie stwierdzono, że zrzekła się ona prawa do stawiennictwa i obrony lub że zamierzała uniknąć procesu (*Sejdovic przeciwko Włochom* [WI], § 82; patrz również, *Gestur Jónsson i Ragnar Halldór Hall przeciwko Islandii**, § 62, w sprawie lekceważenia postępowania sądowego prowadzonego z powodu niestawiennictwa przed sądem). Wynika to z faktu, że obowiązek zagwarantowania prawa oskarżonego w postępowaniu karnym do obecności na sali sądowej – czy to w postępowaniu pierwotnym, czy też w ponownym procesie – jest jednym z zasadniczych wymogów art. 6 (*Stoichkov przeciwko Bułgarii*, § 56).

263. W sprawie *Sanader przeciwko Chorwacji* (§§ 87-88) Trybunał orzekł, że wymóg, by osoba sądzona *in absentia*, która nie wiedziała o swoim oskarżeniu i stawianych jej zarzutach lub dążyła do uniknięcia procesu lub jednoznacznie zrzekła się prawa do stawiennictwa w sądzie, musiała stawić się przed organami krajowymi i podać adres zamieszkania w trakcie postępowania karnego, aby móc wystąpić o ponowne rozpoznanie sprawy, był niewspółmierny. Zwłaszcza dlatego, że gdy oskarżony znajdzie się pod jurysdykcją władz krajowych, zostanie pozbawiony wolności na podstawie wyroku skazującego *in absentia*. W tym względzie Trybunał podkreślił, że nie może być mowy o tym, by oskarżony był zobowiązany do oddania się w ręce władz w celu zapewnienia prawa do ponownego rozpatrzenia sprawy w sposób zgodny z art. 6 Konwencji. Trybunał wyjaśnił jednak, że nie podważa to faktu, czy w ramach nowego postępowania obecność skarżącego na rozprawie będzie musiała zostać zabezpieczona poprzez nakaz tymczasowego aresztowania lub zastosowanie innych środków przewidzianych w odpowiednim prawie krajowym. Tego rodzaju środki, jeśli mają zastosowanie, musiałyby mieć inną podstawę prawną – podstawę uzasadnionego podejrzenia, że skarżący popełnił

⁸⁸ Patrz rozdział Ogólne rozważania dotyczące artykułu 6 w aspekcie karnym.

dane przestępstwo oraz istnienia „odpowiedniego i dostatecznego uzasadnienia” zatrzymania.

264. Wreszcie, kwestia dotycząca wymogu obecności na rozprawie pojawia się, gdy oskarżony nie może wziąć udziału w procesie z powodu niewłaściwego zachowania (*Idalov przeciwko Rosji* [WI], § 175; *Marguš przeciwko Chorwacji* [WI], § 90; *Ananyev przeciwko Rosji*, § 43).

265. W tym kontekście Trybunał orzekł, że dla prawidłowego przebiegu postępowania istotne jest, aby godność, porządek i dobre obyczaje były przestrzegane na sali sądowej jako cechy charakterystyczne dla postępowania sądowego. Rażąco lekceważenie przez pozwanego podstawowych standardów właściwego postępowania nie może i nie powinno być tolerowane. Jednakże w sytuacji, gdy zachowanie skarżącego może uzasadniać jego usunięcie z sali sądowej i kontynuację procesu pod jego nieobecność, obowiązkiem sędziego przewodniczącego jest ustalenie, że skarżący mógł w sposób racjonalny przewidzieć, jakie będą konsekwencje trwającego postępowania przed wydaniem decyzji o wydaleniu go z sali sądowej (*Idalov przeciwko Rosji* [WI], §§ 176-177). Ponadto istotne jest, czy adwokat skarżącego był w stanie skorzystać z prawa do obrony pod nieobecność skarżącego (*Marguš przeciwko Chorwacji* [WI], § 90) oraz czy sprawa została rozpatrzona i, w razie potrzeby, rozwiązana w postępowaniu odwoławczym (*Idalov przeciwko Rosji* [WI], § 179).

c. Obecność na rozprawie odwoławczej

266. Zasada, zgodnie z którą przesłuchania powinny być jawne, pociąga za sobą prawo oskarżonego do osobistego złożenia zeznań przed sądem apelacyjnym. Z tej perspektywy zasada jawności ma na celu zagwarantowanie oskarżonemu prawa do obrony (*Tierce i Inni przeciwko San Marino*, § 95). W związku z tym, jeżeli oskarżony przedstawi uzasadnienie swojej nieobecności na rozprawie odwoławczej, sądy krajowe muszą zbadać to uzasadnienie i przedstawić wystarczające uzasadnienie swojej decyzji (*Henri Rivière i Inni przeciwko Francji*, § 33).

267. Jednakże osobista obecność oskarżonego nie ma takiego samego kluczowego znaczenia dla rozprawy odwoławczej, jak w przypadku rozprawy sądowej. Sposób stosowania art. 6 do postępowań przed sądami apelacyjnymi zależy od szczególnych cech danego postępowania i musi uwzględniać całość postępowania w krajowym porządku prawnym oraz rolę sądu apelacyjnego w tym postępowaniu (*Hermi przeciwko Włochom* [WI], § 60).

268. Postępowanie odwoławcze i postępowanie dotyczące wyłącznie kwestii prawnych, w przeciwieństwie do kwestii faktycznych, może spełniać wymogi art. 6, mimo że wnoszący odwołanie nie ma możliwości osobistego złożenia wyjaśnień przed sądem apelacyjnym lub sądem kasacyjnym, pod warunkiem że w pierwszej instancji odbyło się posiedzenie jawne (*Monnell i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 58, w odniesieniu do kwestii zezwolenia na wniesienie odwołania; *Sutter przeciwko Szwajcarii*, § 30, w odniesieniu do sądu kasacyjnego).

269. Jednak również w przypadku, gdy sąd odwoławczy jest władny zbadać sprawę zarówno w zakresie stanu faktycznego jak i prawnego, art. 6 nie zawsze wymaga obowiązkowego przesłuchania, a tym bardziej prawa do osobistego stawiennictwa (*Fejde przeciwko Szwecji*, § 31). W celu rozstrzygnięcia tej kwestii należy wziąć pod uwagę, poza innymi aspektami, przede wszystkim specyfikę danego postępowania oraz sposób, w jaki interesy oskarżonego zostały faktycznie przedstawione i zabezpieczone przed sądem odwoławczym, w szczególności w świetle charakteru kwestii, które podlegają rozważeniu przed sądem odwoławczym (*Seliwiak przeciwko Polsce*, § 54; *Sibgatullin przeciwko Rosji*, § 36).

270. Niemniej jednak, w przypadku gdy sąd odwoławczy jest zobowiązany zbadać sprawę w zakresie zarówno stanu faktycznego, jak i prawnego oraz dokonać pełnej oceny kwestii winy lub niewinności, nie jest w stanie tego zrobić bez bezpośredniej oceny dowodów przedstawionych osobiście przez oskarżonego w celu udowodnienia, że nie popełnił on zarzucanego czynu stanowiącego przestępstwo (*Dondarini przeciwko San Marino*, § 27; *Popovici przeciwko Republice Mołdawii*, § 68; *Lacadena Calero przeciwko Hiszpanii*, § 38). Dotyczy to w szczególności sytuacji, w której sąd apelacyjny ma zbadać, czy kara dla skarżącego powinna zostać podwyższona (*Zahirović przeciwko Chorwacji*, § 57; *Hokkeling przeciwko Holandii*, § 58).

271. Jeżeli sąd odwoławczy uchyla wyrok uniewinniający w pierwszej instancji, musi on podjąć

pozytywne środki w celu zapewnienia oskarżonemu możliwości bycia wysłuchanym (*Botten przeciwko Norwegii*, § 53; *Dănilă przeciwko Rumunii*, § 41; *Gómez Olmeda przeciwko Hiszpanii*, § 32). W przeciwnym wypadku sąd odwoławczy powinien ograniczyć się jedynie do uchylecia rozstrzygnięcia sądu niższej instancji i zwrócić sprawę w celu jej ponownego rozpoznania (*Július Þór Sigurþórsson przeciwko Islandii*, § 38).

272. Jednakże oskarżony może zrzec się prawa do udziału lub bycia wysłuchanym w postępowaniu odwoławczym, wyraźnie lub poprzez swoje zachowanie (*Kashlev przeciwko Estonii*, §§ 45-46; *Hernández Royo przeciwko Hiszpanii*, § 39; *Bivolaru przeciwko Rumunii (nr 2)*, §§ 138-146). W każdym przypadku ważne jest ustalenie, czy właściwy sąd zrobił wszystko, czego można racjonalnie oczekiwać od niego, aby zapewnić udział skarżącego w postępowaniu. W związku z tym przesłuchanie za pośrednictwem łącza wideo mogłoby być środkiem zapewniającym skuteczny udział w postępowaniu (*ibid.*, §§ 138-139, 144-145).

273. Orzecznictwo Trybunału wydaje się wskazywać różnicę pomiędzy dwiema sytuacjami: z jednej strony tam, gdzie sąd odwoławczy zmienił uniewinnienie bez przesłuchania dowodów z przesłuchań, na podstawie których uniewinnienie się opierało, miał prawo nie tylko dokonać oceny faktycznej i prawnej, ale właściwie dokonał nowej oceny stanu faktycznego; i, z drugiej strony sytuacje, w których sąd odwoławczy nie zgodził się z oceną prawną sądu pierwszej instancji i/lub zastosowaniem przepisów prawa do ustalonych faktów, nawet jeśli posiadał jurysdykcji w zakresie faktów. Na przykład, w sprawie *Igual Coll przeciwko Hiszpanii*, § 36, Trybunał stwierdził, że sąd odwoławczy nie tylko dokonał innej oceny prawnej lub zastosował odmiennie prawo do stanu faktycznego ustalonego w pierwszej instancji, ale także dokonał nowej oceny stanu faktycznego, poza czystą oceną prawną (zob. także *Spînu przeciwko Rumunii*, §§ 55-59; *Andreescu przeciwko Rumunii*, §§ 65-70; *Almenara Alvarez przeciwko Hiszpanii*). Podobnie, w sprawie *Marcos Barrios przeciwko Hiszpanii*, §§ 40-41, Trybunał stwierdził, że sąd odwoławczy wyraził swój pogląd w przedmiocie stanu faktycznego, w szczególności wiarygodności świadka i dokonał zmiany ustaleń faktycznych dokonanych przez sąd pierwszej instancji oraz zajął odmienne stanowisko odnośnie faktów, które były decydujące dla uznania winy skarżącego (zob. także *García Hernández przeciwko Hiszpanii*, §§ 33-34).

274. Dla kontrastu, w sprawie *Bazo González przeciwko Hiszpanii*, Trybunał stwierdził, że nie doszło do naruszenia art. 6 Konwencji z tego powodu, że okoliczności, które przywołał sąd odwoławczy dla uzasadnienia skazania skarżącego, miały w przeważającej części charakter prawny i w orzeczeniu wyraźnie wskazano że sąd nie dokonywał ponownej oceny dowodów; przeciwnie, sąd jedynie dokonał odmiennej oceny prawnej od tej, której dokonał sąd niższej instancji.

275. Niemniej, jak Trybunał wskazał w sprawie *Suuripää przeciwko Finlandii*, § 44, powinno zostać wzięte pod uwagę to, że stan faktyczny i ocena prawna mogą się przeplatać do tego stopnia, że trudno jest je od siebie oddzielić.

3. Odstępstwa od zasady jawności

276. Proces spełnia wymóg jawności, jeżeli opinia publiczna jest w stanie uzyskać informacje o jego dacie i miejscu oraz jeżeli miejsce to jest łatwo dostępne dla opinii publicznej (*Riepan przeciwko Austrii*, § 29).

277. Wymóg przeprowadzenia publicznej rozprawy podlega wyjątkom. Wynika to wyraźnie z samego tekstu art. 6 ust. 1, który zawiera zastrzeżenie, że „prasa i publiczność mogą być wyłączone z całości lub części rozprawy sądowej [...], gdy wymaga tego dobro małoletnich lub gdy służy to ochronie życia prywatnego stron albo też w okolicznościach szczególnych, w granicach uznanych przez sąd za bezwzględnie konieczne, kiedy jawność mogłaby przynieść szkodę interesom wymiaru sprawiedliwości”. Prowadzenie rozprawy w trybie niejawnym, zarówno w całości jak i w części, musi być bezwzględnie uzasadnione okolicznościami danej sprawy (*Welke i Białek przeciwko Polsce*, § 74; *Martinie przeciwko Francji* [WI], § 40).

278. Jeżeli istnieją podstawy do zastosowania jednego lub kilku z tych wyjątków, organy nie są zobowiązane, ale mają prawo nakazać przeprowadzenie przesłuchań przy drzwiach zamkniętych, jeżeli uznają, że takie ograniczenie jest uzasadnione (*Toeva przeciwko Bułgarii* (dec.)).

279. Pomimo że w postępowaniu karnym istnieją wysokie wymagania w zakresie jawności, na mocy art. 6 może okazać się konieczne ograniczenie otwartego i publicznego charakteru postępowania, na przykład w celu ochrony bezpieczeństwa lub prywatności świadków lub wspierania swobodnej wymiany informacji i opinii w dążeniu do sprawiedliwości (*B. i P. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 37).

280. Problemy związane z bezpieczeństwem są powszechną cechą wielu postępowań karnych, jednak przypadki, w których same obawy związane z bezpieczeństwem uzasadniają wykluczenie opinii publicznej z procesu, są rzadkością (*Riepan przeciwko Austrii*, § 34). Środki ochrony powinny być ściśle dostosowane do potrzeb i zgodne z zasadą konieczności. Organy sądownicze powinny rozważyć wszelkie możliwe alternatywy w celu zapewnienia bezpieczeństwa i ochrony na sali sądowej i dać pierwszeństwo mniej rygorystycznym środkom w stosunku do środków bardziej rygorystycznych, jeżeli pozwalają one na osiągnięcie tego samego celu (*Krestovskiy przeciwko Rosji*, § 29).

281. Względy dotyczące porządku publicznego i problemów związanych z bezpieczeństwem mogą uzasadniać wykluczenie opinii publicznej z udziału w postępowaniu dyscyplinarnym w zakładzie karnym wobec skazanych więźniów (*Campbell i Fell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 87).

282. Przeprowadzenie procesu w ramach zwykłego postępowania karnego w zakładzie karnym niekoniecznie oznacza, że nie jest on jawny. Jednakże, aby przeciwdziałać przeszkodom związanym z prowadzeniem rozprawy poza zwykłą salą sądową, państwo jest zobowiązane do podjęcia środków wyrównawczych w celu zapewnienia, że opinia publiczna i media są należycie poinformowane o miejscu rozprawy i otrzymują do niego skuteczny dostęp (*Riepan przeciwko Austrii*, §§ 28-29).

283. Sama obecność informacji niejawnych w aktach sprawy nie oznacza automatycznie konieczności zamknięcia procesu przed opinią publiczną, nie równoważąc otwartości z obawami dotyczącymi bezpieczeństwa narodowego. Przed wykluczeniem opinii publicznej z postępowania karnego sądy muszą dokonać konkretnych ustaleń co do tego, że zamknięcie jest konieczne dla ochrony ważnego interesu publicznego oraz muszą ograniczyć tajemnicę w zakresie niezbędnym do ochrony takiego interesu (*Belashev przeciwko Rosji*, § 83 *Welke i Białek przeciwko Polsce*, § 77).

284. Wreszcie, podejmując decyzję o przeprowadzeniu rozprawy przy drzwiach zamkniętych, sądy krajowe są zobowiązane do przedstawienia wystarczającego uzasadnienia decyzji wykazującej, że zamknięcie jest bezwzględnie konieczne w rozumieniu art. 6 ust. 1 (*Chaushev i Inni przeciwko Rosji*, § 24).

4. Publiczne ogłaszanie wyroków

285. Trybunał nie czuł się zobowiązany do przyjęcia dosłownej interpretacji słów „wypowiadany publicznie” (*Sutter przeciwko Szwajcarii*, § 33; *Campbell i Fell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 91).

286. Trybunał uznał zatem, że pomimo sformułowania zdającego się sugerować, że wymagane jest odczytanie wyroku w trybie jawnym, również inne sposoby podawania wyroku do publicznej wiadomości mogą być zgodne z art. 6 ust. 1. Jako generalna zasada – sposób, w jaki wyrok ma zostać upubliczniony na podstawie prawa krajowego musi zostać rozpatrzony w świetle szczególnych cech danego procesu oraz przez odwołanie się do przedmiotu i celu art. 6 ust. 1, a mianowicie w celu zapewnienia kontroli sądownictwa przez opinią publiczną, aby zagwarantować prawo do rzetelnego procesu. Przy dokonywaniu takiej oceny należy uwzględnić całość postępowania (*Welke i Białek przeciwko Polsce*, § 83, gdzie ograniczenie publicznego odczytywania sentencji wyroku w postępowaniach z wyłączeniem jawności nie naruszyło art. 6). W ten sposób umieszczenie wyroku w rejestrze sądowym i opublikowanie go w zbiorach urzędowych mogłoby spełnić wymóg publicznego ogłoszenia (*Sutter przeciwko Szwajcarii*, § 34).

287. Całkowite zatajenie przed opinią publiczną całości orzeczenia sądowego nie może być uzasadnione. Uzasadnione obawy dotyczące bezpieczeństwa można uwzględnić za pomocą niektórych technik, takich jak klasyfikacja tylko tych fragmentów orzeczeń sądowych, których ujawnienie zagroziłoby bezpieczeństwu narodowemu lub bezpieczeństwu innych (*Raza przeciwko Bułgarii*, § 53; *Fazliyski przeciwko Bułgarii*, §§ 67-68).

288. Prawo do jawności rozprawy i prawo do jawnego ogłoszenia wyroku są dwoma odrębnymi

prawami na mocy art. 6 Konwencji. Fakt, że jedno z tych praw nie jest naruszane, sam w sobie nie oznacza, że drugiego prawa nie można naruszyć. Innymi słowy, publiczne ogłoszenie wyroku nie jest w stanie zrekomensować nieuzasadnionego przeprowadzania przesłuchań przy drzwiach zamkniętych (*Artemov przeciwko Rosji*, § 109).

C. Rozsądny termin

Artykuł 6 ust. 1 Konwencji

„1. Każdy ma prawo [...] rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie [...] o zasadności [...] oskarżenia w wytoczonej przeciwko niemu sprawie karnej.”

Słowa kluczowe HUDOC

Rozsądny termin (6-1)

2. Określenie czasu trwania postępowania

289. W sprawach karnych celem art. 6 ust. 1, zgodnie z którym każdy ma prawo do rozpatrzenia sprawy w rozsądnym terminie, jest zapewnienie, aby oskarżeni nie musieli zbyt długo pozostawać oskarżeni i aby zarzut został ustalony (*Wemhoff przeciwko Niemcom*, § 18; *Kart przeciwko Turcji* [WI], § 68).

a. Okres, który należy wziąć pod uwagę

290. Okres, który należy wziąć pod uwagę, rozpoczyna się w dniu, w którym postawiono komuś zarzuty (*Neumeister przeciwko Austrii*, § 18).

291. „Rozsądny termin” może zacząć bieg przed wniesieniem sprawy do sądu (*Deweer przeciwko Belgii*, § 42), na przykład od momentu aresztowania (*Wemhoff przeciwko Niemcom*, § 19), czas, przez jaki dana osoba zostaje oskarżona (*Neumeister przeciwko Austrii*, § 18), od dnia wszczęcia postępowania przygotowawczego (*Ringeisen przeciwko Austrii*, § 110), lub od momentu przesłuchania skarżącego jako świadka podejrzanego o popełnienie przestępstwa (*Kalēja przeciwko Łotwie*, § 40). Jednakże w każdym przypadku odpowiednią chwilą jest ta, kiedy skarżący miał świadomość reści zarzutu lub gdy został istotnie dotknięty przez środki zastosowane w związku ze śledztwem lub postępowaniem (*Mamič przeciwko Słowenii (no. 2)*, §§ 23-24); *Liblik and Inni przeciwko Estonii*, § 94).

292. „Oskarżenie” w tym kontekście należy rozumieć w autonomicznym rozumieniu art. 6 ust. 1 (*McFarlane przeciwko Irlandii* [WI], § 143)⁹.

b. Koniec terminu

293. Trybunał stwierdził, że w sprawach karnych okres, do którego zastosowanie ma art. 6 Konwencji, dotyczy całości postępowania (*König przeciwko Niemcom*, § 98), including appeal proceedings (*Delcourt v. Belgium*, §§ 25-26; *König v. Germany*, § 98; *V. v. the United Kingdom* [GC], § 109). Ponadto art. 6 ust. 1 wskazuje jako punkt końcowy wyrok rozstrzygający o zarzucie; może to być orzeczenie wydane przez sąd apelacyjny, gdy sąd ten orzeka co do istoty zarzutu (*Neumeister przeciwko Austrii*, § 19).

294. Okres, który należy wziąć pod uwagę, trwa co najmniej do czasu uniewinnienia lub skazania, nawet jeśli taka decyzja zostanie podjęta w wyniku odwołania. Ponadto nie ma powodu, dla którego ochrona udzielana zainteresowanym osobom przed opóźnieniami w postępowaniu sądowym miałyby zakończyć się wraz z pierwszą rozprawą sądową: należy również obawiać się nieuzasadnionych przerw i nadmiernych opóźnień ze strony sądów (*Wemhoff przeciwko Niemcom*, § 18).

295. W przypadku wyroku skazującego nie ma mowy o „ustaleniu [...] oskarżenia w sprawie karnej”

⁹ Patrz rozdział Istnienie „oskarżenia”.

w rozumieniu art. 6 ust. 1, dopóki wyrok nie zostanie ostatecznie ustalony (*Eckle przeciwko Niemcom*, § 77; *Ringeisen przeciwko Austrii*, § 110; *V. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 109).

296. Wykonanie orzeczenia wydanego przez jakikolwiek sąd musi być uznane za integralną część rozprawy dla celów art. 6 (*Assanidze przeciwko Gruzji* [WI], § 181). Gwarancje przewidziane w art. 6 Konwencji byłyby iluzoryczne, gdyby krajowy system prawny lub administracyjny Układającego się Państwa pozwalał na wydanie ostatecznego, wiążącego orzeczenia sądowego o uniewinnieniu ze szkodą dla uniewinnionej osoby. Postępowanie karne tworzy podmiot, a ochrona, jaką zapewnia art. 6, nie kończy się wraz z decyzją o uniewinnieniu (*ibid.*, § 182). Jeżeli organy administracji państwowej mogłyby odmówić lub nie wykonać wyroku uniewinniającego oskarżonego, a nawet opóźnić jego wykonanie, gwarancje określone w art. 6, z których oskarżony korzystał wcześniej na etapie postępowania sądowego, stałyby się częściowo iluzoryczne (*ibid.*, § 183).

297. Wreszcie, decyzje w zakresie zakończenia postępowania karnego, nawet jeśli istnieje możliwość wznowienia postępowania na dalszym etapie, oznaczają to, że następujący po nich okres nie jest brany pod uwagę przy określaniu czasu trwania postępowania, jeśli takie decyzje zapadły, a osoba, której dotyczą nie doznaje uszczerbku i nie cierpi z powodu niepewności, którą ta gwarancja ma ograniczać (*Nakhmanovich przeciwko Rosji*, § 89). Jednakże osoba zainteresowana nie doznaje uszczerbku dopiero od momentu, w którym została poinformowana o takiej decyzji (*Borzonov przeciwko Rosji*, § 38; *Niedermeier p. Niemcom* (dec.)).

2. Ocena rozsądnego terminu

a. Zasady

298. Zasadność czasu trwania postępowania należy ustalić w świetle okoliczności sprawy, które wymagają ogólnej oceny (*Boddaert przeciwko Belgii*, § 36). Jeżeli niektóre etapy postępowania są same w sobie prowadzone w akceptowalnym tempie, łączny czas trwania postępowania może jednak przekroczyć „rozsądny termin” (*Dobbartin przeciwko Francji*, § 44).

299. Artykuł 6 wymaga, aby postępowanie sądowe przebiegało sprawnie, ale ustanawia również bardziej ogólną zasadę prawidłowego przebiegu postępowania. Należy znaleźć właściwą równowagę między różnymi aspektami tego podstawowego wymogu (*Boddaert przeciwko Belgii*, § 39).

b. Kryteria

300. Przy ustalaniu, czy czas trwania postępowania karnego był rozsądny, Trybunał wziął pod uwagę takie czynniki, jak złożoność sprawy, zachowanie skarżącego oraz zachowanie właściwych organów administracyjnych i sądowych (*König przeciwko Niemcom*, § 99; *Neumeister przeciwko Austrii*, § 21; *Ringeisen przeciwko Austrii*, § 110; *Pélissier i Sassi przeciwko Francji* [WI], § 67; *Pedersen i Baadsgaard przeciwko Danii*, § 45; *Chiarello przeciwko Niemcom*, § 45; *Liblik i Inni przeciwko Estonii*, § 91).

301. *Złożoność sprawy*: może wynikać, na przykład, z liczby zarzutów, liczby osób zaangażowanych w postępowanie, takich jak oskarżeni i świadkowie, lub z międzynarodowego wymiaru sprawy (*Neumeister przeciwko Austrii*, § 20, gdzie operacje, o których mowa, miały wpływ na konsekwencje w różnych krajach, wymagały pomocy Interpolu i wdrożenia traktatów o wzajemnej pomocy prawnej, oraz dotyczyły 22 osób, z których część przebywała za granicą). Sprawa może być również niezwykle złożona, gdy podejrzenia dotyczą przestępczości „białych kołnierzyków”, to znaczy oszustw na dużą skalę z udziałem kilku przedsiębiorstw i złożonych operacji, których celem jest uniknięcie kontroli organów dochodzeniowych i które wymagają znacznej wiedzy z zakresu rachunkowości i finansów (*C.P. i Inni przeciwko Francji*, § 30).

302. Nawet jeśli sprawa może być nieco skomplikowana, Trybunał nie może uznać długich okresów niewyjaśnionej bezczynności za „rozsądne” (*Adiletta przeciwko Włochom*, § 17, gdzie upłynęło łącznie trzynaście lat i pięć miesięcy, w tym pięcioletnie opóźnienie między przekazaniem sprawy sędziemu śledczemu a przesłuchaniem oskarżonego i świadków oraz roczne i dziewięciomiesięczne opóźnienie między zwróceniem sprawy sędziemu śledczemu a ponownym zaangażowaniem się skarżących w proces). Ponadto, chociaż złożoność sprawy mogłaby uzasadniać pewien wpływ czasu, może ona sama w sobie nie wystarczyć do uzasadnienia całego czasu trwania postępowania (*Rutkowski i Inni przeciwko Polsce*, § 137).

303. *Zachowanie skarżącego*: Artykuł 6 nie wymaga od skarżących aktywnej współpracy z organami sądowymi. Nie można ich również winić za pełne wykorzystanie środków zaradczych dostępnych im na mocy prawa krajowego. Jednakże ich zachowanie stanowi obiektywną okoliczność faktyczną, której nie można przypisać państwu pozwanemu i którą należy wziąć pod uwagę przy ustalaniu, czy czas trwania postępowania jest dłuższy niż „rozsądny” (*Eckle przeciwko Niemcom*, § 82, gdzie skarżący coraz częściej uciekali się do działań mogących opóźnić postępowanie, takich jak systematyczne kwestionowanie sędziów; niektóre z tych działań mogłyby nawet sugerować celową obstrukcję; *Sociedade de Construções Martins & Vieira, Lda. i Inni przeciwko Portugalii*, § 48).

304. Przykładem zachowania, które należy wziąć pod uwagę, jest zamiar skarżącego polegający na opóźnieniu dochodzenia, co wynika wyraźnie z akt sprawy (*I.A. przeciwko Francji*, § 121, gdzie skarżący, między innymi, czekał na informację, że przekazanie akt prokuratorowi jest nieuchronne przed złożeniem wniosku o podjęcie szeregu dodatkowych czynności dochodzeniowych).

305. Skarżący nie może powoływać się na okres pozostawiania zbiegiem, podczas którego starał się uniknąć postawienia przed sądem w swoim własnym kraju. W przypadku gdy oskarżony ucieka z państwa, gdzie przestrzega się praworządności, można domniemywać, że nie jest uprawniony do złożenia skargi dotyczącej nieuzasadnionego czasu trwania postępowania po ucieczce, chyba że jest w stanie przedstawić wystarczające powody obalenia tego domniemania (*Vayıç przeciwko Turcji*, § 44).

306. *Postępowanie właściwych organów*: Artykuł 6 ust. 1 nakłada na Układające się Państwa obowiązek zorganizowania swoich systemów sądowych w taki sposób, aby ich sądy mogły spełnić każdy z wymogów tego artykułu (*Abdoella przeciwko Holandii*, § 24; *Dobbartin przeciwko Francji*, § 44).

307. Pomimo że tymczasowe zaległości w prowadzeniu interesów nie pociągają za sobą odpowiedzialności Układających się Państw, pod warunkiem że podejmą one działania zaradcze, z konieczną szybkością, w celu zaradzenia tego rodzaju wyjątkowej sytuacji (*Milasi przeciwko Włochom*, § 18; *Baggetta przeciwko Włochom*, § 23), to jednak Trybunał rzadko przywiązuje decydującą wagę do dużego nakładu pracy, o którym wspominają organy i różnych środków podjętych w celu naprawienia sytuacji (*Eckle przeciwko Niemcom*, § 92).

308. Podobnie sądy krajowe ponoszą odpowiedzialność za niestawiennictwo odpowiednich uczestników postępowania (takich jak świadkowie, współoskarżeni i przedstawiciele), w wyniku czego postępowanie musiało zostać odroczone (*Tychko przeciwko Rosji*, § 68). Z drugiej strony, sądy krajowe nie mogą zostać obciążone winą za znaczne opóźnienie w postępowaniu spowodowane stanem zdrowia skarżącego (*Yaikov przeciwko Rosji*, § 76).

309. Przy ocenie zasadności czasu trwania postępowania należy wziąć pod uwagę, jaka jest stawka dla skarżącego. Na przykład, jeżeli osoba jest tymczasowo aresztowana, jest to czynnik, który należy wziąć pod uwagę przy ocenie, czy zarzut został ustalony w rozsądnym terminie (*Abdoella przeciwko Holandii*, § 24, gdzie czas potrzebny do przekazania dokumentów Sądowi Najwyższemu dwukrotnie wynosił ponad 21 miesięcy z 52 miesięcy poświęconych na rozpatrzenie sprawy (*Starokadomskiy przeciwko Rosji (nr 2)*, §§ 70-71). Niemniej sam fakt, że skarżący jest osobą publiczną i sprawa przykuła znaczne zainteresowanie mediów samo w sobie nie gwarantuje stwierdzenia, że sprawa zasługuje na szczególne traktowanie (*Liblik and Inni v. Estonii*, § 103).

3. Kilka przykładów

a. Naruszenie wymogu „rozsądnego terminu”

- 9 lat i 7 miesięcy, bez szczególnej złożoności, z wyjątkiem liczby zaangażowanych osób (35), pomimo środków podjętych przez władze w celu uporania się z wyjątkowym obciążeniem pracą sądu po okresie zamieszek (*Milasi przeciwko Włochom*, §§ 14-20).
- 13 lat i 4 miesiące, problemy polityczne w regionie i nadmierne obciążenie sądów, wysiłki państwa na rzecz poprawy warunków pracy sądów, które rozpoczęły się dopiero po latach (*Baggetta przeciwko Włochom*, §§ 20-25).
- 5 lat, 5 miesięcy i 18 dni, w tym 33 miesiące między ogłoszeniem wyroku a przedstawieniem pełnej wersji pisemnej przez odpowiedzialnego sędziego, bez podejmowania odpowiednich środków dyscyplinarnych (*B. przeciwko Austrii*, §§ 48-55).
- 5 lat i 11 miesięcy, złożoność sprawy ze względu na liczbę przesłuchiwanym osób oraz

techniczny charakter dokumentów do zbadania w przypadku poważnego sprzeniewierzenia, aczkolwiek nie mogło to być uzasadnieniem dla dochodzenia, które trwało pięć lat i dwa miesiące; ponadto szereg okresów bezczynności ze strony władz. W związku z tym, chociaż długość etapu procesu wydawała się rozsądna, nie można było uznać, że dochodzenie zostało przeprowadzone z należytą starannością (*Rouille przeciwko Francji*, § 29).

- 12 lat, 7 miesięcy i 10 dni, bez jakiegokolwiek szczególnej złożoności lub jakiegokolwiek taktyki ze strony skarżącego w celu opóźnienia postępowania, ale z uwzględnieniem okresu dwóch lat i ponad dziewięciu miesięcy pomiędzy złożeniem wniosku do sądu administracyjnego a otrzymaniem pierwszych pism procesowych od organów podatkowych (*Clinique Mozart SARL przeciwko Francji*, §§ 34-36).

b. Brak naruszenie wymogu „rozsądnego terminu”

- 5 lat i 2 miesiące, złożoność powiązanych ze sobą spraw dotyczących oszustw i oszustw upadłościowych, z niezliczonymi wnioskami i odwołaniami wnoszonymi przez skarżącego nie tylko w przedmiocie jego zwolnienia, lecz również zakwestionowania większości sędziów, których sprawa dotyczy, oraz w celu przeniesienia postępowania do różnych jurysdykcji (*Ringeisen przeciwko Austrii*, § 110).
- 7 lat i 4 miesiące: fakt, że od momentu postawienia zarzutów upłynęło już ponad siedem lat bez rozstrzygnięcia ich w orzeczeniu skazującym lub uniewinniającym oskarżonego, z pewnością wskazuje na wyjątkowo długi okres, który w większości przypadków należy uznać za przekraczający rozsądny termin; ponadto, przez 15 miesięcy okres ten nie został określony w wyroku skazującym lub uniewinniającym, sędzia nie kwestionował żadnego z licznych współoskarżonych lub świadków, ani nie wykonywał żadnych innych obowiązków; jednakże sprawa była szczególnie złożona (liczba zarzutów i zaangażowanych osób, wymiar międzynarodowy powodujący szczególne trudności w egzekwowaniu wniosków o pomoc sądową za granicą itp.) (*Neumeister przeciwko Austrii*, § 21).

VI. Gwarancje szczególne

A. Domniemanie niewinności (art. 6 ust. 2)

Artykuł 6 ust. 2 Konwencji

„2. Każdego oskarżonego o popełnienie czynu zagrożonego karą uważa się za niewinnego do czasu udowodnienia mu winy zgodnie z ustawą”.

Słowa kluczowe HUDOC

Oskarżenie o popełnienie czynu zagrożonego karą (6-2) – Domniemanie niewinności (6-2) – Udowodnienie winy zgodnie z prawem (6-2)

1. Zakres art. 6 ust. 2

a. Postępowanie karne

310. Artykuł 6 ust. 2 obejmuje zasadę domniemanie niewinności. Wymaga to między innymi, aby: 1) przy wykonywaniu swoich obowiązków członkowie sądu nie rozpoczynali od z góry założonego przekonania, że oskarżony popełnił zarzucane mu przestępstwo; 2) ciężar dowodu spoczywał na oskarżeniu, oraz 3) wszelkie wątpliwości były rozstrzygane na korzyść oskarżonego (*Barbera, Messegué i Jabardo przeciwko Hiszpanii*, § 77).

311. Domniemanie niewinności, postrzegane jako gwarancja procesowa w kontekście samego procesu karnego, nakłada wymogi dotyczące, między innymi, ciężaru dowodu (*Telfner przeciwko Austrii*, § 15); domniemania faktyczne i prawne (*Salabiaku przeciwko Francji*, § 28; *Radio France i Inni przeciwko Francji*, § 24); wolność od samooskarżenia (*Saunders przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*,

§ 68); jawność przedprocesowa (*G.C.P. przeciwko Rumunii*, § 46); oraz przedwczesne wypowiedzianie się przez sąd lub innych urzędników publicznych o winie oskarżonego (*Allenet de Ribemont*, §§ 35-36, *Nežták przeciwko Słowacji*, § 88).

312. Artykuł 6 ust. 2 reguluje postępowanie karne w całości, bez względu na wynik postępowania karnego, a nie tylko badanie zasadności zarzutów (*Poncelet przeciwko Belgii*, § 50; *Minelli przeciwko Szwajcarii*, § 30; *Garycki przeciwko Polsce*, § 68). W konsekwencji domniemanie niewinności ma zastosowanie do uzasadnienia zawartego w wyroku uniewinniającym oskarżonego w sentencji, od której nie można oddzielić uzasadnienia wyroku. Może ono zostać naruszone, jeżeli uzasadnienie odzwierciedla opinię, że oskarżony jest w rzeczywistości winny (*Cleve przeciwko Niemcom*, § 41).

313. Domniemanie niewinności nie ma jednak zastosowania w przypadku braku oskarżenia o popełnienie przestępstwa przeciwko jednostce, jak na przykład w odniesieniu do zastosowania środków wobec skarżącego przed wniesieniem przeciwko niemu oskarżenia w sprawie karnej (*Gogitidze i Inni przeciwko Gruzji*, §§ 125-126, *Larrañaga Arando and Inni przeciwko hiszpanii* (dec.), §§ 45-46; zob., dla odróżnienia, *Batiashvili przeciwko Gruzji**, § 79, gdzie art. 6 ust. 2 Konwencji wyjątkowo zastosowano do przykładu rzekomego wpływania na materiał dowodowy w celu sugerowania istnienia przestępstwa zanim formalnie postawiono zarzuty, które to zarzuty zostały następnie zostały przedstawione skarżącemu w bliskim czasie od tej manipulacji). Z drugiej strony, domniemanie niewinności nie przestaje mieć zastosowania tylko dlatego, że postępowanie w pierwszej instancji doprowadziło do skazania oskarżonego, podczas gdy postępowanie toczy się dalej w trybie odwoławczym (*Konstas przeciwko Grecji*, § 36).

314. Po właściwym ustaleniu winy oskarżonego, art. 6 ust. 2 nie może mieć zastosowania w odniesieniu do zarzutów dotyczących charakteru i zachowania oskarżonego w ramach procesu skazującego (*Bikas przeciwko Niemcom*, § 57), chyba że charakter i stopień zarzutów sprowadzają się do postawienia nowego „zarzutu” w autonomicznym rozumieniu Konwencji (*Böhmer przeciwko Niemcom*, § 55; *Geerings przeciwko Holandii*, § 43; *Phillips przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 35).

315. Niemniej jednak prawo osoby do domniemanie jej niewinności i do wymagania, aby oskarżenie poniosło ciężar udowodnienia stawianych jej zarzutów, stanowi część ogólnego pojęcia rzetelnego procesu sądowego zgodnie z art. 6 ust. 1 Konwencji, które stosuje się do procedury skazującej (*ibid.*, §§ 39-40; *Grayson i Barnham przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, §§ 37 i 39).

316. Fundamentalna zasadą prawa karnego, określająca że odpowiedzialność karna nie trwa dłużej niż osoba, która popełniła czyny przestępne, jest gwarancją domniemanie niewinności wynikającą z art. 6 ust. 2 Konwencji. Zgodnie z tym dojdzie do złamania art. 6 ust. 2 Konwencji, jeśli skarżący nie dożył końca procesu i został skazany pośmiertnie (*Magnitskiy and Inni przeciwko Rosji*, § 284, z dalszymi odniesieniami).

b. Równoległe postępowania

317. Artykuł 6 ust. 2 może mieć zastosowanie do orzeczeń sądowych wydanych w postępowaniu, które nie były skierowane przeciwko skarżącemu jako „oskarżonemu”, ale mimo to dotyczyły go i miały związek z toczącym się przeciwko niemu postępowaniem karnym równocześnie, o ile wiąże się to z przedwczesną oceną jego winy (*Böhmer przeciwko Niemcom*, § 67; *Diamantides przeciwko Grecji (nr 2)*, § 35). Zatem, na przykład, domniemanie niewinności może mieć zastosowanie do orzeczeń sądowych wydanych w postępowaniu ekstradycyjnym przeciwko skarżącemu, jeżeli istniał ścisły związek, w ustawodawstwie, praktyce lub okolicznościach faktycznych, między domniemanymi oświadczeniami złożonymi w ramach postępowania ekstradycyjnego a postępowaniem karnym toczącym się przeciwko skarżącemu w państwie wnioskującym (*Eshonkulov przeciwko Rosji*, §§ 74-75).

318. Ponadto Trybunał uznał, że art. 6 ust. 2 ma zastosowanie w odniesieniu do zeznań złożonych w równoległym postępowaniu karnym przeciwko współpodejrzanym, które nie są wiążące dla strony skarżącej, w zakresie, w jakim istniał bezpośredni związek między postępowaniem przeciwko stronie skarżącej a tym równoległym postępowaniem. Trybunał wyjaśnił, że nawet jeśli zeznania złożone w równoległym postępowaniu nie są wiążące dla skarżącego, mogą one jednak mieć szkodliwy wpływ na toczące się przeciwko niemu postępowanie, tak samo jak przedwczesne stwierdzenie winy podejrzanego przez jakikolwiek inny organ władzy publicznej w ścisłym związku z toczącym się postępowaniem karnym (*Karaman przeciwko Niemcom* § 43; *Bauras przeciwko Litwie*, § 52).

319. We wszystkich takich równoległych postępowaniach sądy mają obowiązek powstrzymania się od wszelkich oświadczeń, które mogą mieć szkodliwy wpływ na toczące się postępowanie, nawet jeśli nie są one wiążące. W związku z tym Trybunał orzekł, że jeżeli charakter zarzutów sprawia, że nie można uniknąć stwierdzenia udziału osób trzecich w jednym postępowaniu, a ustalenia te miałyby wpływ na ocenę odpowiedzialności prawnej osób trzecich sądzonych oddzielnie, należy uznać to za poważną przeszkodę w rozłączeniu spraw. Każda decyzja o rozpatrzeniu spraw, które łączą tak silne więzi faktyczne, w oddzielnym postępowaniu karnym musi opierać się na starannej ocenie wszystkich równoważących interesów, a współoskarżony musi mieć możliwość sprzeciwienia się rozdzieleniu spraw (*Navalnyy i Ofitserov przeciwko Rosji*, § 104).

320. Trybunał uznał ponadto, że art. 6 ust. 2 ma zastosowanie w postępowaniu w sprawie cofnięcia decyzji o zawieszeniu wykonania kary pozbawienia wolności w okresie próby, w której odwołano się do nowego postępowania karnego toczącego się przeciwko skarżącemu (*El Kaada przeciwko Niemcom*, § 37).

321. Trybunał uznał również, że art. 6 ust. 2 ma zastosowanie w odniesieniu do zeznań złożonych w równoległym postępowaniu dyscyplinarnym przeciwko skarżącemu, gdy zarówno postępowanie karne, jak i dyscyplinarne przeciwko niemu zostało wszczęte w związku z podejrzeniem popełnienia przez niego czynów zabronionych pod groźbą kary i gdy sankcja dyscyplinarna w znacznym stopniu uwzględnia to, czy skarżący rzeczywiście popełnił czyny, o które został oskarżony w postępowaniu karnym (*Kemal Coşkun przeciwko Turcji*, § 44).

322. Podobnie, art. 6 ust. 2 ma zastosowanie, gdy równolegle toczą się dwa rodzaje postępowań karnych przeciwko skarżącemu. W takich przypadkach domniemanie niewinności stoi na przeszkodzie ustaleniu winy za określone przestępstwo poza postępowaniem karnym przed właściwym sądem, niezależnie od gwarancji proceduralnych w równoległym postępowaniu i niezależnie od ogólnych względów praktycznych. Zatem uznanie, że w jednym postępowaniu dotyczącym danego przestępstwa skarżący popełnił inne przestępstwo, które jest przedmiotem równoległego postępowania sądowego, jest sprzeczne z prawem skarżącego do domniemania niewinności w odniesieniu do drugiego przestępstwa (*Kangers przeciwko Łotwie**, §§ 60-61).

323. Wreszcie, Sąd uznał, że art. 6 ma zastosowanie do postępowania w sprawie dochodzenia parlamentarnego prowadzonego równolegle z postępowaniem karnym przeciwko skarżącemu. W takich okolicznościach Trybunał podkreślił, że organy odpowiedzialne za wszczęcie i podjęcie decyzji w ramach postępowań parlamentarnych [sejmowych] komisji śledczych są zobowiązane do przestrzegania zasady domniemania niewinności (*Rywin przeciwko Polsce*, § 208).

c. Dalsze postępowanie

324. Domniemanie niewinności chroni również osoby, które zostały oczyszczone z zarzutów karnych lub w stosunku do których umorzono postępowanie karne, przed traktowaniem ich przez urzędników i organy publiczne tak, jakby były faktycznie winne zarzucanego im przestępstwa. Bez ochrony w celu zapewnienia poszanowania decyzji o uniewinnieniu lub umorzeniu postępowania w jakimkolwiek innym postępowaniu, gwarancje zawarte w art. 6 ust. 2 mogłyby stać się teoretyczne i iluzoryczne. Po zakończeniu postępowania karnego zagrożone jest również dobre imię danej osoby oraz sposób, w jaki jest ona postrzegana przez opinię publiczną (*Allen przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 94). Ochrona przyznana na mocy art. 6 ust. 2 może w pewnym zakresie pokrywać się z ochroną przyznaną na mocy art. 8 (*G.I.E.M. S.R.L. i Inni przeciwko Włochom* (przedmiot sprawy) [WI], § 314).

325. W każdym przypadku, gdy kwestia stosowania art. 6 ust. 2 pojawia się w kontekście dalszego postępowania, skarżący musi wykazać istnienie związku między zakończonym postępowaniem karnym a dalszym postępowaniem. Tego rodzaju powiązanie może występować na przykład w przypadku, gdy dalsze postępowanie wymaga zbadania wyniku uprzedniego postępowania karnego, a w szczególności gdy zobowiązuje ono sąd do przeanalizowania wyroku karnego; do przeprowadzenia przeglądu lub oceny dowodów w aktach sprawy karnej; do oceny udziału skarżącego w niektórych lub wszystkich wydarzeniach prowadzących do postawienia zarzutów karnych; lub do przedstawienia uwag na temat utrzymujących się oznak ewentualnej winy skarżącego (*Allen przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 104, a także *Martínez Agirre i Inni przeciwko Hiszpanii* (dec.), §§ 46-52, gdzie nie stwierdzono związku pomiędzy późniejszym postępowaniem o zadośćuczynienie a wcześniejszym postępowaniem karnym).

326a. Określając wymogi zgodności z zasadą domniemanie niewinności w tym kontekście, Trybunał dokonał rozróżnienia między przypadkami, w których wydano prawomocny wyrok uniewinniający, a przypadkami, w których postępowanie karne zostało umorzone. W sprawach dotyczących zeznań złożonych po uprawomocnieniu się wyroku uniewinniającego Trybunał uznał, że wyrażanie podejrzeń co do niewinności oskarżonego nie jest już dopuszczalne. Z kolei domniemanie niewinności zostanie naruszone jedynie w sprawach dotyczących zeznań złożonych po umorzeniu postępowania karnego, jeżeli bez uprzedniego udowodnienia winy oskarżonego zgodnie z przepisami prawa, a w szczególności bez możliwości skorzystania przez niego z prawa do obrony, dotyczące go orzeczenie sądu odzwierciedla opinię, że jest winny ([O'Neill przeciwko Zjednoczonemu Królestwu](#) (dec.), i przytoczone tam orzecznictwo).

326. Trybunał rozważył możliwość zastosowania art. 6 ust. 2 do orzeczeń sądowych wydanych po zakończeniu postępowania karnego dotyczącego m.in. ([Allen przeciwko Zjednoczonemu Królestwu](#) [WI], § 98 i przytoczone tam orzecznictwo):

- obowiązku poniesienia przez byłego oskarżonego kosztów sądowych i kosztów ścigania;
- wniosku byłego oskarżonego o odszkodowanie z tytułu tymczasowego aresztowania lub innych niedogodności spowodowanych postępowaniem karnym, przy założeniu, że art. 6 ust. 2 nie gwarantuje prawa do odszkodowania z tytułu aresztu tymczasowego w przypadku oddalenia zarzutów lub uniewinnienia, a zatem sama odmowa odszkodowania sama w sobie nie budzi wątpliwości z punktu widzenia domniemanie niewinności ([Cheema przeciwko Belgii](#), § 23);
- wniosku byłego oskarżonego o zwrot kosztów obrony;
- wniosku byłego oskarżonego o naprawienie szkody spowodowanej bezprawnym lub niesłusznym dochodzeniem lub ściganiem;
- nałożenia odpowiedzialności cywilnej w celu wypłaty odszkodowania ofierze;
- odrzucenia roszczeń cywilnych wniesionych przez skarżącego przeciwko ubezpieczycielom;
- utrzymania w mocy nakazu opieki nad dzieckiem, po tym jak prokuratura postanowiła nie wnosić przeciwko rodzicowi oskarżenia o znęcanie się nad dzieckiem;
- kwestii dyscyplinarnych lub zwolnienia z pracy ([Teodor przeciwko Rumunii](#), §§ 42-46, dotyczącego postępowania cywilnego w sprawie o zwolnienie);
- uchylenia prawa skarżącego do mieszkania socjalnego;
- wniosku o warunkowe zwolnienie z więzienia ([Müller przeciwko Niemcom](#), § 35);
- postępowania o wznowienie postępowania karnego w następstwie stwierdzenia przez Trybunał naruszenia Konwencji we wcześniejszej sprawie, w której skarżący byli traktowani jak osoby skazane, a ich rejestr karny dotyczący pierwszego wyroku skazującego był zachowany ([Dicle i Sadak przeciwko Turcji](#), §§ 61-66);
- konfiskaty ziemi skarżącego, mimo że sprawa karna przeciwko niemu została oddalona jako przedawniona ([G.I.E.M. S.R.L. i Inni przeciwko Włochom](#) (przedmiot sprawy) [WI], §§ 314-318);
- skazania w dalszym postępowaniu administracyjnym (zakwalifikowanym jako „karne” w autonomicznym rozumieniu Konwencji) w następstwie uniewinnienia skarżącego od tych samych zarzutów w postępowaniu karnym ([Kapetanios i Inni przeciwko Grecji](#), § 88);
- oddalenia przez sądy krajowe apelacji skarżącego od decyzji prokuratora uznającej go za winnego popełnienia przestępstw, o które został oskarżony, mimo że wszczęte przeciwko niemu postępowanie karne zostało umorzone jako przedawnione ([Caraian przeciwko Rumunii](#), §§ 74-77).

327. Trybunał uznał również, że art. 6 ust. 2 ma zastosowanie w odniesieniu do wątpliwości co do niewinności skarżących, które wynikają z przyjęcia ustawy o amnestii i umorzenia postępowania karnego przeciwko skarżącym na podstawie tej ustawy. Jednakże na podstawie okoliczności faktycznych sprawy Trybunał nie stwierdził naruszenia art. 6 ust. 2 na podstawie, że żadne sformułowanie w ustawie o amnestii nie powiązało samych skarżących imiennie z opisanym w niej przestępstwem oraz że żadne inne okoliczności nie pozwalały wątpić w niewinność skarżących ([Béres i Inni przeciwko Węgrom](#), §§ 27-34).

2. Wypowiedzi stroniczne

328. Artykuł 6 ust. 2 ma na celu zapobieżenie podważeniu rzetelnego procesu karnego poprzez wypowiedzi stroniczne złożone w ścisłym związku z tym postępowaniem. Jeżeli takie postępowanie nie toczy się lub nie istniało, oświadczenia wskazujące na przestępcze lub inne naganne zachowanie mają większe znaczenie z punktu widzenia ochrony przed zniesławieniem i odpowiedniego dostępu do sądu w celu ustalenia praw obywatelskich, podnosząc potencjalne kwestie na mocy art. 8 i 6 Konwencji (*Zollmann przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.); *Ismoilov i Inni przeciwko Rosji*, § 160; *Mikolajová przeciwko Słowacji*, §§ 42-48; *Larrañaga Arando i Inni przeciwko Hiszpanii* (dec.), § 40). Co więcej, wypowiedzi stroniczne muszą dotyczyć przestępstwa, w związku z którym przywoływana jest ochrona z tytułu domniemania niewinności w związku z późniejszym postępowaniem (Ibid., § 48).

329. Jeśli kwestionowane wypowiedzi są czynione przez podmioty prywatne (np. gazety) i nie stanowią dosłownego odtworzenia (lub innego bezpośredniego cytatu) jakiegokolwiek części oficjalnego komunikatu władz, wówczas brak jest podstaw do podnoszenia zarzutu z art. 6 ust. 2 Konwencji, ale może zaistnieć podstawa do podniesienia zarzutu z art. 8 Konwencji (*Mityanin and Leonov przeciwko Rosji*, §§ 102 and 105).

330. Zasadnicze znaczenie ma rozróżnienie między stwierdzeniem, że dana osoba jest jedynie podejrzana o popełnienie przestępstwa, a wyraźnym stwierdzeniem, w przypadku braku prawomocnego wyroku skazującego, że dana osoba popełniła dane przestępstwo (*Ismoilov i Inni przeciwko Rosji*, § 166; *Nešťák przeciwko Słowacji*, § 89). To ostatnie narusza zasadę domniemania niewinności, podczas gdy to pierwsze zostało uznane za niebudzące zastrzeżeń w różnych sytuacjach analizowanych przez Trybunał (*Garycki przeciwko Polsce*, § 67).

331. To, czy oświadczenie sędziego lub innego organu władzy publicznej narusza zasadę domniemania niewinności, należy ustalić w kontekście szczególnych okoliczności, w których zostało złożone kwestionowane oświadczenie (*Daktaras przeciwko Litwie*, § 42; *A.L. przeciwko Niemcom*, § 31).

332. Oświadczenia sędziów podlegają dokładniejszej kontroli niż oświadczenia organów dochodzeniowych (*Pandy przeciwko Belgii*, § 43). W odniesieniu do takich oświadczeń złożonych przez organy dochodzeniowe skarżący może wnieść skargę w trakcie postępowania lub wnieść odwołanie od wyroku sądu, o ile uważa, że oświadczenie to miało negatywny wpływ na rzetelność procesu (*Czajkowski przeciwko Polsce* (dec.)).

333. Wyrażanie podejrzeń co do niewinności oskarżonego jest możliwe, o ile zakończenie postępowania karnego nie doprowadzi do wydania decyzji co do zasadności oskarżenia (*Sekanina przeciwko Austrii*, § 30). Jednakże po uprawomocnieniu się wyroku uniewinniającego, wyrażanie wszelkich podejrzeń o winę jest niezgodne z zasadą domniemania niewinności (*Rushiti przeciwko Austrii*, § 31; *O. przeciwko Norwegii*, § 39; *Geerings przeciwko Holandii*, § 49; *Paraponiaris przeciwko Grecji*, § 32). Niemniej w tym kontekście, w sprawach dotyczących niefortunnego języka Trybunał stwierdził, że niezbędnym jest spojrzenie na kontekst postępowań jako całości i ich szczególnych cech. Te cechy zaczynają być decydującymi czynnikami w ocenie, czy takie sformułowania dają podstawy do stwierdzenia naruszenia art. 6 ust. 2 Konwencji Trybunał stwierdził, że te cechy mają również zastosowanie tam, gdzie język rozstrzygnięcia może być niezrozumiały, ale nie może, na podstawie właściwej oceny przepisów krajowych, być zakwalifikowany jako stwierdzenie winy (*Fleischner przeciwko Niemcom**, § 65).

a. Oświadczenia organów sądowych

334. Zasada domniemania niewinności zostanie naruszona, jeżeli orzeczenie sądu dotyczące osoby oskarżonej o popełnienie czynu zagrożonego karą będzie odzwierciedlać opinię, że jest ona winna, zanim zgodnie z prawem zostanie jej udowodniona wina. Wystarczy, nawet w przypadku braku jakichkolwiek formalnych ustaleń, że istnieje pewne uzasadnienie sugerujące, że sąd uznaje oskarżonego za winnego (patrz: organ prowadzący, *Minelli przeciwko Szwajcarii*, § 37; i ostatnio, *Nerattini przeciwko Grecji*, § 23; *Didu przeciwko Rumunii*, § 41; *Gutsanovi przeciwko Bułgarii*, §§ 202-203). Przedwczesne wyrażenie takiej opinii przez sam sąd w sposób nieunikniony doprowadzi do obalenia tego domniemania (*Nešťák przeciwko Słowacji*, § 88; *Garycki przeciwko Polsce*, § 66). Wyrażenie „stanowczego przekonania, że skarżący ponownie popełnił przestępstwo” podczas postępowania w sprawie zawieszenia wykonania kary pozbawienia wolności na okres próby naruszyło

art. 6 ust. 2 Konwencji (*El Kaada przeciwko Niemcom*, §§ 61-63).

335. Jednakże w sytuacji, gdy sentencja orzeczenia sądowego rozpatrywanego odrębnie nie jest sama w sobie problematyczna w świetle art. 6 ust. 2, lecz jej uzasadnienie jest, Trybunał uznał, że orzeczenie to należy interpretować w świetle orzeczenia innego sądu, który później dokonywał jego kontroli. W przypadku, gdy jego lektura wykazała, że niewinność osoby nie jest już kwestionowana, sprawa krajowa została uznana za zakończoną bez stwierdzenia winy i nie było potrzeby kontynuowania przesłuchania w sprawie lub badania dowodów, postępowanie krajowe zostało uznane za zgodne z art. 6 ust. 2 (*Adolf przeciwko Austrii*, § 40; *A. przeciwko Norwegii* (dec.), § 40).

336. Natomiast w zastosowaniu przepisu art. 6 ust. 2 istotne jest prawdziwe znaczenie danych stwierdzeń, a nie ich dosłowna forma (*Lavents przeciwko Łotwie*, § 126). Nawet nadużywanie niewłaściwego języka nie musi mieć decydującego wpływu na brak poszanowania zasady domniemania niewinności, biorąc pod uwagę charakter i kontekst danego postępowania (*Allen przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 126; *Lähteenmäki przeciwko Estonii*, § 45). Zatem potencjalnie stronicza wypowiedź przytoczona w raporcie biegłego nie naruszyła domniemania niewinności w postępowaniu w sprawie warunkowego zwolnienia z więzienia, gdy w wyniku uważnej lektury orzeczenia sądowego wykluczono interpretację, która naruszałaby reputację skarżącego i sposób, w jaki jest on postrzegany przez opinię publiczną. Trybunał podkreślił jednak, że rozsądniej byłoby, gdyby sąd krajowy albo wyraźnie zdystansował się od wprowadzających w błąd oświadczeń biegłego, albo doradził biegłemu powstrzymanie się od wygłaszania niechcianych oświadczeń dotyczących odpowiedzialności karnej skarżącego w celu uniknięcia błędnego przekonania, że kwestie winy i niewinności mogłyby w jakikolwiek sposób mieć znaczenie dla rozpatrywanego postępowania (*Müller przeciwko Niemcom*, §§ 51-52).

337. Okoliczność, że skarżący został ostatecznie uznany za winnego, nie może pozbawić go pierwotnego prawa do domniemania niewinności do czasu udowodnienia mu winy zgodnie z prawem (*Matijašević przeciwko Serbii*, § 49; *Nešták przeciwko Słowacji*, § 90, w odniesieniu do decyzji o przedłużeniu tymczasowego aresztowania skarżących).

b. Oświadczenia funkcjonariuszy publicznych

338. Zasada domniemania niewinności może zostać naruszona nie tylko przez sędziego lub sąd, ale również przez inne organy publiczne (*Allenet de Ribemont przeciwko Francji*, § 36; *Daktaras przeciwko Litwie*, § 42; *Petyo Petkov przeciwko Bułgarii*, § 91). Dotyczy to na przykład funkcjonariuszy policji (*Allenet de Ribemont przeciwko Francji*, §§ 37 i 41); Prezydenta Republiki (*Peša przeciwko Chorwacji*, § 149; Premiera lub Ministra Spraw Wewnętrznych (*Gutsanovi przeciwko Bułgarii*, §§ 194-198); Ministra Sprawiedliwości (*Konstas przeciwko Grecji* §§ 43 i 45); przewodniczącego Parlamentu (*Butkevičius przeciwko Litwie*, § 53); prokuratora (*Daktaras przeciwko Litwie*, § 42) oraz innych urzędników prokuratury, takich jak śledczy (*Khuzhin i Inni przeciwko Rosji*, § 96).

339. Z drugiej strony, oświadczenia przewodniczącego partii politycznej, która była niezależna prawnie i finansowo od państwa w sytuacji zaostrzonego klimatu politycznego, nie mogą być traktowane jako oświadczenia funkcjonariusza publicznego działającego w interesie publicznym zgodnie z art. 6 ust. 2 (*Mulosmani przeciwko Albanii*, § 141).

340. Artykuł 6 ust. 2 zakazuje składania przez funkcjonariuszy publicznych oświadczeń o toczących się dochodzeniach karnych, które zachęcają opinię publiczną do uznania podejrzanego za winnego i uprzedzają ocenę faktów przez właściwy organ sądowy (*Ismoilov i Inni przeciwko Rosji*, § 161; *Butkevičius przeciwko Litwie*, § 53).

341. Jednakże zasada domniemania niewinności nie uniemożliwia władzom informowania opinii publicznej o toczących się śledztwach karnych, lecz wymaga, aby czyniły to z zachowaniem wszelkiej uznaniowości i ostrożności, które są niezbędne do poszanowania zasady domniemania niewinności (*Fatullayev przeciwko Azerbejdżanowi*, § 159; *Allenet de Ribemont przeciwko Francji*, § 38; *Garycki przeciwko Polsce*, § 69).

342. Trybunał podkreślił znaczenie doboru słów przez funkcjonariuszy publicznych w ich oświadczeniach, zanim dana osoba zostanie osądzona i uznana za winną popełnienia przestępstwa (*Daktaras przeciwko Litwie*, § 41; *Arrigo i Vella przeciwko Malcie* (dec.); *Khuzhin i Inni przeciwko Rosji*,

§ 94). Na przykład, w sprawie *Gutsanovi przeciwko Bułgarii* (§§ 195-201) Trybunał stwierdził, że oświadczenia Ministra Spraw Wewnętrznych złożone po aresztowaniu skarżącego, lecz przed jego stawieniem się przed sędzią, opublikowane w czasopiśmie, w którym podkreślał, że to, co zrobił skarżący, stanowiło rozbudowany system machinacyjny na przestrzeni kilku lat, naruszyło zasadę domniemania niewinności w rozumieniu art. 6 ust. 2. Z drugiej strony, spontaniczne wypowiedzi premiera w programie telewizyjnym dotyczące zastosowania tymczasowego aresztowania wobec skarżącego nie podważają zasady domniemania niewinności skarżącego.

343. Stronnicze uwagi wygłaszane przez samego prokuratora poruszają kwestię na podstawie art. 6 ust. 2, niezależnie od innych względów na podstawie art. 6 ust. 1, takich jak te związane z niekorzystnym rozgłosem przed rozprawą (*Turyev przeciwko Rosji*, § 21).

3. Negatywna kampania prasowa

344. W społeczeństwie demokratycznym czasami nieuniknione są dotkliwe uwagi prasy w sprawach dotyczących interesu publicznego (*Viorel Burzo przeciwko Rumunii*, § 160; *Akay przeciwko Turcji* (dec.)).

345. Złośliwa kampania prasowa może jednak niekorzystnie wpłynąć na rzetelność procesu sądowego, wpływając na opinię publiczną i wpływając na domniemanie niewinności wnioskodawcy¹⁰.

346. W związku z tym Trybunał orzekł, że prasa nie może przekraczać pewnych granic, w szczególności w odniesieniu do ochrony prawa do prywatności oskarżonych w postępowaniu karnym i prawa do domniemania niewinności (*Bédat przeciwko Szwajcarii* [WI], § 51). Okoliczność, że każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą ma prawo na podstawie art. 6 ust. 2 Konwencji zostać uznany za niewinnego do czasu udowodnienia jego winy, ma znaczenie dla wyważenia sprzecznych interesów, które Trybunał musi przeprowadzić z punktu widzenia art. 10 (*Axel Springer SE i RTL Television GmbH przeciwko Niemcom*, § 40, w sprawie zakazu publikacji obrazów, na podstawie których można zidentyfikować oskarżonego). W tym kontekście fakt, że oskarżony przyznał się do popełnienia przestępstwa, nie pozbawia sam w sobie ochrony opartej na zasadzie domniemania niewinności (*ibid.*, § 51).

347. Publikacja zdjęć podejrzanych sama w sobie nie narusza zasady domniemania niewinności (*Y.B. i Inni przeciwko Turcji*, § 47) ani też wykonywanie zdjęć przez policję nie budzi wątpliwości w tym zakresie (*Mergen i Inni przeciwko Turcji*, § 68). Jednakże transmitowanie obrazów podejrzanego w telewizji może w pewnych okolicznościach stanowić kwestię poruszoną w art. 6 ust. 2 (*Rupa przeciwko Rumunii (nr 1)*, § 232).

4. Sankcje w przypadku niedostarczenia informacji

348. Zasada domniemania niewinności jest ściśle związane z prawem do nieskładania wyjaśnień na swoją niekorzyść (*Heaney i McGuinness przeciwko Irlandii*, § 40).

349. Wymóg, zgodnie z którym właściciele samochodów muszą zidentyfikować kierowcę w momencie, gdy istnieje podejrzenie popełnienia przestępstwa lub wykroczenia drogowego, nie jest niezgodny z art. 6 konwencji (*O'Halloran i Francis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI]).

350. Zmuszanie kierowców do poddania się badaniom na zawartość alkoholu w wydychanym powietrzu lub badaniom krwi nie jest sprzeczne z zasadą domniemania niewinności (*Tirado Ortiz i Lozano Martin przeciwko Hiszpanii* (dec.)).

5. Ciężar dowodu

351. Wymogi związane z ciężarem dowodu z punktu widzenia zasady domniemania niewinności przewidują między innymi, że zadaniem prokuratury jest poinformowanie oskarżonego o sprawie, która zostanie wniesiona przeciwko niemu, tak aby mógł się on odpowiednio przygotować i przedstawić swoją obronę oraz przedstawić dowody umożliwiające wydanie wyroku skazującego (*Barbera, Messegué i Jabardo przeciwko Hiszpanii*, § 77; *Janosevic przeciwko Szwecji*, § 97).

¹⁰ Patrz rozdział Niekorzystny rozgłos medialny.

352. Złamanie zasady domniemania niewinności następuje w przypadku przeniesienia ciężaru dowodu z organów ścigania na obronę (*Telfner przeciwko Austrii*, § 15). Jednakże obrona może być zobowiązana do złożenia wyjaśnień po przedstawieniu przez oskarżyciela dowodu *prima facie* przeciwko oskarżonemu (*ibid.*, § 18; *Poletan i Azirovik przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii*, §§ 63-67).

353. Trybunał orzekł również, że zasada *in dubio pro reo* (wątpliwości powinny być rozstrzygnięte na korzyść oskarżonego) jest szczególnym wyrazem zasady domniemania niewinności (*Barbera, Messegué i Jabardo przeciwko Hiszpanii*, § 77; *Tsalkitizis przeciwko Grecji (nr 2)*, § 60). Spór z punktu widzenia tej zasady może powstać w przypadku gdy orzeczenia sądów krajowych stwierdzające winę skarżącego nie są wystarczająco uzasadnione (*Melich i Beck przeciwko Republice Czeskiej*, §§ 49-55; *Ajdarić przeciwko Chorwacji* § 51), lub jeżeli na skarżącego został nałożony ogromny ciężar dowodu nie dający jego obronie nawet najmniejszej szansy na powodzenie (*Nemtsov przeciwko Rosji*, § 92; *Topić przeciwko Chorwacji*, § 45; *Frumkin przeciwko Rosji*, § 166).

354. Ciężar dowodu nie może zostać odwrócony w postępowaniu odszkodowawczym po wydaniu prawomocnej decyzji o umorzeniu postępowania (*Capeau przeciwko Belgii*, § 25). Zwolnienie z odpowiedzialności karnej nie stoi na przeszkodzie temu, by na podstawie mniej rygorystycznego ciężaru dowodu ustanowić odpowiedzialność cywilną w zakresie wypłaty odszkodowania wynikającego z tych samych faktów (*Ringvold przeciwko Norwegii*, § 38; *Y przeciwko Norwegii*, § 41; *Lundkvist przeciwko Szwecji* (dec.)).

6. Domniemania faktyczne i prawne

355. Przysługujące danej osobie prawo do domniemania niewinności w sprawie karnej oraz prawo do wymagania, aby organy ścigania ponosiły ciężar udowodnienia stawianych jej zarzutów, nie jest bezwzględne, ponieważ domniemania faktyczne lub prawne funkcjonują w każdym systemie prawa karnego i zasadniczo nie są zakazane przez Konwencję (*Falk przeciwko Holandii* (dec.), dotyczące grzywny nałożonej na zarejestrowanego właściciela samochodu, który nie był faktycznym kierowcą w momencie popełnienia wykroczenia drogowego). W szczególności Układające się Państwa mogą, pod pewnymi warunkami, nałożyć karę za sam fakt lub obiektywną okoliczność faktyczną jako taką, niezależnie od tego, czy wynika on z zamiaru popełnienia przestępstwa, czy też z zaniedbania (*Salabiaku przeciwko Francji*, § 27, dotyczący domniemanej odpowiedzialności karnej za przemyt na podstawie posiadania narkotyków; *Janosevic przeciwko Szwecji*, § 100, dotyczący dopłat podatkowych na podstawie obiektywnych podstaw i ich egzekwowania przed podjęciem decyzji przez sąd).

356. Jednakże art. 6 ust. 2 wymaga, aby Państwa ograniczyły te założenia w rozsądnych granicach, które uwzględniają istotę sprawy i zapewniają prawo do obrony (*Salabiaku przeciwko Francji*, § 28; *Radio France i Inni przeciwko Francji*, § 24, dotyczący domniemania odpowiedzialności karnej dyrektora wydawnictwa za zniesławiające oświadczenia złożone na antenie radiowej; *Västberga Taxi Aktiebolag i Vulic przeciwko Szwecji* § 113, dotyczący obiektywnej odpowiedzialności za dopłaty podatkowe; *Klouvi przeciwko Francji*, § 41, dotyczący niemożności obrony zarzutu obejmującego prowadzenie postępowania w złej wierze z powodu ustawowego domniemania, że oskarżenie oskarżonego uniewinnionego z powodu braku dowodów było nieprawdziwe; *Lasir przeciwko Belgii*, § 30, dotyczący przesłanek materialnych udziału współoskarżonego w przestępstwie; *Zschüschen przeciwko Belgii* (dec.), § 22, dotyczący postępowania w sprawie prania brudnych pieniędzy).

357. Stosując domniemania w prawie karnym, Układające się Państwa są zobowiązane do znalezienia równowagi między istotą tego, o co toczy się postępowanie, a prawem do obrony; innymi słowy, zastosowane środki muszą być w miarę proporcjonalne do słusznego celu, który ma zostać osiągnięty (*Janosevic przeciwko Szwecji*, § 101; *Falk przeciwko Holandii* (dec.)).

B. Prawo do obrony (art. 6 ust. 3)

Artykuł 6 ust. 3 Konwencji

„3. Każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą ma co najmniej prawo do:

- (a) niezwłocznego otrzymania szczegółowej informacji w języku dla niego zrozumiałym o istocie i przyczynie skierowanego przeciwko niemu oskarżenia;
- (b) posiadania odpowiedniego czasu i możliwości do przygotowania obrony;
- (c) bronięcia się osobiście lub przez ustanowionego przez siebie obrońcę, a jeśli nie ma wystarczających środków na pokrycie kosztów obrony, do bezpłatnego korzystania z pomocy obrońcy wyznaczonego z urzędu, gdy wymaga tego dobro wymiaru sprawiedliwości;
- (d) przesłuchania lub spowodowania przesłuchania świadków oskarżenia oraz żądania obecności i przesłuchania świadków obrony na takich samych warunkach jak świadków oskarżenia;
- (e) korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza, jeżeli nie rozumie lub nie mówi językiem używanym w sądzie”.

Słowa kluczowe HUDOC

Oskarżenie o popełnienie czynu zagrożonego karą (6-3) – Prawo do obrony (6-3)

(a) Informacje na temat istoty i przyczyny oskarżenia (6-3-a) – Niezwłoczne poinformowanie (6-3-a) – Informacje w zrozumiałym języku (6-3-a) – Informacje szczegółowe (6-3-a)

(b) Przygotowanie obrony (6-3-b) – Odpowiedni czas (6-3-b) – Odpowiednie możliwości (6-3-b) – Dostęp do stosownych akt (6-3-b)

(c) Obrona osobiście (6-3-c) – Obrona przez obrońcę (6-3-c) – Ochrona przez ustanowionego przez siebie obrońcę (6-3-c) – Niewystarczające środki na pokrycie kosztów obrony (6-3-c) – Bezpłatna pomoc obrońcy (6-3-c) – Wymagane przez dobro wymiaru sprawiedliwości (6-3-c)

(d) Świadkowie (6-3-d) – Przesłuchanie świadków (6-3-d) – Żądanie obecności świadków (6-3-d) – Takie same warunki (6-3-d)

(e) Bezpłatna pomoc tłumacza (6-3-e)

358. Wymogi art. 6 ust. 3 dotyczące prawa do obrony należy postrzegać jako szczególne aspekty prawa do rzetelnego procesu sądowego zagwarantowanego w art. 6 ust. 1 Konwencji (*Gäfgen przeciwko Niemcom* [WI], § 169; *Sachnovskiy przeciwko Rosji* [WI], § 94).

359. Szczególne gwarancje określone w art. 6 ust. 3 stanowią przykład pojęcia rzetelnego procesu w odniesieniu do typowych sytuacji proceduralnych, które pojawiają się w sprawach karnych, lecz ich nieodłącznym celem jest zawsze zapewnienie lub przyczynienie się do zapewnienia rzetelności postępowania karnego jako całości. Gwarancje zawarte w art. 6 ust. 3 nie są zatem celem samym w sobie i w związku z tym należy je interpretować w świetle funkcji, jaką pełnią w ogólnym kontekście postępowania (*Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 251; *Mayzit przeciwko Rosji*, § 77; *Can przeciwko Austrii*, sprawozdanie Komisji, ust. 48).

1. Informacje na temat istoty i przyczyny oskarżenia (art. 6 ust. 3 lit. a))

Artykuł 6 ust. 3 lit. a) Konwencji

„3. Każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą ma co najmniej prawo do:

a) niezwłocznego otrzymania szczegółowej informacji w języku dla niego zrozumiałym o istocie i przyczynie skierowanego przeciwko niemu oskarżenia;”

Słowa kluczowe HUDOC

Oskarżenie o popełnienie czynu zagrożonego karą (6-3) – Prawo do obrony (6-3)

Informacje na temat istoty i przyczyny oskarżenia (6-3-a) – Niezwłoczne poinformowanie (6-3-a) –

Informacje w zrozumiałym języku (6-3-a) – Informacje szczegółowe (6-3-a)

a. Informacje ogólne

360. Zakres stosowania art. 6 ust. 3 lit. a) należy oceniać w świetle bardziej ogólnego prawa do rzetelnego procesu sądowego zagwarantowanego w art. 6 ust. 1 Konwencji. W sprawach karnych dostarczenie pełnych i szczegółowych informacji na temat zarzutów stawianych oskarżonemu, a tym samym kwalifikacja prawna, jaką sąd może przyjąć w tej sprawie, jest niezbędną przesłanką zapewnienia rzetelności postępowania (*Pélissier i Sassi przeciwko Francji* [WI], § 52; *Sejdovic przeciwko Włochom* [WI], § 90; *Varela Geis przeciwko Hiszpanii*, § 42).

361. Artykuł 6 ust. 3 lit. a) i b) łączy fakt, że prawo do informacji o charakterze i przyczynie oskarżenia należy rozpatrywać w świetle prawa oskarżonego do przygotowania obrony (*Pélissier i Sassi przeciwko Francji* [WI], § 54; *Dallos przeciwko Węgrom*, § 47).

b. Informacje na temat oskarżenia

362. Artykuł 6 ust. 3 lit. a) wskazuje na potrzebę zwrócenia szczególnej uwagi na powiadomienie pozwanego o „oskarżeniu”. Poszczególne elementy przestępstwa odgrywają kluczową rolę w postępowaniu karnym, ponieważ to właśnie od momentu doręczenia podejrzany jest formalnie informowany na piśmie o faktycznych i prawnych podstawach stawianych mu zarzutów (*Pélissier i Sassi przeciwko Francji* [WI], § 51; *Kamasinski przeciwko Austrii*, § 79).

363. Artykuł 6 § 3 lit. a) daje pozwanemu prawo do uzyskania informacji nie tylko o „przyczynie” oskarżenia, to znaczy o zarzucanych mu czynach, na których opiera się oskarżenie, ale również o „charakterze” oskarżenia, tj. o kwalifikacji prawnej nadanej tym czynom (*Mattoccia przeciwko Włochom*, § 59; *Penev przeciwko Bułgarii*, §§ 33 i 42).

364. Informacje te nie muszą koniecznie podawać dowodów, na których oparto zarzut (*X. przeciwko Belgii*, decyzja Komisji; *Collozza i Rubinat przeciwko Włochom*, sprawozdanie Komisji).

365. Artykuł 6 § 3 lit. a) nie nakłada żadnych szczególnych wymogów formalnych dotyczących sposobu informowania oskarżonego o charakterze i przyczynie skierowanego przeciwko niemu oskarżenia (*Pélissier i Sassi przeciwko Francji* [WI], § 53; *Drassich przeciwko Włochom*, § 34; *Giosakis przeciwko Grecji (nr 3)*, § 29). W związku z tym akt oskarżenia odgrywa kluczową rolę w postępowaniu karnym, ponieważ to właśnie od momentu doręczenia go oskarżony jest formalnie informowany na piśmie o podstawie faktycznej i prawnej stawianych mu zarzutów (*Kamasinski przeciwko Austrii*, § 79).

366. Obowiązek poinformowania oskarżonego spoczywa całkowicie na prokuraturze i nie może być wypełniony w sposób bierny poprzez udostępnianie informacji bez powiadomienia o tym fakcie obrony (*Mattoccia przeciwko Włochom*, § 65; *Chichlian i Ekindjian przeciwko Francji*, sprawozdanie Komisji, ust. 71).

367. Informacje muszą zostać faktycznie otrzymane przez oskarżonego; prawne domniemanie otrzymania nie jest wystarczające (*C. przeciwko Włochom*, decyzja Komisji).

368. Jeżeli zarzucana sytuacja wynika z własnego zachowania oskarżonego, oskarżony nie jest wówczas uprawniony do powoływania się na naruszenie prawa do obrony (*Erdogan przeciwko Turcji*, decyzja Komisji; *Campbell i Fell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 96).

369. W przypadku osoby z zaburzeniami psychicznymi organy są zobowiązane do podjęcia dodatkowych kroków umożliwiających szczegółowe poinformowanie tej osoby o charakterze i przyczynie skierowanego przeciwko niej oskarżenia (*Vaudelle przeciwko Francji*, § 65).

c. Zmiana kwalifikacji oskarżenia

370. Oskarżony musi zostać należycie i w pełni poinformowany o wszelkich zmianach w oskarżeniu, w tym o zmianach w jego „przyczynie”, oraz musi dysponować odpowiednim czasem i możliwościami, by zareagować na nie i zorganizować obronę na podstawie wszelkich nowych informacji lub zarzutów (*Mattoccia przeciwko Włochom*, § 61; *Bäckström i Andersson przeciwko Szwecji* (dec.); *Varela Geis przeciwko Hiszpanii*, § 54).

371. Informacje dotyczące postawionych zarzutów, w tym kwalifikacji prawnej, którą sąd może przyjąć w danej sprawie, muszą zostać podane albo przed rozprawą w akcie oskarżenia albo przynajmniej w trakcie rozprawy za pomocą innych formalnego lub dorozumianego rozszerzenia zarzutów. Samo odniesienie się do teoretycznej możliwości, że sąd może dojść do innego wniosku niż prokuratura w odniesieniu do kwalifikacji przestępstwa, jest oczywiście niewystarczające (*I.H. i Inni przeciwko Austrii*, § 34).

372. Zmiana kwalifikacji przestępstwa uznaje się za dostatecznie przewidywalną dla oskarżonego, jeżeli dotyczy ona elementu nierozzerwalnie związanego z oskarżeniem (*De Salvador Torres przeciwko Hiszpanii*, § 33; *Sadak i Inni przeciwko Turcji (nr 1)*, §§ 52 i 56; *Juha Nuutinen przeciwko Finlandii*, § 32). Kolejną istotną kwestią jest to, czy elementy przestępstwa, które zostało przeklasyfikowane, były przedmiotem dyskusji w ramach postępowania (*Penev przeciwko Bułgarii*, § 41).

373. W przypadku zmiany kwalifikacji okoliczności faktycznych w toku postępowania, oskarżony musi mieć możliwość praktycznego i skutecznego korzystania z prawa do obrony w odpowiednim czasie (*Pélissier i Sassi przeciwko Francji* [WI], § 62; *Block przeciwko Węgrom*, § 24; *Haxhia przeciwko Albanii*, §§ 137- 138; *Pereira Cruz i Inni przeciwko Portugalii*, § 198).

374. Wady w powiadomieniu o zarzutach mogłyby zostać usunięte w postępowaniu odwoławczym, jeżeli oskarżony ma możliwość przedstawienia przed sądami wyższej instancji swojej obrony w odniesieniu do zmienionych zarzutów oraz zakwestionowania swojego wyroku skazującego w odniesieniu do wszystkich istotnych aspektów prawnych i faktycznych (*Dallos przeciwko Węgrom*, §§ 49-52; *Sipavičius przeciwko Litwie*, §§ 30-33; *Zhupnik przeciwko Ukrainie*, §§ 39-43; *I.H. i Inni przeciwko Austrii*, §§ 36-38; *Gelenidze przeciwko Gruzji**, § 30).

d. „W szczegółach”

375. Adekwatność informacji należy oceniać w odniesieniu do art. 6 ust. 3 lit. b), który przyznaje każdemu prawo do posiadania odpowiedniego czasu i możliwości na przygotowanie obrony oraz w świetle bardziej ogólnego prawa do rzetelnego procesu sądowego zapisanego w art. 6 ust. 1 (*Mattoccia przeciwko Włochom*, § 60; *Bäckström i Andersson przeciwko Szwecji* (dec.)).

376. O ile zakres „szczegółowych” informacji różni się w zależności od konkretnych okoliczności każdej sprawy, o tyle oskarżony musi przynajmniej otrzymać informacje wystarczające do pełnego zrozumienia zakresu postawionych mu zarzutów w celu przygotowania odpowiedniej obrony (*Mattoccia przeciwko Włochom*, § 60). Na przykład szczegółowe informacje będą występować, gdy przestępstwa, o które oskarżono oskarżonego, zostaną dostatecznie wymienione; miejsce i data popełnienia przestępstwa; istnieje odniesienie do odpowiednich artykułów kodeksu karnego oraz nazwisko ofiary (*Brozicek przeciwko Włochom*, § 42).

377. Niektóre szczegółowe informacje na temat przestępstwa można ustalić nie tylko na podstawie aktu oskarżenia, ale również na podstawie innych dokumentów przygotowanych przez prokuraturę w sprawie oraz innych materiałów z akt sprawy (*Previti przeciwko Włochom* (dec.), § 208). Ponadto szczegóły faktyczne przestępstwa mogą być wyjaśnione i określone w trakcie postępowania (*Sampech przeciwko Włochom* (dec.), § 110; *Pereira Cruz i Inni przeciwko Portugalii*, § 198).

e. „Niewłocznie”

378. Informacje te muszą zostać przedłożone oskarżonemu w odpowiednim czasie w celu przygotowania obrony, co jest głównym celem leżącym u podstaw art. 6 ust. 3 lit. a) (*C. przeciwko Włochom*, decyzja Komisji, w której powiadomienie skarżącego o postawionych zarzutach na cztery miesiące przed rozprawą zostało uznane za dopuszczalne; patrz z drugiej strony, *Borisova przeciwko Bułgarii*, §§ 43-45, gdzie skarżąca miała tylko kilka godzin na przygotowanie obrony bez adwokata).

379. Badając zgodność z art. 6 ust. 3 lit. a), Trybunał uwzględnił autonomiczne znaczenie słów „oskarżony” i „oskarżenie w sprawie karnej”, które należy interpretować raczej w odniesieniu do głównego celu niż sytuacji formalnej (*Padin Gestoso przeciwko Hiszpanii* (dec.); *Casse przeciwko Luksemburgowi*, § 71).

f. „Język”

380. Jeżeli zostanie wykazane lub istnieją powody, by przypuszczać, że oskarżony nie zna wystarczająco dobrze języka, w którym podawane są informacje, organy muszą zapewnić mu tłumaczenie tych informacji (*Brozicek przeciwko Włochom*, § 41; *Tabai przeciwko Francji* (dec.)).

381. O ile art. 6 ust. 3 lit. a) nie precyzuje, że istotne informacje powinny być przekazane na piśmie lub przetłumaczone w formie pisemnej w odniesieniu do oskarżonego cudzoziemca, o tyle oskarżony niezaznajomiony z językiem używanym przez sąd może znaleźć się w niekorzystnej sytuacji z punktu widzenia praktycznego, jeżeli nie otrzyma również pisemnego tłumaczenia aktu oskarżenia na język dla niego zrozumiały (*Hermi przeciwko Włochom* [WI], § 68; *Kamasinski przeciwko Austrii*, § 79).

382. Jednakże wystarczające informacje na temat zarzutów mogą być również przekazane w formie tłumaczenia ustnego aktu oskarżenia, jeżeli umożliwia to oskarżonemu przygotowanie obrony (*ibid.*, § 81; *Husain przeciwko Włochom* (dec.)).

383. Zgodnie z tym przepisem oskarżony nie ma prawa do pełnego tłumaczenia akt sądowych (*X. przeciwko Austrii*, decyzja Komisji).

384. Koszty poniesione w związku z tłumaczeniem ustnym aktu oskarżenia muszą zostać poniesione przez Państwo zgodnie z art. 6 ust. 3 lit. e), które gwarantuje prawo do bezpłatnej pomocy tłumacza ustnego (*Luedicke, Belkacem i Koç przeciwko Niemcom*, § 45).

2. Przygotowanie obrony (art. 6 ust. 3 lit. b))

Artykuł 6 ust. 3 lit. b) Konwencji

„3. Każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą ma co najmniej prawo do:

[...]

b) posiadania odpowiedniego czasu i możliwości do przygotowania obrony;”

Słowa kluczowe HUDOC

Oskarżenie o popełnienie czynu zagrożonego karą (6-3) – Prawo do obrony (6-3)

Przygotowanie obrony (6-3-b) – Odpowiedni czas (6-3-b) – Odpowiednie możliwości (6-3-b) – Dostęp do stosownych akt (6-3-b)

a. Uwagi ogólne

385. Prawo do obrony, którego art. 6 ustr. 3 lit. b) podaje niewyczerpujący opis, zostało ustanowione przede wszystkim w celu zapewnienia, w miarę możliwości, równości między prokuraturą a obroną. Możliwości, które muszą zostać przyznane oskarżonemu, są ograniczone do tych, które pomagają lub mogą pomóc mu w przygotowaniu obrony (*Mayzit przeciwko Rosji*, § 79).

386. Artykuł 6 ust. 3 lit. b) Konwencji dotyczy dwóch elementów właściwej obrony, a mianowicie kwestii możliwości i kwestii czasu. Przepis ten oznacza, że działalność w zakresie obrony materialnej w imieniu oskarżonego może obejmować wszystko, co jest „niezbędne” do przygotowania procesu. Oskarżony musi mieć możliwość zorganizowania obrony w odpowiedni sposób i bez ograniczeń co do możliwości przedstawienia wszystkich istotnych argumentów obrony przed sądem, a tym samym wpłynięcia na wynik postępowania (*Can przeciwko Austrii*, sprawozdanie Komisji, § 53; *Gregičević przeciwko Chorwacji*, § 51).

387. Kwestia adekwatności czasu i możliwości przyznanych oskarżonemu musi być oceniana w świetle okoliczności każdej sprawy (*Iglin przeciwko Ukrainie*, § 65; *Galstyan przeciwko Armenii*, § 84).

b. Odpowiedni czas

388. Oceniając, czy oskarżony dysponował odpowiednim czasem na przygotowanie obrony, należy zwrócić szczególną uwagę na charakter postępowania, jak również na złożoność sprawy i etap postępowania (*Gregičević przeciwko Chorwacji*, § 51).

389. Artykuł 6 ust. 3 lit. b) chroni oskarżonego przed zbyt pospiesznym procesem sądowym (*Kröcher i Möller przeciwko Szwajcarii*, decyzja Komisji; *Bonzi przeciwko Szwajcarii*, decyzja Komisji; *Borisova przeciwko Bułgarii*, § 40; *Malofeyeva przeciwko Rosji*, § 115; *Gafgaz Mammadov przeciwko Azerbejdżanowi*, § 76-82). Mimo że ważne jest, aby prowadzić postępowanie w odpowiednim tempie, nie powinno to odbywać się kosztem praw procesowych jednej ze stron (*OAO Neftyanaya Kompaniya Yukos przeciwko Rosji*, § 540).

390. Przy ustalaniu, czy zachowano zgodność z art. 6 ust. 3 lit. b), należy również wziąć pod uwagę obciążenie pracą obrońcy; nie jest jednak nieuzasadnione wymaganie, aby adwokat zajmujący się obroną dokonał zmiany co najmniej pewnej części swoich obowiązków, nawet jeśli byłoby to konieczne ze względu na szczególnie pilny charakter danej sprawy (*Mattick przeciwko Niemcom* (dec.)). W tym kontekście, w sprawie, w której skarżący i jego obrońca mieli pięć dni na zapoznanie się z sześciotomowymi aktami sprawy liczącymi około 1500 stron, Trybunał uznał, że czas przyznany obronie na zapoznanie się z aktami sprawy nie był wystarczający do ochrony istoty prawa zagwarantowanego w art. 6 ust. 1 i 3 lit. b). Trybunał wziął pod uwagę fakt, że w postępowaniu odwoławczym skarżący szczegółowo przeanalizował materiał sprawy oraz że był reprezentowany przed sądem apelacyjnym przez dwóch adwokatów, którzy potwierdzili, że mieli wystarczająco dużo czasu na zapoznanie się z aktami sprawy oraz że liczba i czas trwania jego spotkań z adwokatami nie były ograniczone (*Lambin przeciwko Rosji*, §§ 43-48).

391. Artykuł 6 ust. 3 lit. b) Konwencji nie wymaga, aby przygotowania do rozprawy trwającej przez pewien okres czasu zostały zakończone przed pierwszym przesłuchaniem. Przebieg procesu nie może być z góry w pełni określony i może ujawniać okoliczności, które dotychczas nie wyszły na jaw i wymagają dalszego przygotowania przez strony (*Mattick przeciwko Niemcom* (dec.)).

392. Kwestia dotycząca wymogu „odpowiedniego czasu” na mocy art. 6 ust. 3 lit. b) może pojawić się w odniesieniu do ograniczonego czasu na wgląd do akt sprawy (*Huseyn i Inni przeciwko*

Azerbejdżanowi, § 174-178; *Iglin przeciwko Ukrainie*, §§ 70-73) lub krótkiego okresu między powiadomieniem o zarzutach a przeprowadzeniem rozprawy (*Vyerentsov przeciwko Ukrainie*, §§ 75-77). Ponadto obrona musi otrzymać dodatkowy czas na dostosowanie swojego stanowiska, przygotowanie wniosku, złożenie odwołania itp. po wystąpieniu określonych okoliczności w postępowaniu (*Miminoshvili przeciwko Rosji*, § 141). Takimi „okolicznościami” mogą być zmiany w aktach oskarżenia (*Pélissier i Sassi przeciwko Francji* [WI], § 62), wprowadzenie nowych dowodów przez prokuraturę (*G.B. przeciwko Francji*, §§ 60-62) lub nagłe i drastyczne zmiany w opinii biegłego w trakcie procesu (*ibid.*, §§ 69-70).

393. Oskarżony powinien złożyć wniosek o zawieszenie lub odroczenie rozprawy, jeżeli istnieje podejrzenie, że może mieć trudności z zachowaniem przewidzianego terminu (*Campbell i Fell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 98; *Bäckström i Andersson przeciwko Szwecji* (dec.); *Craxi przeciwko Włochom (nr 1)*, § 72), z wyjątkiem szczególnych okoliczności (*Goddi przeciwko Włochom*, § 31) lub jeżeli nie ma podstaw dla takiego prawa na podstawie krajowych przepisów (*Galstyan przeciwko Armenii*, § 85).

394. W pewnych okolicznościach sąd może być zobowiązany do odroczenia rozprawy z urzędu, aby zapewnić obronie dostateczny czas (*Sadak i Inni przeciwko Turcji (nr 1)*, § 57; *Sakhnovskiy przeciwko Rosji* [WI], §§ 103 i 106).

395. Aby oskarżony mógł skutecznie skorzystać z przysługującego mu prawa do odwołania, sądy krajowe muszą w wystarczająco jasny sposób wskazać powody, na których oparty swoją decyzję (*Hadjianastassiou przeciwko Grecji*, § 33). Jeżeli w pełni uzasadniony wyrok nie jest dostępny przed upływem terminu do wniesienia odwołania, oskarżony musi otrzymać informacje wystarczające do wniesienia świadomego odwołania (*Zoon przeciwko Holandii*, §§ 40-50; *Baucher przeciwko Francji*, §§ 46-51).

396. Państwa muszą zapewnić, aby każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą korzystał z gwarancji określonych w art. 6 ust. 3 Konwencji. Nakładanie na skazanych odwołujących się obowiązku ustalenia, kiedy wyznaczony termin zaczyna biec lub wygasa, nie jest zgodne z zasadą „należytej staranności”, z której muszą korzystać Układające się Państwa w celu zapewnienia skutecznego korzystania z praw zagwarantowanych w art. 6 (*Vacher przeciwko Francji*, § 28).

c. Odpowiednie możliwości

397. „Możliwości”, z których powinien korzystać każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą, obejmują możliwość zapoznania się, w celu przygotowania obrony, z wynikami dochodzeń prowadzonych w trakcie całego postępowania (*Huseyn i Inni przeciwko Azerbejdżanowi*, § 175; *OAO Neftyanaya Kompaniya Yukos przeciwko Rosji*, § 538).

398. Obowiązek Państw do zapewnienia oskarżonemu przygotowania do obrony, który wynika z art. 6 ust. 3 lit. b Konwencji, obejmuje takie zorganizowanie postępowania, aby nie narażać na szwank możliwości skarżącego do skupienia i zapewnienia zachowania umysłowej sprawności w obronie swojego stanowiska. W przypadku, gdy oskarżony jest tymczasowo aresztowany, warunki osadzenia, transportu, wyżywienia i inne podobne okoliczności mają ważne znaczenie przy rozstrzygnięciu wskazanej wyżej kwestii (*Razvozhayev przeciwko Rosji i Ukrainie* oraz *Udaltsov przeciwko Rosji**, § 252).

399. W przypadku gdy osoba jest pozbawiona wolności do czasu procesu, pojęcie „możliwości” może obejmować takie warunki przetrzymywania, które umożliwiają tej osobie czytanie i pisanie przy zachowaniu rozsądnego stopnia koncentracji (*Mayzit przeciwko Rosji*, § 81; *Moiseyev przeciwko Rosji*, § 221). Istotne jest, aby zarówno oskarżony, jak i jego obrońca mogli uczestniczyć w postępowaniu i przedstawiać opinie w sprawie bez ponoszenia nadmiernych trudności (*Barbera, Messegué i Jabardo przeciwko Hiszpanii*, § 70; *Makhfi przeciwko Francji*, § 40; *Fakailo (Safoka) i inni przeciwko Francji*, § 50). Stąd, w sprawie *Razvozhayev przeciwko Rosji i Ukrainie* oraz *Udaltsov przeciwko Rosji**, §§ 253-254, Trybunał stwierdził, że kumulatywny efekt wyczerpujących konwojów więziennych – w złych warunkach i przy mniej niż 8-godzinny wypoczynku, powtarzane 4 razy w tygodniu przez okres 4 miesięcy – poważnie podważyło zdolność skarżącego do uczestnictwa w procesie, składania wniosków, czynienia notatek oraz instruowania obrońców. W tych okolicznościach, i biorąc pod uwagę niedostatecznie uwzględnienie wniosków skarżącego o mniej intensywną organizację rozprawy,

Trybunał stwierdził, że skarżący nie miał wystarczających możliwości przygotowania do obrony, co naruszało wymogi rzetelnego procesu i równości broni niezgodnie z art. 6 ust. 1 i 3 lit. b. Konwencji.

400. Możliwości, które muszą zostać przyznane oskarżonemu, są ograniczone do tych, które pomagają lub mogą pomóc mu w przygotowaniu obrony (*Padin Gestoso przeciwko Hiszpanii* (dec.); *Mayzit przeciwko Rosji*, § 79).

401. Artykuł 6 ust. 3 lit. b) gwarantuje również zasadność dostępu oskarżonego do akt i ujawnienia dowodów, które w tym kontekście pokrywają się z zasadami równości stron i kontrydiktoryjności procesu na mocy art. 6 ust. 1 (*Rowe i Davis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 59 *Leas przeciwko Estonii*, § 76)¹¹. Oskarżony nie musi mieć bezpośredniego dostępu do akt sprawy, wystarczy, że zostanie poinformowany o materiałach znajdujących się w aktach przez swoich przedstawicieli (*Kremzów przeciwko Austrii*, § 52). Jednakże ograniczony dostęp oskarżonego do akt sądowych nie może stanowić przeszkody w udostępnieniu dowodów oskarżonemu przed rozprawą i umożliwieniu mu przedstawienia uwag na ten temat za pośrednictwem jego prawnika w wystąpieniach ustnych (*Öcalan przeciwko Turcji* [WI], § 140).

402. Jeżeli oskarżonemu zezwolono na przeprowadzenie własnej obrony, odmowa dostępu do akt sprawy stanowi naruszenie prawa do obrony (*Foucher przeciwko Francji*, §§ 33-36).

403. Aby ułatwić przeprowadzenie obrony oskarżonemu nie należy utrudniać uzyskiwania kopii odpowiednich dokumentów z akt sprawy oraz sporządzania i wykorzystywania wszelkich sporządzonych notatek (*Rasmussen przeciwko Polsce*, §§ 48-49; *Moiseyev przeciwko Rosji*, §§ 213-218; *Matyjek przeciwko Polsce*, § 59; *Seleznev przeciwko Rosji*, §§ 64-69).

404. „Możliwości” zapewniane oskarżonemu obejmują konsultacje z adwokatem (*Campbell i Fell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 99; *Goddi przeciwko Włochom*, § 31). Możliwość skontaktowania się oskarżonego z obrońcą ma zasadnicze znaczenie dla przygotowania obrony (*Bonzi przeciwko Szwajcarii*, decyzja Komisji *Can przeciwko Austrii*, sprawozdanie Komisji, § 52). W ten sposób powstaje kwestia na podstawie art. 6 ust. 3 lit. b), gdy umieszczenie oskarżonego w szklanej kabinie podczas rozprawy uniemożliwia mu skuteczną konsultację z adwokatem (*Yaroslav Belousov przeciwko Rosji*, §§ 148-153).

405. Artykuł 6 ust. 3 lit. b) pokrywa się z prawem do obrony przez ustanowionego przez siebie obrońcę określonym w art. 6 ust. 3 lit. c) Konwencji (*Lanz przeciwko Austrii*, §§ 50-53; *Öcalan przeciwko Turcji* [WI], § 148; *Trepashkin przeciwko Rosji (nr 2)*, §§ 159-168)¹².

3. Prawo do obrony osobiście lub przez ustanowionego przez siebie obrońcę (art. 6 ust. 3 lit. c))

Artykuł 6 ust. 3 lit. c) Konwencji

„3. Każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą ma co najmniej prawo do:
[...]

Słowa kluczowe HUDOC

Oskarżenie o popełnienie czynu zagrożonego karą (6-3) – Prawo do obrony (6-3)

Obrona osobiście (6-3-c) – Obrona przez obrońcę (6-3-c) – Ochrona przez ustanowionego przez siebie obrońcę (6-3-c) – Niewystarczające środki na pokrycie kosztów obrony (6-3-c) – Bezpłatna pomoc obrońcy (6-3-c) – Wymagane przez dobro wymiaru sprawiedliwości (6-3-c)

¹¹ Patrz rozdział Skuteczny udział w postępowaniu oraz Zasada równości stron i postępowanie kontrydiktoryjne.

¹² Patrz rozdział Prawo do obrony osobiście lub przez ustanowionego przez siebie obrońcę (art. 6 ust. 3 lit. c).

406. Artykuł 6 ust. 3 lit. c) obejmuje szczególne aspekty prawa do rzetelnego procesu sądowego w rozumieniu art. 6 ust. 1 (*Dvorski przeciwko Chorwacji* [WI], § 76; *Correia de Matos przeciwko Portugalii* (dec.); *Foucher przeciwko Francji*, § 30). Ustęp ten gwarantuje, że postępowanie przeciwko osobie oskarżonej nie odbędzie się bez odpowiedniego przedstawienia sprawy do obrony (*Pakelli przeciwko Niemcom*, sprawozdanie Komisji, § 84). Składa się on z trzech odrębnych praw: prawo do obrony osobiście, prawo do obrony przez ustanowionego przez siebie obrońcę oraz, pod pewnymi warunkami, prawo do otrzymania bezpłatnej pomocy prawnej (*Pakelli przeciwko Niemcom*, § 31).

a. Zakres stosowania

407. Każda osoba, której postawiono zarzut karny, musi być chroniona na każdym etapie postępowania na mocy art. 6 § 3 lit. c) (*Imbrioscia przeciwko Szwajcarii*, § 37). Ochrona ta może zatem stać się istotna nawet przed skierowaniem sprawy do rozpatrzenia przez sąd, jeżeli i o ile rzetelność rozprawy może zostać poważnie naruszona przez początkowe naruszenie przepisów art. 6 (*Öcalan przeciwko Turcji* [WI], § 131; *Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 253; *Magee przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 41).

408. O ile art. 6 ust. 3 lit. b) jest związany z kwestiami związanymi z przygotowaniem rozprawy, o tyle art. 6 ust. 3 lit. c) daje oskarżonemu bardziej ogólne prawo do pomocy i wsparcia ze strony adwokata przez cały czas trwania postępowania (*Can przeciwko Austrii*, sprawozdanie Komisji, § 54). Niemniej jednak sposób stosowania art. 6 ust. 3 lit. c) na etapie postępowania przygotowawczego (w trakcie postępowania przygotowawczego) zależy od specyfiki danego postępowania oraz okoliczności sprawy (*Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, [WI], § 253; *Brennan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 45; *Berliński przeciwko Polsce*, § 75).

409. Podobnie sposób stosowania art. 6 ust. 3 lit. c) w odniesieniu do sądów apelacyjnych lub kasacyjnych zależy od szczególnych cech danego postępowania (*Meftah i Inni przeciwko Francji*, [WI], § 41). Uwzględnione muszą zostać wszystkie postępowania prowadzone w krajowym porządku prawnym oraz rola sądu apelacyjnego lub sądu kasacyjnego (*ibid.*; *Monnell i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 56). Konieczne jest rozważenie takich kwestii, jak charakter postępowania odwoławczego i jego znaczenie w kontekście całego postępowania karnego, zakres uprawnień sądu apelacyjnego oraz sposób, w jaki interesy skarżącego zostały rzeczywiście przedstawione i objęte ochroną przed sądem apelacyjnym (*ibid.*)

b. Prawo do obrony osobiście

410. Cel i przedmiot art. 6 Konwencji rozumianego jako całość wykazują, że osoba oskarżona o popełnienie przestępstwa karnego jest uprawniona do wzięcia udziału w przesłuchaniu (*Zana przeciwko Turcji* [WI], § 68; *Monnell i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 58)¹³. Ściśle związany z tym prawem art. 6 ust. 3 lit. c) oferuje oskarżonemu możliwość obrony osobiście. Nie będzie zatem zazwyczaj sprzeczne z wymogami art. 6, jeżeli oskarżony jest reprezentowany we własnym imieniu zgodnie z własną wolą, chyba że interes wymiaru sprawiedliwości wymaga inaczej (*Galstyan przeciwko Armenii*, § 91).

411. Artykuł 6 ust. 1 i 3 lit. c) niekoniecznie dają oskarżonemu prawo do decydowania o sposobie, w jaki zapewniona jest jego obrona (*Correia de Matos przeciwko Portugalii* (dec.)). Wybór między dwiema możliwościami, o których mowa w art. 6 ust. 3 lit. c), a mianowicie prawem skarżącego do obrony osobiście lub bycia reprezentowanym przez wybranego przez siebie adwokata, lub w pewnych okolicznościach adwokata wyznaczonego przez sąd, zależy zasadniczo od właściwego prawa krajowego lub przepisów sądowych. Podejmując tę decyzję, państwa członkowskie dysponują marginesem swobodnego uznania, choć jest on ograniczony (*Correia de Matos przeciwko Portugalii* [WI], § 122).

412. W świetle tych zasad Trybunał w pierwszej kolejności bada, czy zapewniono odpowiednie i wystarczające podstawy dla wyboru legislacyjnego zastosowanego w danej sprawie. Po drugie, nawet gdyby przedstawiono odpowiednie i wystarczające podstawy, nadal konieczne jest zbadanie, w ramach ogólnej oceny rzetelności postępowania karnego, czy sądy krajowe, stosując zaskarżoną zasadę, również przedstawiły istotne i wystarczające uzasadnienie swoich decyzji. W związku z tą ostatnią

¹³ Zob. rozdział Prawo do złożenia ustnych wyjaśnień na spotkaniu wyjaśniającym i obecności na przesłuchaniu.

kwestią istotne będzie dokonanie oceny, czy oskarżony miał w praktyce możliwość czynnego udziału w procesie (*ibid.*, § 143).

413. W sprawie *Correia de Matos przeciwko Portugalii* (§§ 144-169) Trybunał wziął pod uwagę całościowy kontekst proceduralny, w którym zastosowano wymóg obowiązkowej reprezentacji, włączając w to, czy oskarżony mógł osobiście uczestniczyć w postępowaniu. Ponadto wzięto pod uwagę margines swobodnego uznania, z którego korzysta Państwo, i uznał, że powody wyboru prawodawcy są zarówno istotne, jak i wystarczające. Ponieważ ponadto nie było podstaw do uznania, że postępowanie karne przeciwko skarżącemu było nierzetelne, Trybunał stwierdził, że nie doszło do naruszenia art. 6 ust. 1 i 3 lit. c) Konwencji.

414. Ponadto, jeżeli oskarżony zdecyduje się bronić osobiście, świadomie zrzeka się prawa do pomocy adwokata i uważa się, że ma obowiązek zachowania należytej staranności w sposobie prowadzenia obrony (*Melin przeciwko Francji*, § 25). W szczególności nadmiernie ograniczyłoby to pojęcie prawa do obrony osób oskarżonych o popełnienie czynu zagrożonego karą, gdyby założono, że nie można ich postawić w stan oskarżenia, jeżeli korzystając z tego prawa, umyślnie wzbudzali fałszywe podejrzenia co do zachowań podlegających karze w stosunku do świadka lub jakiegokolwiek innej osoby uczestniczącej w postępowaniu karnym (*Brandstetter przeciwko Austrii*, § 52). Sama możliwość późniejszego ścigania oskarżonego z powodu zarzutów przedstawionych w odpowiedzi na jego obronę nie może zostać uznana za naruszającą jego prawa na mocy art. 6 ust. 3. lit. c). Sytuacja może być odmienna, jeżeli w konsekwencji nadmiernej surowości prawa krajowego lub stosowanych w tym zakresie praktyk ryzyko dalszego dochodzenia jest takie, że oskarżony jest rzeczywiście pozbawiony możliwości swobodnego korzystania z prawa do obrony (*ibid.*, § 53).

c. Pomoc prawna

i. Dostęp do adwokata

α. Zakres prawa

415. Prawo każdej osoby oskarżonej o popełnienie czynu zagrożonego karą do skutecznej obrony przez adwokata jest jedną z podstawowych cech rzetelnego procesu (*Salduz przeciwko Turcji* [WI], § 51; *Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 255; *Simeonovi przeciwko Bułgarii* [WI], § 112; *Beuze przeciwko Belgii* [WI], § 123). Co do zasady podejrzanemu należy zapewnić dostęp do pomocy prawnej od momentu, w którym zostanie przeciwko niemu postawione „oskarżenie w sprawie karnej” w autonomicznym rozumieniu Konwencji (*Simeonovi przeciwko Bułgarii* [WI], § 110)¹⁴. W związku z tym Trybunał podkreślił, że osoba uzyskuje status podejrzanego, co wymaga zastosowania gwarancji określonych w art. 6, nie wtedy, gdy status ten zostaje jej formalnie przyznany, ale wtedy, gdy władze krajowe mają wiarygodne powody, by podejrzewać udział tej osoby w przestępstwie (*Truten przeciwko Ukrainie*, § 66; *Knox przeciwko Włochom**, § 152; patrz z drugiej strony *Bandaletov przeciwko Ukrainie*, §§ 61-66, dotyczący dobrowolnych oświadczeń składanych przez skarżącego w charakterze świadka; oraz *Sršen przeciwko Chorwacji* (dec.), §§ 43-45, dotyczące pozyskiwania rutynowych informacji, w tym pobierania próbek krwi od uczestników wypadku drogowego).

416. Tym samym, na przykład, prawo dostępu do adwokata powstaje nie tylko wtedy, gdy osoba zostaje zatrzymana lub przesłuchana przez policję (*Simeonovi przeciwko Bułgarii* [WI], § 111; *Sirghi przeciwko Rumunii*, § 44;), ale może mieć również znaczenie w ramach działań proceduralnych, takich jak procedury identyfikacji lub rekonstrukcji wydarzeń i kontroli na miejscu (*Ibrahim Öztürk przeciwko Turcji*, §§ 48-49; *Türk przeciwko Turcji*, § 47; *Mehmet Duman przeciwko Turcji*, § 41). Ponadto prawo oskarżonego do czynnego udziału w procesie karnym obejmuje, ogólnie rzecz biorąc, nie tylko prawo do obecności, ale również, w razie potrzeby, prawo do otrzymania pomocy prawnej (*Lagerblom przeciwko Szwecji*, § 49; *Galstyan przeciwko Armenii*, § 89). W ten sam sposób sama obecność adwokata strony skarżącej nie może zrekomensować nieobecności oskarżonego (*Zana przeciwko Turcji* [WI], § 72).

417. W sprawie *Beuze przeciwko Belgii* [WI] (§§ 125-130), opierając się na swoim wcześniejszym

¹⁴ Zob. rozdział Zasady ogólne.

orzecznictwie, Trybunał wyjaśnił, że cele, którym służy prawo dostępu do adwokata, obejmują następujące elementy: zapobieganie pomyłkom sądowym, przede wszystkim realizacja celów art. 6, a mianowicie równość stron między organami śledczymi lub ścigania a oskarżonym; przeciwwaga dla bezbronności podejrzanych przebywających w areszcie policyjnym; podstawowe zabezpieczenie przed przymusem i złym traktowaniem podejrzanych przez policję; zapewnienie poszanowania prawa oskarżonego do nieoskarzania siebie i zachowania milczenia, które może – podobnie jak prawo dostępu do adwokata jako takiego – zostać zagwarantowane tylko wtedy, gdy zostanie odpowiednio poinformowany o tych prawach. W związku z tym natychmiastowy dostęp do adwokata będącego w stanie udzielić informacji o prawach procesowych może zapobiec nieuczciwości wynikającej z braku odpowiednich informacji o przysługujących prawach.

418. W sprawie *Beuze przeciwko Belgii* (§§ 133-134) Trybunał rozwinął także zakres pojęcia prawa do obrońcy. Rozróżnił dwa minimalne wymagania, którymi są: (1) prawo do kontaktu i konsultacji z obrońcą przed przesłuchaniem, co obejmuje także prawo udzielenia prawnikowi poufnych instrukcji i (2) fizyczna obecność obrońcy na pierwszym przesłuchaniu na policji i na każdym następnym w toku postępowania przygotowawczego. Taka obecność musi zapewniać pomoc prawną, która jest efektywna i praktyczna.

419. W związku z tym ostatnim wymogiem minimalnym należy zauważyć, że w przypadku sprawy *Soytemiz przeciwko Turcji*, (§§ 44-46, 27) Trybunał podkreślił, że prawo do korzystania z pomocy adwokata wymaga nie tylko zezwolenia na obecność adwokata, lecz również umożliwienia mu aktywnej pomocy podejrzanemu, między innymi w trakcie przesłuchania przez policję oraz interwencji w celu zapewnienia poszanowania praw podejrzanego. Prawo do korzystania z pomocy adwokata ma zastosowanie przez cały czas trwania przesłuchania przez policję i do jego zakończenia, w tym również wtedy, gdy zebrane oświadczenia są odczytywane, a podejrzany jest proszony o ich potwierdzenie i podpisanie, gdyż pomoc adwokata jest równie ważna na tym etapie przesłuchania. W związku z tym policja jest zasadniczo zobowiązana do powstrzymania się od przesłuchania lub odroczenia przesłuchania w przypadku, gdy podejrzany powołuje się na prawo do pomocy adwokata podczas przesłuchania do czasu, gdy adwokat będzie obecny i będzie w stanie pomóc podejrzanemu. Te same względy obowiązują również w przypadku, gdy adwokat musi – lub jest proszony – opuścić salę przed zakończeniem przesłuchania przez policję oraz przed odczytaniem i podpisaniem złożonych oświadczeń.

420. W sprawie *Doyle przeciwko Irlandii* skarżącemu pozwolono na bycie reprezentowanym przez adwokata, ale jego obrońcy nie pozwolono na udział w przesłuchaniu, co było wyrazem obowiązującej wówczas praktyki. Trybunał stwierdził brak naruszenia art. 6 ust. 1 i 3 lit. c Konwencji. Stwierdził, że pomimo nałożonego na skarżącego ograniczenia w dostępie do obrońcy podczas przesłuchania policyjnego, nie doszło do bezpowrotnego naruszenia rzetelności całego procesu. W szczególności Trybunał podkreślił następujące fakty: skarżący miał możliwość uzyskania porady obrońcy; nie był on osobą szczególnie bezradną; skarżący miał możliwość kwestionowania materiału dowodowego i sprzeciwiania się jego użyciu; okoliczności sprawy zostały w sposób dogłębny poddane analizie przez sądy krajowe; skazanie skarżącego zostało oparte na ważkich niezależnych dowodach; sędzia sprawozdawca udzielił właściwych wskazówek ławie przysięgłych; ściganie skarżącego było uzasadnione ważkim interesem publicznym; i w sprawie zastosowano istotne zabezpieczenia procesowe, w szczególności wszystkie przesłuchania policyjne zostały nagrane i były dostępne dla sędziów oraz ławy przysięgłych, i podczas nieobecności obrońcy miał on prawo, którego użył, aby przerwać przesłuchanie w celu dalszego udzielenia porady swojemu klientowi.

421. Ponadto w sprawie *Beuze przeciwko Belgii* [WI], (§ 135) Trybunał wskazał, jako przykład, że w zależności od konkretnych okoliczności każdej sprawy i danego systemu prawnego, następujące ograniczenia mogą również naruszać rzetelność postępowania: 1) odmowa lub trudności napotkane przez adwokata w uzyskaniu dostępu do akt sprawy na najwcześniejszych etapach postępowania karnego lub dochodzenia przedprocesowego oraz 2) brak udziału adwokata w działaniach dochodzeniowych, takich jak konfrontacje lub rekonstrukcje.

422. Ponadto Trybunał wskazał, że przy ocenie ogólnej rzetelności postępowania należy wziąć pod uwagę, dla każdego przypadku oddzielnie, cały zakres usług związanych konkretnie z pomocą prawną: omówienie sprawy, zorganizowanie obrony, zebranie dowodów uniewinniających, przygotowanie do przesłuchania, wsparcie dla oskarżonego znajdującego się w trudnej sytuacji oraz weryfikacja

warunków przetrzymywania (*Ibid.*, § 136).

423. Prawo do zastępstwa prawnego nie jest uzależnione od obecności oskarżonego (*Van Geyseghem przeciwko Belgii* [WI], § 34; *Campbell i Fell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 99; *Poitrimol przeciwko Francji*, § 34). Okoliczność, że oskarżony, mimo że został prawidłowo wezwany, nie pojawia się, nie może – nawet w braku usprawiedliwienia – uzasadniać pozbawienia go prawa do obrony przez obrońcę (*Van Geyseghem przeciwko Belgii* [WI], § 34; *Pelladoah przeciwko Holandii*, § 40; *Krombach przeciwko Francji*, § 89; *Galstyan przeciwko Armenii*, § 89). Nawet jeśli prawodawca musi powstrzymać nieuzasadnione nieobecności, nie może ich karać poprzez tworzenie wyjątków od prawa do pomocy prawnej. Uzasadniony wymóg obecności oskarżonych na rozprawach sądowych może zostać spełniony w inny sposób niż poprzez pozbawienie ich prawa do obrony (*Tolmachev przeciwko Estonii*, § 48). W związku z tym kwestia pojawia się na podstawie art. 6 ust. 3 lit. c), jeżeli obrońca skarżącego nie jest w stanie przeprowadzić obrony pod nieobecność skarżącego na rozprawie przed właściwym sądem, w tym sądem apelacyjnym (*Lala przeciwko Holandii*, §§ 30-35; *Tolmachev przeciwko Estonii*, §§ 51-57).

424. Warunkiem praktycznego i skutecznego, nie zaś tylko teoretycznego, korzystania z prawa do pomocy prawnej nie powinno być uzależnianie go od spełnienia niestosownie formalistycznych warunków: do sądów należy zapewnienie rzetelnego procesu, a co za tym idzie – umożliwienie tego obrońcy, który stawi się na rozprawę w oczywistym celu obrony oskarżonego pod jego nieobecność (*Van Geyseghem przeciwko Belgii* [WI], § 33; *Pelladoah przeciwko Holandii*, § 41).

β. Ograniczenie wczesnego dostępu do adwokata

425. Szybki dostęp do adwokata stanowi istotną przeciwwagę dla bezbronności podejrzanych przebywających w areszcie policyjnym, stanowi podstawowe zabezpieczenie przed przymusem i złym traktowaniem podejrzanych przez policję oraz przyczynia się do zapobiegania pomyłkom sądowym i realizacji celów art. 6, zwłaszcza równości stron między organami śledczymi lub ścigania a oskarżonymi (*Salduz przeciwko Turcji* [WI], §§ 53-54; *Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 255; *Simeonovi przeciwko Bułgarii* [WI], § 112).

426. Jednakże dostęp do pomocy prawnej może być wyjątkowo opóźniony. To, czy takie ograniczenie dostępu do adwokata jest zgodne z prawem do rzetelnego procesu, ocenia się w dwóch etapach. W pierwszym etapie Trybunał ocenia, czy istniały istotne przyczyny ograniczenia. Następnie waży on uszczerbek dla prawa do obrony spowodowany ograniczeniem w sprawie. Innymi słowy, Trybunał powinien zbadać wpływ ograniczenia na ogólną rzetelność postępowania i zdecydować, czy postępowanie jako całość było rzetelne (*Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 257).

427. Trybunał wyjaśnił, że kryterium przekonujących powodów jest bardzo rygorystyczne. Biorąc pod uwagę podstawowy charakter i znaczenie wczesnego dostępu do pomocy prawnej, w szczególności przy pierwszym przesłuchaniu podejrzanego, ograniczenia w dostępie do pomocy prawnej są dopuszczalne jedynie w wyjątkowych okolicznościach, muszą mieć charakter tymczasowy oraz muszą opierać się na indywidualnej ocenie szczególnych okoliczności sprawy. Przy dokonywaniu oceny, czy wykazano przekonujące powody, ważne jest, czy decyzja o ograniczeniu pomocy prawnej miała podstawę prawną w prawie krajowym oraz czy zakres i treść ewentualnych ograniczeń dotyczących pomocy prawnej były wystarczająco uregulowane przez prawo, aby ukierunkować podejmowanie decyzji operacyjnych przez osoby odpowiedzialne za ich stosowanie (*Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 258).

428. Takie istotne powody będą istniały na przykład wtedy, gdy zostanie przekonująco wykazane, że istnieje pilna potrzeba uniknięcia poważnych negatywnych konsekwencji dla życia, wolności lub integralności cielesnej w danej sprawie. W takich okolicznościach na organach ciąży pilny obowiązek ochrony praw potencjalnych lub obecnych ofiar na mocy art. 2, 3 i 5 ust. 1 Konwencji (*ibid.*, § 259; *Simeonovi przeciwko Bułgarii* [WI], § 117). Z drugiej strony, ogólne ryzyko wycieku nie może stanowić istotnych powodów uzasadniających ograniczenie dostępu do adwokata (*Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 259) ani nie może stanowić istotnych powodów, gdy ograniczenie dostępu do adwokata wynikało z praktyki administracyjnej władz (*Simeonovi przeciwko Bułgarii* [WI], § 130).

429. W sprawie *Beuze przeciwko Belgii* (§§ 142-144 i 160-165), Trybunał wyjaśnił, że ogólne

i obowiązkowe (w tym przypadku ustawowe) ograniczenie dostępu do adwokata w trakcie pierwszego przesłuchania nie może stanowić istotnego powodu; takie ograniczenie nie zwalnia organów krajowych z obowiązku sprawdzenia, w drodze indywidualnej i specyficznej dla danego przypadku oceny, czy istnieją jakiegokolwiek istotne powody. W każdym razie obowiązkiem rządu jest wykazanie istnienia istotnych powodów ograniczenia dostępu do adwokata.

430. Jednakże brak istotnych powodów nie prowadzi sam w sobie do stwierdzenia naruszenia art. 6 Konwencji. Oceniając, czy doszło do naruszenia prawa do rzetelnego procesu sądowego, należy postrzegać postępowanie jako całość, a prawa wynikające z art. 6 ust. 3 traktować raczej jako szczególne aspekty ogólnego prawa do rzetelnego procesu niż jako cel sam w sobie (*Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 262; *Simeonovi przeciwko Bułgarii* [WI], § 118).

431. W szczególności, w przypadku stwierdzenia istotnych powodów, należy przeprowadzić całościową ocenę całego postępowania w celu ustalenia, czy było ono „rzetelne” w rozumieniu art. 6 ust. 1 Konwencji. Z drugiej strony, jeżeli nie ma istotnych powodów do ograniczenia dostępu do pomocy prawnej, Trybunał stosuje bardzo ścisłą kontrolę oceny rzetelności. Niewykazanie przez rząd strony pozwanej istotnych powodów ma duże znaczenie przy ocenie ogólnej rzetelności procesu i może przechylić szalę na korzyść stwierdzenia naruszenia art. 6 ust. 1 i 3 lit. c). W takim przypadku na rządzie spoczywa obowiązek wykazania w sposób przekonujący, dlaczego, wyjątkowo i w szczególnych okolicznościach sprawy, ogólna rzetelność procesu nie została nieodwracalnie naruszona przez ograniczenie dostępu do pomocy prawnej (*Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], §§ 264-265; *Dimitar Mitev przeciwko Bułgarii*, § 71). Trybunał nie jest zobowiązany do badania z urzędu, czy istotne powody istniały w konkretnym przypadku (*Rodionov przeciwko Rosji*, § 161).

432. W tym kontekście Trybunał bierze również pod uwagę wolność od samooskarżenia oraz obowiązek poinformowania skarżącego przez władze o przysługujących mu prawach (*Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], §§ 266-273)¹⁵. Jeżeli dostęp do adwokata został opóźniony, a podejrzany nie został powiadomiony o prawie do pomocy prawnej, wolności od samooskarżenia lub prawie do zachowania milczenia, jeszcze trudniej będzie rządowi wykazać, że postępowanie jako całość było rzetelne (*Beuze przeciwko Belgii* [WI], § 146). Podkreślenia wymaga również fakt, że kwestia z punktu widzenia wolności od samooskarżenia powstaje nie tylko w przypadku faktycznych zeznań lub uwag obciążających bezpośrednio, ale również w odniesieniu do stwierdzeń, które można uznać za „istotnie wpływające” na stanowisko oskarżonego (*ibid.*, § 178).

433. W sprawie *Beuze przeciwko Belgii* [WI] (§§ 144, 160-165) Trybunał potwierdził, że dwuetapowy test, opisany w sprawie *Ibrahim i Inni* miał zastosowanie również do ograniczeń ogólnych i obowiązkowych (w tym przypadku ustawowych). W takich okolicznościach Trybunał stosuje jednak bardzo ścisłą kontrolę oceny rzetelności, a brak przekonujących powodów w dużym stopniu wpływa na ostateczny rezultat, który może być przesłanką do stwierdzenia naruszenia art. 6 ust. 1 i 3 lit. c) Konwencji.

434. Przy rozpatrywaniu postępowania jako całości należy, w stosownych przypadkach, uwzględnić następującą, niewyczerpującą listę czynników (*Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 274; *Beuze przeciwko Belgii* [WI], § 150; *Sitnevskiy i Chaykovskiy przeciwko Ukrainie*, §§ 78-80):

- czy skarżący był wyjątkowo podatny na zagrożenia, na przykład z powodu wieku lub sprawności umysłowej;
- ramy prawne regulujące postępowanie przygotowawcze i dopuszczalność materiału dowodowego na rozprawie oraz to, czy były one przestrzegane; w przypadku zastosowania zasady wyłączającej, jest szczególnie mało prawdopodobne, aby postępowanie jako całość zostało uznane za nierzetelne;
- czy skarżący miał możliwość zakwestionowania autentyczności dowodów i sprzeciwienia się ich wykorzystaniu;
- jakość dowodów oraz to, czy okoliczności, w jakich zostały zgromadzone, poddają w wątpliwość ich wiarygodność lub dokładność, biorąc pod uwagę stopień i charakter

¹⁵ Patrz rozdział Prawo do zachowania milczenia oraz prawo do odmowy składania wyjaśnień na swoją niekorzyść.

jakiegokolwiek przymusu;

- w przypadku gdy dowody zgromadzono niezgodnie z prawem, bezprawność, o której mowa, oraz, jeżeli wynika ona z naruszenia innego artykułu Konwencji, charakter stwierdzonego naruszenia;
- w przypadku oświadczenia, charakter oświadczenia oraz to, czy zostało ono niezwłocznie odwołane, czy też zmodyfikowane;
- sposób wykorzystania dowodów, a w szczególności to, czy dowody te stanowiły integralną lub znaczącą część materiału dowodowego, na którym oparto wyrok skazujący, oraz siła innych dowodów w sprawie;
- czy oceny winy dokonali sędziowie zawodowi czy ława przysięgłych, a w przypadku tych ostatnich treść wskazówek dla ławników;
- znaczenie interesu publicznego w dochodzeniu i ukaraniu danego przestępstwa;
- inne istotne gwarancje proceduralne przewidziane w prawie krajowym i stosowanej praktyce.

χ. Zrzeczenie się prawa dostępu do adwokata

435. Każde domniemane zrzeczenie się prawa dostępu do adwokata musi odpowiadać kryterium „świadomego i rozumnego zrzeczenia się prawa” określone w orzecznictwie Trybunału (*Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 272; *Pishchalnikov przeciwko Rosji*, § 77)¹⁶. Przy stosowaniu tego kryterium domyślnie zakłada się, że podejrzani muszą być świadomi swoich praw, w tym prawa dostępu do adwokata (*Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 272; *Rodionov przeciwko Rosji*, § 151). Dodatkowe gwarancje są konieczne, gdy oskarżony zwraca się o pomoc prawną, ponieważ jeżeli oskarżony nie ma adwokata, istnieje mniejsza szansa na uzyskanie informacji o swoich prawach, a w konsekwencji mniejsza szansa na ich poszanowanie (*Piszchalnikov przeciwko Rosji*, § 78).

436. Podejrzany nie może zostać uznany za osobę, która zrzekła się prawa do pomocy prawnej, jeśli nie otrzymała informacji o tym prawie po zatrzymaniu (*Simeonovi przeciwko Bułgarii* [WI], § 118). Podobnie, w kontekście działań proceduralnych podjętych bez odpowiednich gwarancji proceduralnych, zrzeczenie się prawa do adwokata poprzez podpisanie wcześniej wydrukowanego wyrażenia „Nie poszukiwano adwokata” ma wątpliwą wartość dla celów wykazania jednoznacznego charakteru zrzeczenia się przez skarżącego (*Bozkaya przeciwko Turcji*, § 48; *Rodionov przeciwko Rosji*, § 155; patrz z drugiej strony, *Sklyar przeciwko Rosji*, §§ 22-25, w której skarżący wyraźnie i oficjalnie zrzekł się prawa do adwokata). Wcześniejsze ewentualne zrzeczenie się, nawet jeśli zostało dokonane w sposób prawidłowy, nie będzie już uważane za ważne, jeżeli skarżący następnie złożył wyraźny wniosek o dostęp do adwokata (*Artur Parkhomenko przeciwko Ukrainie*, § 81). Ponadto, jeżeli skarżący został poddany nieludzkiemu i poniżającemu traktowaniu przez policję, nie można uznać, że w takich okolicznościach skutecznie zrzekł się on prawa dostępu do adwokata (*Turbylev przeciwko Rosji*, § 96).

437. Ogólnie rzecz ujmując Trybunał wyjaśnił, że był świadom mocy dowodowej dokumentów podpisanych w czasie zatrzymania przez policję. Niemniej Trybunał podkreślił, że tak, jak inne gwarancje z art. 6 Konwencji, podpisy te nie są cele samym w sobie i muszą zostać zbadane w kontekście wszystkich okoliczności sprawy. Dodatkowo, użycie wydrukowanego formularza zrzeczenia się swoich praw może wymagać sprawdzenia czy takie oświadczenie rzeczywiście odzwierciedlało wolną i nieprzymuszoną decyzję skarżącego, aby zrzec się prawa do pomocy prawnej ze strony adwokata (*Akdağ przeciwko Turcji*, § 54).

438. W każdym razie obowiązkiem sądu rozpoznającego jest przede wszystkim ustalenie w przekonujący sposób, czy przyznanie się skarżącego i zrzeczenie się prawa do otrzymywania pomocy prawnej było dobrowolne, czy też nie. Wszelkie braki w odniesieniu do zeznań i zrzeczeń powinny zostać wyjaśnione, aby postępowanie jako całość można było uznać za rzetelne. Nierozpatrzenie

¹⁶ Zob. rozdział Ogólne rozważania dotyczące artykułu 6 w aspekcie karnym.

okoliczności towarzyszących zrzeczeniu się skarżącego byłoby równoznaczne z pozbawieniem go możliwości naprawienia sytuacji, co jest sprzeczne z wymogami Konwencji (*Türk przeciwko Turcji*, §§ 53-54; *Rodionov przeciwko Rosji*, § 167).

439. Jednak jeżeli zrzeczenie się prawa dostępu do adwokata odpowiada kryterium „świadomego i rozumnego zrzeczenia się prawa” w orzecznictwie Trybunału, nie ma podstaw, by wątpić w ogólną rzetelność postępowania karnego przeciwko skarżącemu (*Šarkienė przeciwko Litwie* (dec.), § 38; *Sklyar przeciwko Rosji*, § 26);

ii. Prawo do wybranego przez siebie adwokata

440. Osoba oskarżona o popełnienie czynu zagrożonego karą, która nie chce bronić się osobiście, musi mieć możliwość skorzystania z prawa do obrony przez ustanowionego przez siebie obrońcę na początkowych etapach postępowania. Wynika to z samego brzmienia art. 6 ust. 3 lit. c), który gwarantuje, że „Każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą ma co najmniej prawo do: [...] bronięcia się osobiście; [...] przez ustanowionego przez siebie obrońcę”, oraz przepis ten jest powszechnie uznawany w międzynarodowych standardach praw człowieka jako mechanizm zapewniający skuteczną obronę oskarżonemu (*Dvorski przeciwko Chorwacji* [WI], § 78; *Martin przeciwko Estonii*, §§ 90-93).

441. Jednakże prawo każdego oskarżonego o popełnienie czynu zagrożonego karą do obrony przez ustanowionego przez siebie obrońcę nie jest bezwzględne (*Meftah i Inni przeciwko Francji* [WI], § 45; *Dvorski przeciwko Chorwacji* [WI], § 79). Chociaż, co do zasady, wybór obrońcy dokonany przez oskarżonego powinien być respektowany (*Lagerblom przeciwko Szwecji*, § 54), sądy krajowe mogą uchylić wybór dokonany przez tę osobę, jeżeli istnieją istotne i wystarczające podstawy do uznania, że jest to konieczne ze względu na interes wymiaru sprawiedliwości (*Meftah i Inni przeciwko Francji* [WI], § 45; *Dvorski przeciwko Chorwacji* [WI], § 79; *Croissant przeciwko Niemcom*, § 29). Na przykład szczególny charakter postępowania rozpatrywanego jako całość, może uzasadniać zastrzeżenie wyspecjalizowanym prawnikom wyłączności w zakresie składania ustnych oświadczeń (*Meftah i Inni przeciwko Francji* [WI], § 47).

442. W tym kontekście Trybunał orzekł, że w przeciwieństwie do spraw dotyczących odmowy dostępu do adwokata, w których stosuje się kryterium „przekonywających powodów”, w sytuacjach, w których pojawia się mniej poważna kwestia „odmowy wyboru”, należy zastosować łagodniejszy wymóg „istotnych i wystarczających powodów”. W takich przypadkach zadaniem Trybunału będzie ocena, czy w świetle postępowania jako całości prawo do obrony może „negatywnie wpłynąć” na ogólną rzetelność tego postępowania (*Dvorski przeciwko Chorwacji* [WI], § 81).

443. W szczególności, na pierwszym etapie Trybunał ocenia, czy wykazano, że istniały istotne i wystarczające podstawy do tego, aby uchylić lub utrudnić pozwanemu wybór przedstawiciela prawnego. W przypadku braku takich powodów Trybunał przystępuje do oceny ogólnej rzetelności postępowania karnego. Dokonując oceny, Trybunał może wziąć pod uwagę szereg czynników, w tym charakter postępowania i zastosowanie pewnych wymogów formalnych, okoliczności związane z wyznaczeniem obrońcy i istnienie możliwości zakwestionowania tego faktu, skuteczność pomocy obrońcy, przestrzeganie wolności od samooskarżenia; wiek oskarżonego; wykorzystanie przez sąd procesowy wszelkich oświadczeń złożonych przez oskarżonego w czasie istotnym dla sprawy; możliwość zakwestionowania autentyczności dowodów i sprzeciwienia się ich wykorzystaniu przez oskarżonego; czy oświadczenia te stanowiły istotny element, na którym opierał się wyrok skazujący; oraz siła innych dowodów w sprawie (*ibid.*, § 82).

d. Pomoc prawna

444. Trzecie i ostatnie prawo zawarte w art. 6 ust. 3 lit. c), prawo do pomocy prawnej, podlega dwóm warunkom, które należy rozpatrywać łącznie (*Quaranta przeciwko Szwajcarii*, § 27).

445. Po pierwsze, oskarżony musi wykazać, że nie posiada wystarczających środków na pokrycie kosztów pomocy prawnej (*Caresana przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.)). Nie musi jednak robić tego „ponad wszelką wątpliwość”; wystarczy, że istnieją „pewne wskazania”, że tak jest lub, innymi słowy, że można stwierdzić „brak wyraźnych wskazań, że jest inaczej” (*Pakelli przeciwko Niemcom*, sprawozdanie Komisji, § 34; *Tsonyo Tsonev przeciwko Bułgarii (nr 2)*, § 39). W każdym razie Trybunał

nie może zastąpić sądów krajowych w celu dokonania oceny sytuacji finansowej skarżącego w czasie istotnym dla sprawy, lecz zamiast tego musi zbadać, czy sądy te, wykorzystując swoje kompetencje w zakresie oceny dowodów, działały zgodnie z art. 6 ust. 1 (*R.D. przeciwko Polsce*, § 45).

446. Po drugie, Układające się Państwa są zobowiązane do udzielania pomocy prawnej jedynie „jeżeli wymaga tego interes wymiaru sprawiedliwości” (*Quaranta przeciwko Szwajcarii*, § 27). Oceny tej należy dokonać, biorąc pod uwagę okoliczności faktyczne sprawy jako całości, w tym nie tylko sytuację panującą w chwili wydania decyzji w sprawie wniosku o przyznanie pomocy prawnej, ale również sytuację, w której sąd krajowy podejmuje decyzję co do istoty sprawy (*Granger przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 46).

447. Przy ustalaniu, czy interes wymiaru sprawiedliwości wymaga zapewnienia oskarżonemu bezpłatnej reprezentacji prawnej, Trybunał bierze pod uwagę różne kryteria, w tym powagę przestępstwa i surowość nałożonej kary. W zasadzie, gdy zagrożone jest pozbawienie wolności, interesy wymiaru sprawiedliwości wymagają reprezentacji prawnej (*Benham przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 61; *Quaranta przeciwko Szwajcarii*, § 33; *Zdravko Stanev przeciwko Bułgarii*, § 38).

448. Badając okoliczności „wymagane przez dobro wymiaru sprawiedliwości”, Trybunał rozważa złożoność sprawy (*Quaranta przeciwko Szwajcarii*, § 34; *Pham Hoang przeciwko Francji*, § 40; *Twalib przeciwko Grecji*, § 53) oraz sytuację osobistą oskarżonego (*Zdravko Stanev przeciwko Bułgarii*, § 38). Ten ostatni wymóg jest rozpatrywany w szczególności w odniesieniu do zdolności konkretnego oskarżonego do przedstawienia swojej sytuacji – na przykład ze względu na nieznaną języka używanego w sądzie lub szczególnego systemu prawnego – gdyby nie przyznano mu pomocy prawnej (*Quaranta przeciwko Szwajcarii*, § 35; *Twalib przeciwko Grecji*, § 53).

449. Przy stosowaniu wymogu „interesu wymiaru sprawiedliwości” nie chodzi o to, czy brak pomocy prawnej spowodował „rzeczywistą szkodę” w przedstawieniu obrony, ale o to, czy „w szczególnych okolicznościach” wydaje się uzasadnione, że adwokat byłby pomocny (*Artico przeciwko Włochom*, §§ 34-35; *Alimena przeciwko Włochom*, § 20).

450. Prawo do pomocy prawnej ma również znaczenie dla postępowania odwoławczego (*Shekhov przeciwko Rosji*, § 46; *Volkov i Adamskiy przeciwko Rosji*, §§ 56-61). W tym kontekście, ustalając, czy pomoc prawna jest potrzebna, Trybunał bierze pod uwagę w szczególności trzy czynniki: a) zakres uprawnień sądów apelacyjnych; b) powagę zarzutów stawianych skarżącym; oraz c) surowość wyroku, który im grozi (*Mikhaylova przeciwko Rosji*, § 80).

451. Bez względu na znaczenie relacji zaufania między adwokatem a klientem, prawo do obrony przez adwokata „własnego wyboru” podlega koniecznym pewnym ograniczeniom, w zakresie bezpłatnej pomocy prawnej. Na przykład przy wyznaczaniu obrońcy sądy muszą brać pod uwagę życzenia oskarżonego, ale mogą one zostać pominięte, jeżeli istnieją odpowiednie i wystarczające podstawy do stwierdzenia, że jest to konieczne ze względu na interes wymiaru sprawiedliwości (*Croissant przeciwko Niemcom*, § 29; *Lagerblom przeciwko Szwecji*, § 54). Podobnie, art. 6 ust. 3 lit. c) nie może być interpretowany jako zabezpieczenie prawa do zastąpienia obrońcy z urzędu (*ibid.*, § 55). Ponadto nie można uznać, że interes wymiaru sprawiedliwości wymaga automatycznego przyznania pomocy prawnej, jeżeli osoba skazana, bez obiektywnego prawdopodobieństwa pomyślnego zakończenia postępowania, pragnie odwołać się po uzyskaniu rzetelnego procesu w pierwszej instancji zgodnie z art. 6 (*Monnell i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 67).

e. Praktyczna i skuteczna pomoc prawna

i. Poufność komunikacji z adwokatem

452. Prawo do skutecznej pomocy prawnej obejmuje między innymi prawo oskarżonego do komunikacji z adwokatem na osobności. Jedynie w wyjątkowych okolicznościach Państwo może ograniczyć poufny kontakt między zatrzymaną osobą a jej obrońcą (*Sachnovskiy przeciwko Rosji* [WI], § 102). Jeśli adwokat nie jest w stanie porozumieć się ze swoim klientem i otrzymać od niego poufnych instrukcji bez nadzoru, to jego pomoc traci wiele ze swojej przydatności (*S. przeciwko Szwajcarii*, § 48; *Brennan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 58). Wszelkie ograniczenia w stosunkach między klientami i adwokatami, zarówno nieodłączne, jak i wyraźne, nie powinny uniemożliwiać skutecznej

pomocy prawnej, do której jest uprawniony pozwany (*Sachnovskiy przeciwko Rosji* [WI], § 102).

453. Przykłady takich ograniczeń obejmują podsłuchiwanie rozmów telefonicznych między oskarżonym a jego adwokatem (*Zagaria przeciwko Włochom*, § 36); obsesyjne ograniczenie liczby i długości wizyt adwokatów u oskarżonego (*Öcalan przeciwko Turcji* [WI], § 135); brak prywatności podczas wideokonferencji (*Sachnovskiy przeciwko Rosji* [WI], § 104; *Gorbunov i Gorbachev przeciwko Rosji*, § 37); kontrola przesłuchań przez organy ścigania (*Rybacki przeciwko Polsce*, § 58); nadzór sędziego śledczego nad kontaktami zatrzymanego z obrońcą (*Lanz przeciwko Austrii*, § 52); nadzór nad porozumiewaniem się oskarżonego z adwokatem na sali sądowej (*Khodorkovskiy i Lebedev przeciwko Rosji*, §§ 642-647), oraz niemożność swobodnego porozumiewania się z prawnikiem z powodu groźby nałożenia sankcji (*M przeciwko Holandii*, § 92).

454. Prawo oskarżonego do porozumiewania się z adwokatem poza przesłuchaniem przez osobę trzecią może zostać ograniczone, jeżeli istnieje ku temu dobre uzasadnienie, ale takie ograniczenie nie powinno pozbawiać oskarżonego prawa do rzetelnego przesłuchania (*Öcalan przeciwko Turcji*, [WI], § 133). „Dobrym powodem” w tym kontekście jest jeden z „przekonujących powodów” uzasadniających to ograniczenie (*Moroz przeciwko Ukrainie*, §§ 67-70). „Przekonujące powody” mogą zaistnieć wówczas, gdy zostanie przekonująco wykazane, że środki ograniczające prawo do poufnej komunikacji z adwokatem miały na celu zapobieżenie ryzyku zмовы wynikającej z kontaktów adwokata z skarżącym, lub w przypadku kwestii związanych z etyką zawodową adwokata lub bezprawnym zachowaniem (*S. przeciwko Szwajcarii*, § 49; *Rybacki przeciwko Polsce*, § 59), w tym podejrzenie nadużycia poufności i zagrożenia dla bezpieczeństwa (*Khodorkovskiy i Lebedev przeciwko Rosji*, § 641). Jeśli chodzi o wpływ takich ograniczeń na ogólną rzetelność postępowania, istotnym czynnikiem będzie czas ich stosowania (*Rybacki przeciwko Polsce*, 61) oraz, w stosownych przypadkach, zakres, w jakim oświadczenia uzyskane od oskarżonego, który nie skorzystał z poufnej komunikacji z adwokatem, zostały wykorzystane w postępowaniu (*Moroz przeciwko Ukrainie*, § 72).

ii. Skuteczność pomocy prawnej

455. W art. 6 ust. 3 lit. c) zapisano prawo do „praktycznej i skutecznej” pomocy prawnej. Samo wyznaczenie adwokata udzielającego pomocy prawnej nie zapewnia skutecznej pomocy, ponieważ wyznaczony adwokat może umrzeć, poważnie zachorować, może nie być w stanie wykonywać swoich obowiązków przez dłuższy okres czasu lub uchylać się od ich wykonywania (*Artico przeciwko Włochom*, § 33; *Vamvakas przeciwko Grecji (nr 2)*, § 36).

456. Jednakże Układające się Państwo nie może być pociągnięte do odpowiedzialności za każde uchybienie ze strony adwokata wyznaczonego do celów pomocy prawnej lub wybranego przez oskarżonego (*Lagerblom przeciwko Szwecji*, § 56; *Kamasinski przeciwko Austrii*, § 65). Ze względu na niezależność zawodów prawniczych sposób prowadzenia obrony jest zasadniczo sprawą pomiędzy oskarżonym a jego pełnomocnikiem; Układające się Państwa są zobowiązane do interwencji tylko wtedy, gdy brak skutecznego zastępstwa ze strony adwokata jest oczywisty lub został im w wystarczającym stopniu przedstawiony (*Imbrioscia przeciwko Szwajcarii*, § 41; *Daud przeciwko Portugalii*, § 38). Odpowiedzialność państwa może zaistnieć w przypadku, gdy adwokat po prostu nie podejmuje działań na rzecz oskarżonego (*Artico przeciwko Włochom*, §§ 33 i 36) lub nie spełnia istotnego wymogu proceduralnego, który nie może być zwyczajnie zrównany z nierozważną linią obrony lub zwykłym brakiem argumentacji (*Czekalla przeciwko Portugalii*, §§ 65 i 71).

457. Takie same względy związane ze skutecznością pomocy prawnej mogą wyjątkowo mieć zastosowanie w kontekście adwokata wynajętego prywatnie. W sprawie *Güveç przeciwko Turcji* (§ 131) Trybunał wziął pod uwagę młody wiek skarżącego (15 lat), wagę zarzucanych mu przestępstw (wykonywanie działalności w celu doprowadzenia do secesji terytorium kraju, które w tamtym czasie było zagrożone karą śmierci), pozornie sprzeczne zarzuty policji i świadka oskarżenia, oczywisty brak właściwej reprezentacji skarżącego przez jego adwokata (brak uczestnictwa w wielu przesłuchaniach) oraz liczne nieobecności skarżącego na przesłuchaniach. W tych okolicznościach Trybunał stwierdził, że sąd rozpatrujący sprawę powinien był zareagować w trybie pilnym, aby zapewnić skuteczną reprezentację prawną skarżącego.

4. Przesłuchanie świadka (art. 6 ust. 3 lit. d))

Artykuł 6 ust. 3 lit. d) Konwencji

„3. Każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą ma co najmniej prawo do:
[...]

Słowa kluczowe HUDOC

Oskarżenie o popełnienie czynu zagrożonego karą (6-3) – Prawo do obrony (6-3)

Świadkowie (6-3-d) – Przesłuchanie świadków (6-3-d) – Żądanie obecności świadków (6-3-d) – Takie same warunki (6-3-d)

458. Gwarancje określone w art. 6 ust. 3 lit. d) stanowią szczególne aspekty prawa do rzetelnego procesu sądowego, o którym mowa w ust. 1 tego przepisu, a głównym celem Trybunału na mocy art. 6 ust. 1 jest ocena ogólnej rzetelności postępowania karnego. Dokonując tej oceny, Trybunał rozpatruje postępowanie jako całość, w tym sposób, w jaki uzyskano dowody, uwzględniając prawo do obrony, ale także interesy społeczeństwa i ofiar przy właściwym ściganiu oraz, w razie potrzeby, prawa świadków (*Schatschaschwili przeciwko Niemcom* [WI], §§ 100-101).

a. Autonomiczne znaczenie terminu „świadek”

459. Termin „świadek” ma autonomiczne znaczenie w systemie Konwencji, niezależnie od klasyfikacji w prawie krajowym (*Damir Sibgatullin przeciwko Rosji*, § 45; *S.N. przeciwko Szwecji*, § 45). W przypadku, gdy zeznanie może służyć jako podstawa wyroku skazującego w stopniu materialnym, stanowi ono dowód, do którego mają zastosowanie gwarancje przewidziane w art. 6 ust. 1 i 3 lit. d) Konwencji (*Kaste i Mathisen przeciwko Norwegii*, § 53; *Lucá przeciwko Włochom*, § 41). Przykładem może być dowód przedstawiony przez osobę w kontekście konfrontacji lub bezpośredniego kontaktu z podejrzanym (*Vanfuli przeciwko Rosji*, § 110).

460. Termin ten obejmuje również współoskarżonych (*Trofimov przeciwko Rosji*, § 37), ofiary (*Vladimir Romanov przeciwko Rosji*, § 97) oraz biegłych (*Doorson przeciwko Holandii*, §§ 81-82).

461. Artykuł 6 ust. 3 lit. d) może być również stosowany do dowodów w postaci dokumentów (*Mirilashvili przeciwko Rosji*, §§ 158- 159; *Chap Ltd przeciwko Armenii*, § 48), w tym sprawozdania przygotowane przez funkcjonariusza aresztującego (*Butkevich przeciwko Rosji*, §§ 98-99).

b. Prawo do przesłuchania świadków

I. Zasady ogólne

462. Biorąc pod uwagę, że dopuszczalność dowodów podlega regulacji przez prawo krajowe i sądy krajowe, jedynym przedmiotem rozważań Trybunału na podstawie art. 6 ust. 1 i 3 lit. d) Konwencji jest zbadanie, czy postępowanie zostało przeprowadzone w sposób rzetelny (*Al-Khawaja i Tahery przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 118).

463. Artykuł 6 ust. 1 i 3 lit. d) Konwencji zawiera domniemanie zakazu wykorzystania dowodów ze słyszenia przeciwko oskarżonemu w postępowaniu karnym. Wyłączenie wykorzystania dowodów ze słyszenia jest również uzasadnione, gdy dowody te mogą być uznane za pomocne w obronie (*Thomas przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.)).

464. Zgodnie z art. 6 ust. 3 lit. d), zanim oskarżony może być skazany, całość materiału dowodowego przeciwko niemu musi być przedstawiona w jego obecności podczas publicznego rozpatrzenia w celu umożliwienia kontrydiktoryjności. Wyjątki od tej zasady są możliwe, ale nie mogą naruszać praw do obrony, które – co do zasady – wymagają, aby oskarżonemu zapewnić adekwatną i stosowną możliwość konfrontacji i zadania pytań świadkowi zeznającemu przeciwko niemu, albo podczas składania zeznań przez świadka, albo na późniejszym etapie postępowania (*Al-Khawaja i Tahery przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 118; *Hümmer przeciwko Niemcom*, § 38; *Lucá przeciwko Włochom*, § 39; *Solakov przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii*, § 57). Zasady te są

szczególnie prawdziwe w przypadku wykorzystywania zeznań świadków uzyskanych w trakcie dochodzenia policyjnego i postępowania wstępnego podczas przesłuchania (*Schatschaschwili przeciwko Niemcom* [WI], §§ 104-105).

465. W odniesieniu do możliwości zastosowania w różnych systemach prawnych Układających się Państw, a w szczególności w kontekście systemów common law i systemów prawa kontynentalnego, Trybunał podkreślił, że chociaż istotne jest uwzględnienie istotnych różnic w systemach i procedurach prawnych, w tym różnych podejść do dopuszczalności dowodów w procesach karnych, ostatecznie musi on stosować ten sam standard kontroli na mocy art. 6 ust. 1 i 3 lit. d), niezależnie od systemu prawnego, z którego wywodzi się dana sprawa (*Al-Khawaja i Tahery przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 130; *Schatschaschwili przeciwko Niemcom*, [WI], § 108).

ii. Niestawiennictwo świadków na rozprawie sądowej

466. Biorąc pod uwagę znaczenie prawa do rzetelnego wymierzania sprawiedliwości w społeczeństwie demokratycznym, wszelkie środki ograniczające prawo do obrony powinny być absolutnie niezbędne. W przypadku gdy wystarczający jest środek mniej ograniczający, należy zastosować ten środek (*Van Mechelen i Inni przeciwko Holandii*, § 58). Możliwość konfrontacji oskarżonego ze świadkiem w obecności sędziego jest ważnym elementem rzetelnego procesu (*Tarǎu przeciwko Rumunii*, § 74; *Graviano przeciwko Włochom*, § 38).

467. W sprawie *Al-Khawaja i Tahery przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI] (§§ 119-147) Trybunał wyjaśnił zasady, które należy stosować w przypadku, gdy świadek nie uczestniczy w publicznym procesie. Zasady te można podsumować w następujący sposób (*Seton przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, §§ 58-59; *Dimović przeciwko Serbii*, §§ 36-40; *T.K. przeciwko Litwie*, §§ 95-96):

- (i) Trybunał powinien najpierw zbadać kwestię wstępną, czy istniały uzasadnione powody dopuszczenia zeznań nieobecnego świadka, pamiętając, że świadkowie powinni co do zasady składać zeznania w trakcie rozprawy i że należy dołożyć wszelkich starań w celu zapewnienia ich obecności;
- (ii) Jeżeli świadek nie został przesłuchany na żadnym etapie postępowania, zezwolenie na dopuszczenie zastępczych zeznań świadka zamiast żywych dowodów na rozprawie musi być środkiem ostatecznym;
- (iii) Dopuszczenie jako dowodu z zeznań nieobecnych świadków prowadzi do potencjalnej niekorzystnej sytuacji dla oskarżonego w postępowaniu karnym, który z zasady powinien mieć skuteczną możliwość zakwestionowania dowodów skierowanych przeciwko niemu. W szczególności powinien on być w stanie sprawdzić prawdziwość i wiarygodność zeznań złożonych przez świadków, poprzez ich przesłuchanie publiczne w jego obecności, albo w czasie składania zeznań przez świadka, albo na późniejszym etapie postępowania;
- (iv) Zgodnie z „jedyną lub decydującą zasadą”, jeżeli wyrok skazujący pozwanego opiera się wyłącznie lub głównie na dowodach dostarczonych przez świadków, których oskarżony nie jest w stanie zakwestionować na żadnym etapie postępowania, jego prawo do obrony jest nadmiernie ograniczone;
- (v) Jednakże, ponieważ art. 6 ust. 3 Konwencji powinien być rozumiany w całościowym badaniu rzetelności postępowania, jedyna lub decydująca zasada nie powinna być stosowana w sposób nieelastyczny;
- (vi) W szczególności, jeżeli zeznanie ze słyszenia jest jedynym lub decydującym dowodem przeciwko pozwanemu, uznanie go za dowód nie spowoduje automatycznie naruszenia art. 6 ust. 1. Jeżeli wyrok skazujący opiera się wyłącznie lub w decydującej mierze na dowodach z zeznań nieobecnego świadka, Trybunał musi poddać postępowanie szczególnie uważnej kontroli. Ze względu na niebezpieczeństwo związane z dopuszczeniem takich dowodów, stanowiłoby to bardzo ważny czynnik, który wymagałby odpowiednich czynników równoważących, w tym istnienia silnych gwarancji proceduralnych. W każdej sprawie pytanie brzmi, czy istnieją dostateczne czynniki równoważące, w tym środki umożliwiające rzetelną i stosowną ocenę wiarygodności takiego dowodu. Pozwoliłoby to na wydanie wyroku skazującego w oparciu o taki dowód, jedynie wówczas, gdy jest on dostatecznie wiarygodny, mając na uwadze jego znaczenie w sprawie.

468. Zasady te zostały dokładniej wyjaśnione w wyroku w sprawie *Schatschaschwili przeciwko Niemcom* [WI] (§§ 111-131), w którym Trybunał potwierdził, że brak ważnego powodu nieobecności świadka nie może być sam w sobie rozstrzygający o braku rzetelności procesu, chociaż pozostał on bardzo ważnym czynnikiem, który należy wziąć pod uwagę przy ocenie ogólnej rzetelności, i takim, który mógłby przechylić szalę na korzyść stwierdzenia naruszenia art. 6 ust. 1 i 3 lit. d). Ponadto Trybunał wyjaśnił, że biorąc pod uwagę, iż jego celem było ustalenie, czy postępowanie jako całość było rzetelne, powinien on nie tylko zbadać istnienie wystarczających czynników równoważących w przypadkach, w których zeznania nieobecnego świadka stanowiły jedyną lub decydującą podstawę do wydania wyroku skazującego skarżącego, lecz również w przypadkach, w których nie jest jasne, czy dowody te były jedyne czy decydujące, a mimo to jest przekonany, że miały one istotne znaczenie i ich dopuszczenie mogło utrudnić obronę.

α. Uzasadniony powód niestawiennictwa świadka

469. Wymóg istnienia uzasadnionego powodu niestawiennictwa świadka jest kwestią wstępną, która musi zostać zbadana przed rozważeniem, czy dowody te były jedyne czy decydujące. Jeżeli świadkowie nie uczestniczą w składaniu zeznań na żywo, istnieje obowiązek sprawdzenia, czy ich nieobecność jest uzasadniona (*Al-Khawaja i Tahery przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 120; *Gabrielyan przeciwko Armenii*, §§ 78, 81-84). W tym kontekście, pomimo że wyrażanie opinii na temat znaczenia przedstawionych dowodów nie należy do zadań Trybunału, brak uzasadnienia odmowy przesłuchania lub powołania świadka może stanowić ograniczenie prawa do obrony, które jest niezgodne z gwarancjami rzetelnego procesu sądowego (*Bocos-Cuesta przeciwko Holandii*, § 72).

470. Jednakże jak zostało wyjaśnione w wyroku w sprawie *Schatschaschwili przeciwko Niemcom* [WI] (§§ 113), brak ważnego powodu nieobecności świadka nie może być sam w sobie rozstrzygający o braku rzetelności procesu, chociaż pozostał on bardzo ważnym czynnikiem, który należy wziąć pod uwagę przy ocenie ogólnej rzetelności, i takim, który mógłby przechylić szalę na korzyść stwierdzenia naruszenia art. 6 ust. 1 i 3 lit. d).

471. Artykuł 6 ust. 1 w połączeniu z ust. 3 zobowiązuje Układające się Państwa do podjęcia pozytywnych kroków w celu umożliwienia oskarżonemu przesłuchania lub zlecenia przesłuchania świadków zeznających przeciwko niemu (*Trofimov przeciwko Rosji*, § 33; *Sadak i Inni przeciwko Turcji (nr 1)*, § 67; *Cafagna przeciwko Włochom*, § 42).

472. W przypadku, gdy brak możliwości przesłuchania świadków lub brak możliwości zlecenia ich przesłuchania wynika z faktu ich zaginięcia, władze muszą dołożyć wszelkich starań, aby zapewnić ich obecność (*Karpenko przeciwko Rosji*, § 62; *Damir Sibgatullin przeciwko Rosji*, § 51; *Pello przeciwko Estonii*, § 35; *Bonev przeciwko Bułgarii*, § 43; *Tseber przeciwko Republice Czeskiej*, § 48; *Lučić przeciwko Chorwacji*, §§ 79-80). Nie jest zadaniem Trybunału sporządzenie wykazu szczególnych środków, które sądy krajowe powinny były podjąć, aby dołożyć wszelkich starań w celu zapewnienia obecności świadka, którego ostatecznie uznały za nieosiągalnego. Jest jednak oczywiste, że musiały one aktywnie poszukiwać świadka z udziałem władz krajowych, w tym policji, i z reguły musiały skorzystać z międzynarodowej pomocy prawnej, w przypadku gdy świadek przebywał za granicą i takie mechanizmy były dostępne. Co więcej, potrzeba podjęcia wszelkich racjonalnych wysiłków przez władze w celu zapewnienia obecności świadka na rozprawie oznacza konieczność dalszej starannej kontroli przez sądy krajowe powodów, dla których świadek nie może uczestniczyć w rozprawie, z uwzględnieniem szczególnej sytuacji każdego świadka (*Schatschaschwili przeciwko Niemcom* [WI], §§ 121-122).

473. Jednakże ma zastosowanie zasada *impossibilium nulla est obligatio*, zgodnie z którą władze nie mogą być oskarżone o niezachowanie należytej staranności w wysiłkach mających na celu umożliwienie oskarżonemu przesłuchania świadków, których to dotyczy, ponieważ sama niedostępność świadków nie powoduje konieczności przerwania postępowania karnego (*Gossa przeciwko Polsce*, § 55; *Haas przeciwko Niemcom* (dec.); *Calabrò przeciwko Włochom i Niemcom* (dec.); *Ubach Mortes przeciwko Andorze* (dec.); *Gani przeciwko Hiszpanii*, § 39).

474. Uzasadniony powód nieobecności świadka musi istnieć z punktu widzenia sądu rozpatrującego, tzn. sąd musi mieć dobre podstawy faktyczne lub prawne, aby nie zabezpieczyć obecności świadka na rozprawie. Jeśli w tym rozumieniu istniał uzasadniony powód, dla którego świadek nie był obecny,

wynika z tego, że istniał dobry powód lub uzasadnienie do tego, aby sąd rozpatrujący dopuścić niesprawdzone zeznania nieobecnego świadka jako dowód (*Schatschaschwili przeciwko Niemcom* [WI], § 119).

475. Istnieje szereg powodów, dla których świadek nie może stawić się na rozprawie, takich jak nieobecność spowodowana śmiercią lub strachem (*Mika przeciwko Szwecji* (dec.), § 37; *Ferrantelli i Santangelo przeciwko Włochom*, § 52; *Al-Khawaja i Tahery przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], §§ 120-125), nieobecność z powodów zdrowotnych (*Bobes przeciwko Rumunii*, §§ 39-40; *Vronchenko przeciwko Estonii*, § 58), lub nieosiągalność świadka (*Schatschaschwili przeciwko Niemcom* [WI], §§ 139-140; *Lučić przeciwko Chorwacji*, § 80), w tym pozbawienie wolności zagranicą (*Štefančič przeciwko Słowenii*, § 39).

476. Wreszcie, różne względy mają zastosowanie w odniesieniu do przesłuchiwanie świadków sporządzenia dokumentu w celu przeprowadzenia przeszukania, kiedy ich zeznania zostały przedłożone przez prokuraturę (*Murtazaliyeva przeciwko Rosji* [WI], §§ 136-137). Świadcowie sporządzenia dokumentu pełnią rolę neutralnych obserwatorów czynności dochodzeniowych i, w odróżnieniu od świadków rzeczowych, nie oczekuje się od nich żadnej wiedzy na temat sprawy. W ten sposób nie zeznają oni o okolicznościach sprawy ani o winie lub niewinności oskarżonych. W związku z tym ich obecność na rozprawie będzie konieczna tylko w wyjątkowych przypadkach, na przykład, gdy sądy krajowe opierają się na ich zeznaniach w sposób istotny lub gdy ich zeznania w sądzie mogłyby w inny sposób wpłynąć na wynik postępowania karnego przeciwko skarżącemu (*Shumeyev i Inni przeciwko Rosji* (dec.), § 37). Innymi słowy, brak zeznań świadków sporządzenia dokumentu obecnych w czasie procesu karnego nie narusza gwarancji zawartych w art. 6 ust. 1 i 3 lit. d) Konwencji, ponieważ ich zeznania ograniczają się do sposobu prowadzenia czynności dochodzeniowych i są w istocie dowodami nieistotnymi (*Murtazaliyeva przeciwko Rosji* [WI], § 136).

477. Niemniej jednak, jeżeli krajowy sąd rozpatrujący odwołuje się konkretnie do zeznań świadków sporządzenia dokumentu, którzy złożyli zeznania w celu skazania skarżącego i wymienia je jako dowody odrębne od właściwych zeznań policyjnych, które świadkowie ci złożyli, wówczas należy zbadać kwestię nieobecności tych świadków na rozprawie i oprzeć się na ich zeznaniach przedprocesowych w świetle zasad zawartych w wyroku sprawy *Al-Khawaja, Tahery i Schatschaschwili* (*Garbuz przeciwko Ukrainie**, § 40). Z drugiej strony, jeżeli obrona zamierza oprzeć się na zeznaniach świadków sporządzenia dokumentu, świadków tych należy uznać za „świadków w imieniu” [przyp. tłum. podane wyrażenie nie jest obecne w oficjalnym tłumaczeniu Konwencji, gdzie zastosowano wyrażenie opisowe „spowodowanie przesłuchania świadków”] obrony w rozumieniu art. 6 § 3 lit. d) Konwencji (*Murtazaliyeva przeciwko Rosji* [WI], § 138)¹⁷.

β. Znaczenie zeznań świadków dla wyroku skazującego

478. Kwestia dotycząca dopuszczenia do dowodów zeznań świadków, którzy nie stawili się na rozprawie, pojawia się tylko wtedy, gdy zeznanie świadka jest „jedynym” lub „decydującym” dowodem lub też „miało ono istotne znaczenie” dla skazania skarżącego (*Seton przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 58; *Sitnevskiy i Chaykovskiy przeciwko Ukrainie*, § 125, gdzie zeznanie świadka nie miało takiego znaczenia).

479. „Jedyny” dowód należy rozumieć jako jedyny dowód przeciwko oskarżonemu. Termin „decydujący” należy rozumieć ściśle jako wskazujący na dowody o takim stopniu znaczenia lub wagi, które mogą decydować o wyniku sprawy. W przypadku gdy niesprawdzone dowody z zeznań świadka są poparte innymi dowodami potwierdzającymi, ocena, czy są one decydujące, zależy od siły dowodów potwierdzających: im mocniejsze są inne obciążające dowody, tym mniejsze jest prawdopodobieństwo, że dowody nieobecnego świadka będą traktowane jako decydujące. Dowody, które „mają istotne znaczenie” są dowodami, których dopuszczenie może stanowić utrudnienie dla obrony (*Schatschaschwili przeciwko Niemcom* [WI], §§ 116 i 123).

480. W tym kontekście, ponieważ Trybunał nie powinien działać w charakterze sądu czwartej instancji, punktem wyjścia dla ustalenia znaczenia zeznań świadków dla skazania skarżącego jest wyrok sądu krajowego. Trybunał musi dokonać przeglądu oceny sądów krajowych w świetle standardów oceny znaczenia zeznań świadków jako dowodów i zdecydować, czy ocena wagi dowodów przez sądy

¹⁷ Zob. rozdział Prawo do powoływania świadków do obrony.

krajowe była niedopuszczalna lub przypadkowa. Trybunał musi ponadto dokonać własnej oceny wagi dowodów złożonych przez nieobecnego świadka, jeżeli sądy krajowe nie wskazały swojego stanowiska w tej kwestii lub jeżeli ich stanowisko nie jest jasne (*ibid.*, § 124).

χ. Czynniki równoważące

481. Zakres czynników równoważących niezbędnych do uznania rozprawy za rzetelną zależałby od wagi dowodów nieobecnego świadka. Im ważniejsze są dowody, tym większą wagę musiałyby mieć czynniki równoważące, aby postępowanie jako całość można było uznać za rzetelne. Te czynniki równoważące muszą umożliwiać rzetelną i właściwą ocenę wiarygodności tych dowodów (*ibid.*, § 116 i 125).

482. W sprawie *Schatschaschwili przeciwko Niemcom* [WI] (§§ 126-131, przytoczone tam orzecznictwo) Trybunał określił pewne elementy, które mogą być istotne w tym kontekście:

- czy sądy krajowe ostrożnie podeszły do niesprawdzonych dowodów nieobecnego świadka, mając na uwadze fakt, że dowody te mają mniejszą wagę, oraz czy przedstawiły szczegółowe uzasadnienie, dlaczego uznały te dowody za wiarygodne, mając jednocześnie na uwadze inne dostępne dowody (*Przydział przeciwko Polsce*, § 53; *Daştan przeciwko Turcji*, § 31). Ważną kwestią jest również udzielenie ławie przysięgłych przez sędziego sądowego wskazówek dotyczących zeznań nieobecnych świadków (*Simon Price przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 130);
- Istnienie nagrania wideo z przesłuchania nieobecnego świadka na etapie śledztwa;
- Dostępność na rozprawie dowodów potwierdzających niesprawdzone zeznania świadka, takich jak zeznania złożone na rozprawie przez osoby, którym nieobecny świadek przedstawił zdarzenia bezpośrednio po ich wystąpieniu; dalsze dowody rzeczowe, dowody sądowe i ekspertyzy; podobieństwo w opisie zdarzeń przez innych świadków, w szczególności jeśli świadkowie ci są przesłuchiwanymi na rozprawie;
- Możliwość zadawania przez obronę własnych pytań świadkowi pośrednio, na przykład na piśmie, w trakcie rozprawy lub, w stosownych przypadkach, na etapie postępowania przygotowawczego (*Paić przeciwko Chorwacji*, § 47);
- Możliwość przesłuchania świadka przez skarżącego lub obrońcę na etapie dochodzenia. Te przesłuchania przygotowawcze stanowią ważne gwarancje proceduralne, które mogą zrekompensować utrudnienia, z jakimi boryka się obrona z powodu nieobecności świadka na rozprawie (*Palchik przeciwko Ukrainie*, § 50). Ponadto Trybunał uznał, że w wyjątkowych okolicznościach mogą istnieć powody do przesłuchania świadka pod nieobecność osoby, przeciwko której składa zeznania, pod warunkiem, że jej adwokat był obecny podczas przesłuchania (*Šmajgl przeciwko Słowenii*, § 63);
- Oskarżony musi mieć możliwość przedstawienia własnej wersji wydarzeń i podania w wątpliwość wiarygodności nieobecnego świadka. Nie można tego jednak uznać za wystarczający czynnik równoważący, który zrekompensuje utrudnienia, z jakimi zmagają się obrona (*Palchik przeciwko Ukrainie*, § 48). Ponadto sądy krajowe muszą przedstawić wystarczające uzasadnienie przy oddalaniu argumentów podniesionych przez obronę (*Prăjină przeciwko Rumunii*, § 58). Również w niektórych przypadkach skuteczna możliwość podania w wątpliwość wiarygodności brakujących zeznań świadka może zależeć od dostępności dla obrony wszystkich materiałów zawartych w aktach związanych ze zdarzeniami, do których odnosi się zeznanie świadka (*Yakuba przeciwko Ukrainie*,* §§ 49-51).

483. Z uwagi na autonomiczne znaczenie nadane terminowi „świadek”, powyższe zasady dotyczące nieobecnych świadków mają zastosowanie również w przypadku nieobecnych biegłych. W tym kontekście Trybunał podkreślił, że opinia biegłego wyznaczonego przez właściwy sąd w celu rozpatrzenia kwestii podniesionych w sprawie może mieć znaczący wpływ na ocenę sprawy przez ten sąd. Jednakże sytuacja nieobecnego biegłego nie jest taka sama jak nieobecność świadka, który złożył zeznania w sprawach, które widział lub których dowiedział się ze słyszenia. W związku z tym, gdy opinia biegłego została sporządzona przez niezależnego biegłego wyznaczonego przez organy sądowe

w trakcie dochodzenia w celu dostarczenia sądowi informacji na temat technicznego aspektu sprawy, a ustalenia zawarte w tej opinii zostały zbadane przez biegłego wyznaczonego przez obronę, będzie to ważny czynnik równoważący w ocenie ogólnej rzetelności postępowania (*Constantinides przeciwko Grecji*, §§ 37-52).

iii. Inne ograniczenia dotyczące prawa do przesłuchiwania świadków

484. Powyższe zasady dotyczące nieobecności świadków stosuje się odpowiednio do innych przypadków, w których oskarżony nie był w stanie podważyć zasadności i wiarygodności zeznań świadków, w tym ich prawdziwości i wiarygodności, poprzez poddanie świadków ustnemu przesłuchaniu w ich obecności, albo w czasie składania zeznań przez świadka, albo na późniejszym etapie postępowania.

485. Kwestia ta może dotyczyć dopuszczenia do dowodów zeznań świadków, których pełna tożsamość jest ukryta przed oskarżonym (zeznania anonimowe) (*Al-Khawaja i Tahery przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 127; *Scholer przeciwko Niemcom*, § 51; *Balta i Demir przeciwko Turcji*, §§ 36-41; *Asani przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii*, §§ 36-37); świadkowie, w tym współoskarżeni, którzy odmawiają zeznań na rozprawie lub odpowiedzi na pytania obrony (*Craxi przeciwko Włochom (nr 1)*, § 88; *Vidgen przeciwko Holandii*, § 42, dotyczący współoskarżonego; *Sofri i Inni przeciwko Włochom* (dec.); *Sievert przeciwko Niemcom*, §§ 59- 61, *Cabral przeciwko Holandii*, § 33, *Breijer przeciwko Holandii* (dec.), §§ 32-33, dotyczące świadków) oraz innych świadków przesłuchiwanym na podstawie specjalnych ustaleń dotyczących na przykład braku możliwości stawienia się na przesłuchanie świadków przez obronę (*Papadakis przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii*, § 89) niemożności uzyskania przez obronę dostępu do źródeł, na których świadek oparł swoją wiedzę lub swoje przekonania (*Donohoe przeciwko Irlandii*, §§ 78-79).

486. Jednak gdy świadek składa oświadczenie na etapie postępowania przygotowawczego, a następnie wycofuje je lub twierdzi, że nie pamięta już faktów podczas przesłuchania krzyżowego na rozprawie, zasady odnoszące się do nieobecnych świadków niekoniecznie będą miały zastosowanie. Innymi słowy, zmiana postawy świadka nie jest sama w sobie przyczyną konieczności wprowadzenia środków wyrównawczych. Trybunał odmówił bowiem uznania, co do zasady, że należy zawsze opierać się na zeznaniach złożonych przez świadka w sądzie jawnym i pod przysięgą, a nie na innych zeznaniach złożonych przez tego samego świadka w toku postępowania karnego, nawet jeśli są one ze sobą sprzeczne. W takiej sytuacji Trybunał będzie dążył do ustalenia, czy postępowanie jako całość, w tym sposób przeprowadzenia dowodów, było rzetelne (*Vidgen przeciwko Holandii* (dec.), §§ 38-41)¹⁸. Ponadto w takich przypadkach mogą mieć znaczenie inne gwarancje proceduralne, jak na przykład zasada równości stron pomiędzy prokuraturą a obroną przy przesłuchaniu świadka, który wycofał swoje zeznanie, które miało decydujące znaczenie dla skazania skarżącego (*Bonder przeciwko Ukrainie**, §§ 79-81).

α. Świadkowie anonimowi

487. O ile problemy powodowane przez anonimowych i nieobecnych świadków nie są identyczne, te dwie sytuacje nie różnią się zasadniczo, ponieważ każda z nich może być niekorzystna dla pozwanego. Podstawową zasadą jest to, że oskarżony w postępowaniu karnym powinien mieć faktyczną możliwość zakwestionowania dowodów przedstawionym przeciwko niemu (*Al-Khawaja i Tahery przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 127 *Asani przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii*, § 33).

488. W szczególności Trybunał orzekł, że dokładne ograniczenia zdolności obrony do zakwestionowania świadka w postępowaniu różnią się w obu tych przypadkach (świadkowie anonimowi i świadkowie nieobecni). Nieobecni świadkowie stwarzają problem polegający na tym, że ich relacje nie mogą być poddane sprawdzeniu przez obronę. Jednak ich tożsamość jest znana obronie, która jest w stanie zidentyfikować lub zbadać wszelkie motywy fałszerstwa. Z drugiej strony, anonimowi świadkowie, co do których nie są znane żadne szczegóły dotyczące ich tożsamości lub pochodzenia, stanowią inny problem: obrona stoi w obliczu trudności związanych z niemożnością

¹⁸ Patrz rozdział Zarządzanie dowodami.

przedstawienia świadkowi, a ostatecznie ławie przysięgłych, wszelkich powodów, dla których świadek może kłamać. Jednakże w praktyce ma miejsce pewne ujawnienie, które dostarcza materiału do badania krzyżowego. Zakres ujawnienia informacji ma wpływ na zakres niedogodności, z jakimi zmagają się obrońcy. W związku z tym, biorąc pod uwagę obawy leżące u podstaw obu rodzajów spraw, Trybunał konsekwentnie przyjmuje podobne podejście w odniesieniu do świadków anonimowych do podejścia, jakie stosował w sprawach dotyczących świadków nieobecnych (*ibid.*, § 36).

489. Wykorzystywanie zeznań złożonych przez anonimowych świadków w celu skazania nie jest w każdych okolicznościach niezgodne z Konwencją (*Doorson przeciwko Holandii*, § 69 *Van Mechelen i Inni przeciwko Holandii*, § 52; *Krasniki przeciwko Republice Czeskiej*, § 76).

490. Choć art. 6 nie wymaga wyraźnie uwzględniania interesów świadków, ich życie, wolność lub bezpieczeństwo osób mogą być zagrożone, jak w przypadku kwestii wchodzących zasadniczo w zakres art. 8 Konwencji. Układające się Państwa powinny organizować swoje postępowania karne w taki sposób, aby interesy te nie zostały w nieuzasadniony sposób naruszone. Zasady rzetelnego procesu sądowego wymagają zatem, aby w odpowiednich przypadkach interesy obrony były zrównoważone w stosunku do interesów świadków lub ofiar wezwanych do złożenia zeznań (*Doorson przeciwko Holandii*, § 70; *Van Mechelen i Inni przeciwko Holandii*, § 53).

491. Władze krajowe muszą przedstawić odpowiednie i wystarczające powody, aby utrzymać w tajemnicy tożsamość niektórych świadków (*Doorson przeciwko Holandii*, § 71; *Visser przeciwko Holandii*, § 47; *Sapunarescu przeciwko Niemcom* (dec.); *Dzelili przeciwko Niemcom* (dec.); *Scholer przeciwko Niemcom*, §§ 53-56).

492. Z orzecznictwa Trybunału wynika, że powszechniejsza jest raczej ogólna obawa świadków przed zeznawaniem, niż bezpośrednia obawa wynikająca z gróźb ze strony oskarżonego lub jego pełnomocników. Na przykład w wielu przypadkach obawa ta wynikała ze sławy oskarżonego lub jego współników. Nie ma zatem wymogu, aby obawy świadka można było przypisać bezpośrednio gróźbom ze strony oskarżonego, tak aby świadek ten został zwolniony z obowiązku przedstawienia dowodów na rozprawie. Ponadto obawa przed śmiercią lub obrażeniami innej osoby lub stratą finansową stanowią istotne względy przy ustalaniu, czy świadek powinien być zobowiązany do złożenia zeznań ustnych. Jednak nie oznacza to, że wystarczy jakikolwiek subiektywny lęk świadka. Sąd rozpoznający sprawę musi przeprowadzić odpowiednie dochodzenie w celu ustalenia, po pierwsze, czy istnieją obiektywne podstawy tej obawy, a po drugie, czy te obiektywne podstawy są poparte dowodami (*Al-Khawaja i Tahery przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 124; *Balta i Demir przeciwko Turcji*, § 44).

493. Trybunał orzekł również, że pogodzenie interesów obrony z argumentami przemawiającymi za utrzymaniem anonimowości świadków stwarza szczególne problemy, jeżeli świadkowie ci są funkcjonariuszami policji państwowej. Pomimo, że ich interesy – a także interesy ich rodzin – również zasługują na ochronę na mocy Konwencji, należy przyznać, że ich sytuacja w pewnym stopniu różni się od sytuacji bezinteresownego świadka lub ofiary. Są oni zobowiązani do przestrzegania ogólnego obowiązku posłuszeństwa wobec władz wykonawczych państwa i zazwyczaj mają powiązania z prokuraturą; tylko z tych powodów powoływanie ich jako anonimowych świadków powinno mieć miejsce jedynie w wyjątkowych okolicznościach. Z drugiej strony Trybunał uznał, że – pod warunkiem poszanowania prawa do obrony – uzasadnione może być dążenie organów policyjnych do zachowania anonimowości agenta zatrudnionego w ramach operacji pod przykryciem dla ochrony własnej lub swojej rodziny oraz do nienaruszania jego przydatności do przyszłych działań (*Van Mechelen i Inni przeciwko Holandii*, §§ 56-57; *Bátěk i Inni przeciwko Republice Czeskiej*, § 46; *Van Wesenbeeck przeciwko Belgii*, §§ 100-101).

494. Jeżeli zachowana zostanie anonimowość świadków oskarżenia, obrona napotka trudności, których zwykle nie powinno być podczas postępowania karnego. W takich przypadkach utrudnienia, z którymi zmagają się obrońcy, muszą być w wystarczającym stopniu zrównoważone przez procedury stosowane przez organy sądowe (*Doorson przeciwko Holandii*, § 72; *Van Mechelen i Inni przeciwko Holandii*, § 54; *Haas przeciwko Niemcom* (dec.); *Asani przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii*, § 37).

β. Świadkowie w sprawach o wykorzystywanie seksualne

495. Postępowania karne dotyczące przestępstw seksualnych są często postrzegane przez ofiarę

jako trudne przeżycie, w szczególności gdy ofiara niechętnie konfrontuje się z oskarżonym. Jest to jeszcze bardziej widoczne w przypadku osoby małoletniej. Oceniając, czy oskarżony doświadczył rzetelnego procesu sądowego, należy wziąć pod uwagę prawo do poszanowania życia prywatnego domniemanej ofiary. Dlatego też w postępowaniu karnym dotyczącym wykorzystywania seksualnego można podjąć pewne środki w celu ochrony ofiary, pod warunkiem że środki te można pogodzić z odpowiednim i skutecznym egzekwowaniem prawa do obrony. W celu zagwarantowania prawa do obrony organy sądowe mogą zostać zobowiązane do podjęcia środków, które zrównoważyłyby utrudnienia, z jakimi zmagają się obrona (*Aigner przeciwko Austrii*, § 37; *D. przeciwko Finlandii*, § 43; *F i M przeciwko Finlandii*, § 58; *Accardi i Inni przeciwko Włochom* (dec.); *S.N. przeciwko Szwecji*, § 47; *Vronchenko przeciwko Estonii*, § 56).

496. Biorąc pod uwagę szczególne cechy postępowania karnego dotyczącego przestępstw seksualnych, art. 6 ust. 3 lit. d) nie może być interpretowany w ten sposób, że we wszystkich przypadkach wymaga się, aby pytania były stawiane bezpośrednio przez oskarżonego lub jego obrońcę w drodze przesłuchania krzyżowego lub w inny sposób (*S.N. przeciwko Szwecji*, § 52; *W.S. przeciwko Polsce*, § 55). W związku z tym Trybunał orzekł, że ponieważ bezpośrednia konfrontacja między pozwanymi oskarżonymi o przestępstwa seksualne i ich rzekomymi ofiarami grozi dalszą traumatyzacją ofiary, indywidualne przesłuchanie krzyżowe przez pozwanych powinno podlegać najstaranniejszej ocenie sądów krajowych, szczególnie w przypadku, gdy kwestie te są bardzo intymne (*Y. przeciwko Słowenii*, § 106).

497. Nie oznacza to jednak, że środki związane z ochroną ofiar, w szczególności brak obecności świadka w celu złożenia zeznań na rozprawie, mają automatyczne zastosowanie do wszystkich postępowań karnych dotyczących przestępstw seksualnych. Stosowanie takich środków musi być odpowiednio uzasadnione przez organy krajowe, a w odniesieniu do możliwości zwolnienia świadka z zeznawania na podstawie obaw, sąd rozpatrujący musi być przekonany, że wszystkie dostępne alternatywy, takie jak anonimowość świadka i inne specjalne środki, byłyby niewłaściwe lub niewykonalne (*Al-Khawaja i Tahery przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* [WI], § 125 *Lučić przeciwko Chorwacji*, § 75).

498. Oskarżony musi być w stanie obserwować zachowanie przesłuchiwanego świadka oraz kwestionować ich zeznania i wiarygodność (*Bocos-Cuesta przeciwko Holandii*, § 71; *P.S. przeciwko Niemcom*, § 26; *Accardi i Inni przeciwko Włochom* (dec.); *S.N. przeciwko Szwecji*, § 52).

499. Oglądanie nagrania wideo z zeznania świadka nie może być uznane za wystarczające zabezpieczenie prawa do obrony, jeżeli władze nie umożliwiły zadawania pytań osobie składającej zeznanie (*D. przeciwko Finlandii*, § 50; *A.L. przeciwko Finlandii*, § 41).

χ. Świadkowie, którzy odmawiają składania zeznań w sądzie

500. W niektórych przypadkach odmowa świadka do złożenia zeznań lub udzielenia odpowiedzi na pytania w sądzie może być uzasadniona ze względu na szczególny charakter sytuacji świadka w postępowaniu. Będzie to miało miejsce na przykład w przypadku, gdy współoskarżony korzysta z prawa do wolności od samooskarżenia (*Vidgen przeciwko Holandii*, § 42). Podobnie jest w przypadku byłego współpodejrzanego, który odmówił złożenia zeznań lub udzielenia odpowiedzi na pytania podczas przesłuchania w charakterze świadka (*Sievert przeciwko Niemcom*, §§ 59-61), lub byłego współpodejrzanego, któremu postawiono zarzuty krzywoprzysięstwa za próbę zmiany pierwotnego zeznania obciążającego skarżącego (*Cabral przeciwko Holandii*, § 34). Ponadto może to dotyczyć świadka, który skorzystał z przywileju składania zeznań, aby nie zeznawać na rozprawie ze względu na swój związek z jednym ze współoskarżonych (*Sofri i Inni przeciwko Włochom* (dec.)) lub świadka, który odmówił złożenia zeznań ze względu na obawę przed odwetem (*Breijer przeciwko Holandii* (dec.)), §§ 32-33).

501. W każdym z tych przypadków Trybunał musi ocenić, czy postępowanie jako całość było rzetelne i czy istniała możliwość sprawdzenia obciążającego zeznania świadka w celu upewnienia się, że przeszkoda obrony została zrównoważona przez skuteczne środki równoważące (*Sievert przeciwko Niemcom*, § 67; *Cabral przeciwko Holandii*, § 37; *Breijer przeciwko Holandii* (dec.)), § 35).

c. Prawo do powoływania świadków do obrony

502. Zasadniczo do sądów krajowych należy ocena przedstawionych im dowodów, jak również znaczenia dowodów, które pozwani zamierzają przedstawić. Artykuł 6 ust. 3 lit. d) pozostawia im swobodę, ponownie jako zasadę ogólną, czy właściwe jest powoływanie świadków. Nie wymaga ona stawiennictwa i przesłuchania każdego świadka w imieniu oskarżonego; jej zasadniczym celem, jak wskazują słowa „na takich samych warunkach”, jest pełna „równość stron” w tej sprawie (*Perna przeciwko Włochom* [WI], § 29; *Murtazaliyeva przeciwko Rosji* [WI], § 139; *Solakov przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Jugostawii Macedonii*, § 57).

503. Artykuł 6 nie przyznaje oskarżonemu nieograniczonego prawa do zabezpieczenia stawiennictwa świadków w sądzie. Zazwyczaj to do sądów krajowych należy decyzja, czy przesłuchanie świadka jest konieczne lub wskazane (*S.N. przeciwko Szwecji*, § 44; *Accardi i inni przeciwko Włochom* (dec.)). Jeżeli jednak sąd rozpatrujący rozpatruje wniosek o powołanie świadka obrony, jest on zobowiązany do podjęcia skutecznych środków w celu zapewnienia obecności świadków na rozprawie (*Polufakin i Chernyshev przeciwko Rosji*, § 207) przynajmniej poprzez wydanie wezwania lub nakazanie policji zmuszenia świadka do stawienia się w sądzie (*Murtazaliyeva przeciwko Rosji* [WI], § 147).

504. Mogą zaistnieć wyjątkowe okoliczności, które skłoniłyby Trybunał do stwierdzenia, że zaniechanie przesłuchania osoby w charakterze świadka było niezgodne z art. 6 (*Murtazaliyeva przeciwko Rosji* [WI], § 148; *Dorokhov przeciwko Rosji*, § 65; *Popov przeciwko Rosji*, § 188; *Bricmont przeciwko Belgii*, § 89; *Pereira Cruz i Inni przeciwko Portugalii*, §§ 220-232, dotyczących odmowy przez sąd apelacyjny przesłuchania świadka w celu obrony, który wycofał zeznania obciążające skarżącego).

505. Nie wystarczy, aby oskarżony złożył skargę, że nie zezwolono mu na przesłuchanie niektórych świadków; ponadto musi on poprzeć swój wniosek wyjaśnieniem, dlaczego przesłuchanie danych świadków jest ważne, a ich zeznania muszą być niezbędne do ustalenia prawdy i prawa do obrony (*Perna przeciwko Włochom* [WI], § 29; *Băcanu i SC "R" S.A. przeciwko Rumunii*, § 75). Jeżeli zeznania świadków, których skarżący chciał powołać, nie mogły wpłynąć na wynik jego rozprawy, nie powstaje żadna kwestia w rozumieniu art. 6 ust. 1 i 3 lit. d), jeżeli wniosek o przesłuchanie takich świadków zostanie odrzucony przez sądy krajowe (*Kapustyak przeciwko Ukrainie*, §§ 94-95).

506. Jeżeli wniosek oskarżonego o przesłuchanie świadków nie jest uciążliwy do przeprowadzenia, jest wystarczająco uzasadniony, ma znaczenie dla przedmiotu oskarżenia i prawdopodobnie mógł wzmocnić pozycję obrony lub nawet doprowadzić do jego uniewinnienia, organy krajowe muszą przedstawić istotne powody odrzucenia takiego wniosku (*Vidal przeciwko Belgii*, § 34; *Polyakov przeciwko Rosji*, §§ 34-35; *Sergey Afanasyev przeciwko Ukrainie*, § 70; *Topić przeciwko Chorwacji*, § 42).

507. Uwzględniając powyższe rozważania w swoim orzecznictwie, w sprawie *Murtazaliyeva przeciwko Rosji* (§ 158) Trybunał sformułował następujący trzyczęściowy test w celu oceny, czy prawo do powołania świadka w celu obrony na podstawie art. 6 ust. 3 lit. d) zostało spełnione: 1) czy wniosek o przesłuchanie świadka był wystarczająco uzasadniony i istotny dla przedmiotu oskarżenia; 2) czy sądy krajowe uznały znaczenie tego zeznania i przedstawiły wystarczające uzasadnienie decyzji o odmowie przesłuchania świadka na rozprawie; oraz 3) czy decyzja sądów krajowych o odmowie przesłuchania świadka podważyła ogólną rzetelność postępowania.

508. W odniesieniu do pierwszego elementu Trybunał orzekł, że konieczne jest zbadanie, czy zeznania świadków mogły wpłynąć na wynik rozprawy, czy też można się było spodziewać, że wzmocnią pozycję obrony. „Wystarczalność” rozumowania wniosków obrony o przesłuchanie świadków zależeć będzie od oceny okoliczności danej sprawy, w tym obowiązujących przepisów prawa krajowego, etapu i przebiegu postępowania, kierunków rozumowania i strategii realizowanych przez strony oraz ich postępowania proceduralnego (*Ibid.*, §§ 160-161).

509. W kwestii drugiego elementu testu Trybunał wyjaśnił, że zasadniczo znaczenie zeznań i wystarczalność powodów przedstawionych przez obronę w okolicznościach sprawy będzie decydować o zakresie i poziomie szczegółowości oceny przez sądy krajowe potrzeby zapewnienia obecności i przesłuchania świadka. W związku z tym, im mocniejsze i ważniejsze argumenty obrony, tym ściślejsza musi być kontrola i tym bardziej przekonujące musi być rozumowanie sądów krajowych, jeżeli odrzucają one wniosek obrony o przesłuchanie świadka (*Ibid.*, § 166).

510. W odniesieniu do ogólnej oceny słuszności jako trzeciego elementu testu, Trybunał podkreślił, że zgodność z wymogami rzetelnego procesu musi zostać zbadana w odniesieniu do każdego przypadku

z uwzględnieniem rozwoju postępowania jako całości, a nie na podstawie odosobnionego rozważenia jednego konkretnego aspektu lub jednego konkretnego incydentu. O ile wnioski wyciągnięte w ramach dwóch pierwszych etapów tego testu zasadniczo silnie wskazywałyby na to, czy postępowanie było rzetelne, o tyle nie można wykluczyć, że w pewnych co prawda wyjątkowych przypadkach względy słuszności mogą uzasadniać odmienny wniosek (*Ibid.*, §§ 167-158).

5. Tłumaczenie ustne (Artykuł 6 ust. 3 lit. e)

Artykuł 6 ust. 3 lit. e) Konwencji

„3. Każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą ma co najmniej prawo do:

[...]

e) korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza, jeżeli nie rozumie lub nie mówi językiem używanym w sądzie”.

Słowa kluczowe HUDOC

Oskarżenie o popełnienie czynu zagrożonego karą (6-3) –

Prawo do obrony (6-3) Bezpłatna pomoc tłumacza (6-3-e)

511. Wymogi określone w art. 6 ust. 3 lit. e) należy postrzegać jako szczególne aspekty prawa do rzetelnego procesu sądowego zagwarantowanego w ust. 1. Trybunał rozpatruje zatem skargi dotyczące skutecznej wykładni obu przepisów jednocześnie (*Baytar przeciwko Turcji*, § 48).

512. Ważne jest, aby podejrzany był świadomy prawa do tłumaczenia ustnego, co oznacza, że o takim prawie należy go powiadomić, gdy „zostaje oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą”. Powiadomienie to powinno zostać dokonane w języku zrozumiałym dla skarżącego (*Vizgirda przeciwko Słowenii*, §§ 86-87).

513. Podobnie jak w przypadku pomocy prawnika, pomoc tłumacza ustnego powinna być zapewniona od etapu dochodzenia, chyba że zostanie wykazane, że istnieją istotne powody do ograniczenia tego prawa. W przypadku braku tłumaczenia ustnego, wątpliwość może budzić fakt, czy oskarżony był w stanie dokonać świadomego wyboru w trakcie postępowania. W związku z tym początkowe wady w zakresie tłumaczenia ustnego mogą mieć wpływ na inne prawa i mogą podważyć rzetelność całego postępowania (*Baytar przeciwko Turcji*, §§ 50, 54-55).

a. Jeśli oskarżony „nie rozumie lub nie mówi językiem używanym w sądzie”

514. Prawo do bezpłatnej pomocy tłumacza ustnego ma zastosowanie wyłącznie w sytuacjach, w których oskarżony nie rozumie lub nie mówi językiem używanym w sądzie (*K. przeciwko Francji*, decyzja Komisji, *Baytar przeciwko Turcji*, § 49). Oskarżony, który rozumie ten język, nie może domagać się usług tłumacza, aby umożliwić mu prowadzenie obrony w innym języku, w tym w języku mniejszości etnicznej, której jest członkiem (*Bideault przeciwko Francji*, decyzja Komisji; *Lagerblom przeciwko Szwecji*, § 62).

515. Okoliczność, że pozwany włada w stopniu podstawowym językiem postępowania lub, w zależności od przypadku, językiem trzecim, w którym tłumaczenie ustne jest łatwo dostępne, nie powinna sama w sobie uniemożliwiać tej osobie korzystania z tłumaczenia ustnego na język, który rozumie na tyle dobrze, aby mogła w pełni korzystać z przysługującego jej prawa do obrony (*Vizgirda przeciwko Słowenii*, § 83).

516. Jeżeli oskarżony jest reprezentowany przez adwokata, zasadniczo nie wystarczy, aby adwokat oskarżonego, ale nie oskarżony, znał język używany w sądzie. Tłumaczenie ustne postępowania jest wymagane jako prawo do rzetelnego procesu sądowego, które obejmuje prawo do udziału w rozprawie, nakłada wymóg, aby oskarżony był w stanie zrozumieć postępowanie i poinformować swojego adwokata o każdej kwestii, która powinna zostać poruszona w jego obronie (*Kamasinski przeciwko Austrii*, § 74; *Cuscani przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 38).

517. Artykuł 6 ust. 3 lit. e) nie obejmuje stosunków między oskarżonym a jego obrońcą, lecz ma zastosowanie jedynie do stosunków między oskarżonym a sędzią (*X. przeciwko Austrii*, decyzja Komisji). Jednakże brak możliwości porozumiewania się skarżącego z adwokatem w związku z ograniczeniami

językowymi może być przedmiotem sporu na mocy art. 6 ust. 3 lit. c) i e) Konwencji (*Lagerblom przeciwko Szwecji*, §§ 61-64; *Pugžlys przeciwko Polsce*, §§ 85-92).

518. Można zrzec się prawa do tłumaczenia ustnego, ale musi to być decyzja oskarżonego, a nie jego adwokata (*Kamasinski przeciwko Austrii*, § 80).

b. Chronione elementy postępowania karnego

519. Artykuł 6 ust. 3 lit. e) gwarantuje prawo do bezpłatnej pomocy tłumacza w tłumaczeniu pisemnym lub ustnym wszystkich dokumentów lub oświadczeń w postępowaniu, których zrozumienie lub wydanie na język sądu jest niezbędne dla oskarżonego w celu skorzystania z prawa do rzetelnego procesu (*Luedicke, Belkacem i Koç przeciwko Niemcom*, § 48; *Ucak przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.); *Hermi przeciwko Włochom* [WI], § 69; *Lagerblom przeciwko Szwecji*, § 61).

520. Artykuł 6 ust. 3 lit. e) ma zastosowanie nie tylko do zeznań ustnych złożonych na rozprawie, ale także do materiałów dokumentacyjnych i postępowania przygotowawczego (*Kamasinski przeciwko Austrii*, § 74; *Hermi przeciwko Włochom* [WI], § 70; *Baytar przeciwko Turcji*, § 49).

521. Jednakże wspomniany artykuł nie zawiera wymogu pisemnego tłumaczenia wszystkich dowodów pisemnych lub dokumentów urzędowych w postępowaniu (*Kamasinski przeciwko Austrii*, § 74). Na przykład brak tłumaczenia pisemnego orzeczenia nie stanowi sam w sobie naruszenia art. 6 ust. 3 lit. e) (*ibid.*, § 85). Tekst art. 6 ust. 3 lit. e) odnosi się do „tłumacza ustnego”, a nie „tłumacza pisemnego”. Wskazuje to, że ustna pomoc językowa może spełniać wymogi Konwencji (*Hermi przeciwko Włochom* [WI], § 70; *Husain przeciwko Włochom* (dec.)).

522. Podsumowując, zapewniona pomoc w zakresie tłumaczenia ustnego powinna umożliwić pozwanemu poznanie sprawy toczącej się przeciwko niemu i podjęcie obrony, w szczególności poprzez umożliwienie przedstawienia sądowi swojej wersji wydarzeń (*Hermi przeciwko Włochom* [WI] *Kamasinski przeciwko Austrii*, § 74; *Güngör przeciwko Niemcom* (dec.); *Protopapa przeciwko Turcji*, § 80; *Vizjirda przeciwko Słowenii*, § 79).

c. „Bezpłatna” pomoc

523. Obowiązek zapewnienia „bezpłatnej” pomocy nie zależy od środków, jakimi dysponuje oskarżony; usługi tłumacza ustnego dla oskarżonego stanowią natomiast część udogodnień wymaganych od Państwa przy organizacji jego systemu sądownictwa karnego. Jednakże oskarżony może zostać obciążony kosztami tłumaczenia ustnego zapewnionego mu na rozprawie, na którą się nie stał (*Fedele przeciwko Niemcom* (dec.)).

524. Nie należy wzywać później oskarżonego o uiszczenie kosztów za tłumaczenie ustne (*Luedicke, Belkacem i Koca przeciwko Niemcom*, § 46). Odczytanie art. 6 ust. 3 lit. e) jako umożliwiającego sądom krajowym skłonienie osoby skazanej do poniesienia tych kosztów oznaczałoby ograniczenie w czasie korzyści wynikających z tego artykułu (*ibid.*, § 42; *Işyar przeciwko Bułgarii*, § 45; *Öztürk przeciwko Niemcom*, § 58).

d. Warunki przeprowadzenia tłumaczenia ustnego

525. Obowiązek właściwych organów nie ogranicza się jedynie do wyznaczenia tłumacza ustnego, ale, jeżeli zostanie on powiadomiony w szczególnych okolicznościach, może również w pewnym stopniu obejmować późniejszą kontrolę nad prawidłowością tłumaczenia ustnego. Zatem zaniechanie zbadania przez sądy krajowe domniemania niewystarczającej pomocy tłumacza ustnego może prowadzić do naruszenia art. 6 § 3 lit. e) Konwencji *Knox przeciwko Włochom**, §§ 182-187).

526. Niemniej jednak nie jest właściwe ustanowienie jakichkolwiek szczegółowych warunków na mocy art. 6 ust. 3 lit. e) dotyczących sposobu, w jaki można zapewnić pomoc tłumacza ustnego oskarżonym. Tłumacz ustny nie jest członkiem sądu lub trybunału w rozumieniu art. 6 ust. 1 i z tego względu nie ma formalnego wymogu niezależności lub bezstronności jako takiej. Usługi tłumacza ustnego muszą zapewniać oskarżonemu skuteczną pomoc w prowadzeniu obrony, a zachowanie tłumacza ustnego nie może naruszać rzetelności postępowania (*Ucak przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (dec.)).

e. Obowiązek określenia potrzeb w zakresie tłumaczeń ustnych

527. Rozstrzygnięcie przez sędziego w porozumieniu ze skarżącym co do potrzeby zapewnienia tłumaczeń ustnych należy do obowiązków sędziego, zwłaszcza jeśli został on poinformowany o trudnościach w komunikacji ze skarżącym. Sędzia musi mieć pewność, że brak tłumacza ustnego nie zaszkodzi pełnemu zaangażowaniu się skarżącego w sprawę o zasadniczym dla niego znaczeniu (*Cuscani przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 38).

528. O ile prawdą jest, że sposób prowadzenia obrony jest zasadniczo sprawą pomiędzy oskarżonym a jego obrońcą (*Kamasinski przeciwko Austrii*, § 65; *Stanford przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 28), o tyle ostatecznymi strażnikami rzetelności postępowania, obejmującymi m.in. ewentualny brak tłumaczenia pisemnego lub ustnego dla pozwanego niebędącego obywatelem danego państwa, są sądy krajowe (*Cuscani przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 39; *Hermi przeciwko Włochom* [WI], § 72; *Katritsch przeciwko Francji*, § 44).

529. Znajomość języka przez oskarżonego jest sprawą kluczową, a sąd musi również zbadać charakter zarzucanego oskarżonemu przestępstwa oraz wszelkie komunikaty kierowane do niego przez organy krajowe, aby ocenić, czy są one wystarczająco złożone, aby wymagać szczegółowej znajomości języka używanego w sądzie (*Hermi przeciwko Włochom* [WI], § 71; *Katritsch przeciwko Francji*, § 41; *Saman przeciwko Turcji*, § 30; *Güngör przeciwko Niemcom* (dec.)).

530. W szczególności to na organach uczestniczących w postępowaniu, a zwłaszcza na sądach krajowych, spoczywa obowiązek sprawdzenia, czy rzetelność procesu wymaga lub wymagała wyznaczenia tłumacza, który będzie pomagał oskarżonemu. Obowiązek ten nie ogranicza się do sytuacji, w których zagraniczny oskarżony występuje z wyraźnym wnioskiem o tłumaczenie ustne. Trybunał orzekł, że ze względu na znaczące miejsce, jakie zajmuje prawo do rzetelnego procesu w społeczeństwie demokratycznym, obowiązek ten powstaje w każdym przypadku, gdy istnieją powody, aby podejrzewać, że oskarżony nie jest wystarczająco biegły w języku postępowania, na przykład jeżeli nie jest on obywatelem ani rezydentem państwa, w którym toczy się postępowanie. Powstaje on również wtedy, gdy do tłumaczenia ustnego przewiduje się użycie trzeciego języka. W takich okolicznościach kompetencja językowa strony pozwanej w trzecim języku powinna zostać sprawdzona przed wydaniem decyzji o wykorzystaniu jej do celów tłumaczenia ustnego (*Vizgirda przeciwko Słowenii*, § 81).

531. Trybunał nie jest zobowiązany do szczegółowego określenia dokładnych środków, które powinny zostać podjęte przez organy krajowe w celu sprawdzenia znajomości języka pozwanego, który nie jest wystarczająco biegły w języku postępowania. W zależności od różnych czynników, takich jak charakter przestępstwa i korespondencja skierowana do pozwanego przez władze krajowe, pewna liczba pytań otwartych może być wystarczająca do ustalenia potrzeb językowych pozwanego. Jednakże Trybunał przywiązuje szczególną wagę do odnotowania w protokole wszelkich zastosowanych procedur i decyzji podjętych w odniesieniu do weryfikacji potrzeb w zakresie tłumaczeń ustnych, zawiadomienia o prawie do pomocy tłumacza ustnego lub ustnego streszczenia dokumentów, tak aby uniknąć wszelkich wątpliwości w tym względzie podniesionych w trakcie postępowania (*ibid.*, § 85).

532. Z uwagi na potrzebę praktycznego i skutecznego stosowania prawa zagwarantowanego w art. 6 ust. 3 lit. e), obowiązek właściwych organów nie ogranicza się jedynie do wyznaczenia tłumacza ustnego, ale, jeżeli zostanie on powiadomiony w szczególnych okolicznościach, może również w pewnym stopniu obejmować późniejszą kontrolę nad prawidłowością tłumaczenia ustnego (*Kamasinski przeciwko Austrii*, § 74; *Hermi przeciwko Włochom* [WI], § 70; *Protopapa przeciwko Turcji*, § 80).

VII. Skutek eksterytorialny artykułu 6

533. Konwencja nie wymaga, aby Układające się Strony narzucały swoje normy państwu trzecim lub terytoriom trzecim (*Drozd i Janousek przeciwko Francji i Hiszpanii*, § 110). Co do zasady Układające się Strony nie są zobowiązane do sprawdzenia, czy na przykład proces, który ma się odbyć w państwie trzecim po ekstradycji, byłby zgodny ze wszystkimi wymogami art. 6.

A. Rażąca odmowa ochrony prawnej

534. Zgodnie z orzecznictwem Trybunału kwestia ta może jednak wyjątkowo pojawić się na mocy art. 6 w wyniku wydania decyzji o ekstradycji lub wydaleniu w okolicznościach, w których dana osoba byłaby narażona na rażącą odmowę rzetelnego procesu, tj. rażącą odmowę ochrony prawnej w państwie wnioskującym. Zasada ta została po raz pierwszy określona w wyroku sprawy *Soering przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* (§ 113), a następnie została potwierdzona przez Trybunał w szeregu spraw (*Mamatkulov i Askarov przeciwko Turcji* [WI], §§ 90-91; *Al-Saadoon i Mufdhi przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 149; *Ahorugeze przeciwko Szwecji*, § 115; *Othman (Abu Qatada) przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 258).

535. Termin „rażąca odmowa ochrony prawnej” został uznany za równoznaczny z procesem, który jest oczywiście sprzeczny z przepisami art. 6 lub zasadami w nim zawartymi (*Sejdovic przeciwko Włochom* [WI], § 84; *Stoichkov przeciwko Bułgarii*, § 56; *Drozd i Janousek przeciwko Francji i Hiszpanii*, § 110). Pomimo że nie było jeszcze konieczne bardziej precyzyjne zdefiniowanie tego terminu, Trybunał wskazał jednak, że niektóre formy niesprawiedliwości mogą stanowić rażącą odmowę ochrony prawnej. Obejmują one:

- wyrok skazujący *in absentia* bez możliwości ponownego ustalenia zasadności oskarżenia (*Einhorn przeciwko Francji* (dec.), § 33; *Sejdovic przeciwko Włochom* [WI], § 84; *Stoichkov przeciwko Bułgarii*, § 56).
- proces przeprowadzony w trybie uproszczonym oraz przy całkowitym pominięciu prawa do obrony (*Bader i Kanbor przeciwko Szwecji*, § 47);
- zatrzymanie bez dostępu do niezawisłego i bezstronnego sądu w celu weryfikacji legalności zatrzymania (*Al-Moayad przeciwko Niemcom* (dec.), § 101);
- celowa i systematyczna odmowa dostępu do adwokata, szczególnie w przypadku osoby zatrzymanej za granicą (*ibid.*);
- wykorzystanie w postępowaniu karnym zeznań uzyskanych w wyniku traktowania podejrzanego lub innej osoby z naruszeniem art. 3 (*Othman (Abu Qatada) przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 267; *El Haski przeciwko Belgii*, § 85);
- proces przed komisją wojskową, która nie dawała gwarancji bezstronności władzy wykonawczej, nie miała legitymacji w świetle prawa krajowego i międzynarodowego, w przypadku gdy istniało wystarczająco wysokie prawdopodobieństwo dopuszczenia dowodów uzyskanych w wyniku tortur w procesach przed komisją (*Al Nashiri przeciwko Polsce*, §§ 565-569; *Husayn (Abu) Zubaydah) przeciwko Polsce*, §§ 555-561; *Al Nashiri przeciwko Rumunii*, §§ 719-722).

536. Potrzeba było dwudziestu lat od wyroku w sprawie *Soering przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, czyli do czasu wydania przez Trybunał w 2012 r. orzeczenia w sprawie *Othman (Abu Qatada) przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, aby Trybunał po raz pierwszy stwierdził, że ekstradycja lub wydalenie w rzeczywistości naruszają art. 6. Wskazuje to, jak pokazują to również przykłady podane w poprzednim ustępie, że kryterium „rażącej odmowy ochrony prawnej” jest rygorystyczne. Rażąca odmowa ochrony prawnej wykracza poza zwykłe nieprawidłowości lub brak gwarancji w postępowaniu sądowym, które mogłyby skutkować naruszeniem art. 6, jeżeli miałyby to miejsce w samym Układającym się Państwie. Wymagane jest naruszenie zasad rzetelnego procesu sądowego zagwarantowanych w art. 6, które jest na tyle istotne, że prowadzi do unieważnienia lub zniszczenia samej istoty prawa zagwarantowanego w tym artykule (*Ahorugeze przeciwko Szwecji*, § 115; *Othman (Abu Qatada) przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 260).

B. „Prawdziwe ryzyko”: kryterium dowodu oraz ciężar dowodu

537. Badając, czy ekstradycja lub wydalenie oznaczałoby rażącą odmowę ochrony prawnej, Trybunał uważa, że należy stosować to samo kryterium i ciężar dowodu, co w przypadku badania ekstradycji i wydań na mocy art. 3. W związku z tym to do skarżącego należy przedstawienie dowodów mogących wykazać, że istnieją istotne podstawy, aby sądzić, że w przypadku wydalenia z Układającego się Państwa byłby on narażony na realne ryzyko bycia poddanym rażącej odmowie dostępu do ochrony prawnej. W przypadku przedstawienia takich dowodów, do rządu należy rozwianie wszelkich wątpliwości na ich temat (*Saadi przeciwko Włochom* [WI], § 129; *J.K. i Inni przeciwko Szwecji* [WI], § 91; *Ahorugeze przeciwko Szwecji*, § 116; *Othman (Abu Qatada) przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*,

§§ 272-280; *El Haski przeciwko Belgii*, § 86).

538. W celu ustalenia, czy istnieje ryzyko rażącej odmowy ochrony prawnej, Trybunał powinien zbadać możliwe do przewidzenia konsekwencje wystąpienia skarżącego do kraju przyjmującego, mając na uwadze ogólną sytuację w tym kraju i jego sytuację osobistą (*Saadi przeciwko Włochom* [WI], § 130; *Al-Saadoon i Mufdhi przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 125). Istnienie ryzyka należy oceniać przede wszystkim w odniesieniu do tych faktów, które były znane lub powinny być znane Układającemu się Państwu w chwili wydalenia (*Saadi przeciwko Włochom* [WI], § 133; *Al-Saadoon i Mufdhi przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 125). Jeżeli jednak wydalenie lub przeniesienie nastąpiło przed datą rozpoznania sprawy, Trybunał nie stoi na przeszkodzie uwzględnieniu informacji, które zostaną ujawnione później (*Mamatkulov i Askarov przeciwko Turcji* [WI], § 69; *J.K. i Inni przeciwko Szwecji* [WI], § 83; *Al-Saadoon i Mufdhi przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, § 149).

539. Wreszcie, w kontekście europejskiego nakazu aresztowania (ENA) między państwami członkowskimi, Trybunał orzekł, że w sprawach, w których państwo nie miało żadnego pola manewru w stosowaniu prawa Unii, zasada „równoważnej ochrony”, zgodnie z orzecznictwem Trybunału (*Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi przeciwko Irlandii* [WI], §§ 149-158; *Avotiņš przeciwko Łotwie* [WI], §§ 115-116). Zgodnie z ramami europejskiego nakazu aresztowania, sąd krajowy jest zatem pozbawiony swobody uznania w tym względzie, co prowadzi do automatycznego zastosowania domniemania równoważności. Ponadto wszelkie tego rodzaju domniemanie może zostać wzruszone w okolicznościach konkretnej sprawy. Nawet biorąc pod uwagę – w duchu komplementarności – sposób funkcjonowania tych mechanizmów, a w szczególności cel skuteczności, któremu mają służyć, Trybunał musi zweryfikować, czy zasada wzajemnego uznawania nie jest stosowana automatycznie i mechanicznie ze szkodą dla praw podstawowych (*Pirozzi przeciwko Belgii*, § 62).

540. W tym duchu, gdy sądy państwa, które jest zarówno Układającą się Stroną Konwencji, jak i państwem członkowskim Unii Europejskiej, są wzywane do zastosowania mechanizmu wzajemnego uznawania ustanowionego prawem Unii Europejskiej, takiego jak ENA, muszą one wykonać w pełni ten mechanizm, o ile nie można uznać, że ochrona praw konwencyjnych jest niewystarczająca. Niemniej, jeżeli podniesiono poważny i uzasadniony zarzut, że ochrona prawa konwencyjnego była niewystarczająca i prawo Unii Europejskiej nie może temu zaradzić, nie mogą powstrzymać się od zbadania takiego zarzutu na tej tylko podstawie, że mają zastosowanie przepisy Unii Europejskiej. W takich przypadkach muszą one stosować prawo Unii zgodnie z wymogami Konwencji (*ibid.*, §§ 63-64).

Lista wyroków i decyzji

Orzecznictwo przytoczone w niniejszym przewodniku odnosi się do wyroków lub decyzji wydanych przez Trybunał oraz do decyzji lub sprawozdań Europejskiej Komisji Praw Człowieka („Komisja”).

O ile nie wskazano inaczej, wszystkie odniesienia dotyczą wyroku co do przedmiotu sprawy wydanego przez Izbę Trybunału. Skrót „(dec.)” oznacza, że cytat pochodzi z orzeczenia Trybunału i „[WI]”, że sprawa została rozpoznana przez Wielką Izbę.

Wyroki izb, które nie były prawomocne w rozumieniu art. 44 Konwencji w momencie dokonywania aktualizacji, są oznaczone w poniższym wykazie gwiazdką (*). Artykuł 44 ust. 2 Konwencji stanowi: „Wyrok Izby staje się ostateczny:

a) jeśli strony oświadczają, że nie będą wnioskować przekazania sprawy do Wielkiej Izby, lub

b) trzy miesiące od daty wydania wyroku, jeśli nie złożono wniosku o przekazanie sprawy do Wielkiej Izby, lub

c) jeżeli zespół Wielkiej Izby odrzuci wniosek o przekazanie sprawy Wielkiej Izbie w trybie artykułu 43”. W przypadkach, w których wniosek o odesłanie sprawy zostanie przyjęty przez panel Wielkiej Izby, wyrok Izby nie staje się prawomocny i w związku z tym nie wywołuje żadnych skutków prawnych; ostateczny staje się kolejny wyrok Wielkiej Izby.

Hipertłącza do spraw przytoczonych w elektronicznej wersji Przewodnika są kierowane do bazy danych HUDOC (<http://hudoc.echr.coe.int>), która zapewnia dostęp do orzecznictwa Trybunału (wyroki i decyzje wydane przez Wielką Izbę, Izbę i Komitet, przekazane sprawy, opinie doradcze i streszczenia prawne z noty informacyjnej dotyczącej orzecznictwa) oraz Komisji (decyzje i sprawozdania), a także do uchwał Komitetu Ministrów.

Trybunał wydaje wyroki i decyzje w języku angielskim lub francuskim, czyli w oficjalnych językach Trybunału. Baza HUDOC zawiera także tłumaczenia wielu istotnych spraw na około trzydzieści języków niebędących językami oficjalnymi oraz linki do blisko stu zbiorów orzecznictwa online opracowanych przez osoby trzecie. Wszystkie wersje językowe dostępne dla cytowanych spraw są dostępne poprzez zakładkę „Language versions” w bazie danych HUDOC, zakładkę, którą można znaleźć po kliknięciu na hipertłącze sprawy.

—A—

A. przeciwko Austrii, nr 16266/90, decyzja Komisji z dnia 7 maja 1990 r., decyzje i sprawozdania nr 65

A. przeciwko Norwegii (dec.), nr 65170/14, 29 maja 2018 r.

A. Menarini Diagnostics S.R.L. przeciwko Włochom, nr 43509/08, 27 września 2011 r.

A.L. przeciwko Finlandii, nr 23220/04, 27 stycznia 2009 r.

A.L. przeciwko Niemcom, nr 72758/01, 28 kwietnia 2005 r.

Abdoella przeciwko Holandii, 25 listopada 1992 r., Seria A nr 248-A

Abdulla Ali przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 30971/12, 30 czerwca 2015 r.

*Abdullayev przeciwko Azerbejdżanowi**nr 6005/08, 7 marca 2019 r

Accardi i Inni przeciwko Włochom (dec.), nr 30598/02, ETPCz 2005-II

*Adamčo v. Slovakia**, no. 45084/14, 12 November 2015

Adiletta i Inni przeciwko Włochom, 19 lutego 1991 r., Seria A nr 197-E

Adolf przeciwko Austrii, 26 marca 1982 r., Seria A nr 49

AGOSI przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 24 października 1986 r., Seria A nr 108

Ahorugeze przeciwko Szwecji, nr 37075/09, 27 października 2011 r.
Aigner przeciwko Austrii, nr 28328/03, 10 maja 2012 r.
Air Canada przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 5 maja 1995 r., Seria A nr 316-A
Ajdarić przeciwko Chorwacji, nr 20883/09, 13 grudnia 2011 r.
Akay przeciwko Turcji (dec.), nr 34501/97, 19 lutego 2002 r.
Akdağ v. Turkey, no. 75460/10, 17 September 2019 r.
Al-Khawaja i Tahery przeciwko Zjednoczonemu Królestwu [WI], nr. 26766/05 oraz 22228/06, ETPCz 2011
Al-Moayad przeciwko Niemcom (dec.), nr 35865/03, 20 lutego 2007 r.
Al Nashiri przeciwko Polsce, nr 28761/11, 24 lipca 2014 r.
Al Nashiri przeciwko Rumunii, nr 33234/12, 31 maja 2018 r.
Al-Saadoon i Mufdhi przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 61498/08, ETPCz 2010
Albert i Le Compte przeciwko Belgii, 10 lutego 1983 r., Seria A nr 58
Aleksandr Zaichenko przeciwko Rosji, nr 39660/02, 18 lutego 2010 r.
Ali przeciwko Rumunii, nr 20307/02, 9 listopada 2010 r.
Alimena przeciwko Włochom, 19 lutego 1991 r., Seria A nr 195-D
Allan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 48539/99, ETPCz 2002-IX
Allen przeciwko Zjednoczonemu Królestwu [WI], nr 25424/09, ETPCz 2013
Allenet de Ribemont przeciwko Francji, 10 lutego 1995 r., Seria A nr 308
Ananyev przeciwko Rosji, nr 20292/04, 30 lipca 2009 r.
Angelov przeciwko Bułgarii (dec.), nr 45963/99, 14 grudnia 2004 r.
Antoine przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), nr 62960/00, ETPCz 2003
Arlewin przeciwko Szwecji, nr 22302/10, 1 marca 2016 r.
Arps przeciwko Chorwacji, nr 23444/12, 25 października 2016 r.
Arrigo i Vella przeciwko Malcie (dec.), nr 6569/04, 10 maja 2005 r.
Artemov przeciwko Rosji, nr 14945/03, 3 kwietnia 2014 r.
Artico przeciwko Włochom, 13 maja 1980 r., seria A nr 37
Artur Parkhomenko przeciwko Ukrainie, nr 40464/05, 16 lutego 2017 r.
Asani przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii, nr 27962/10, 1 lutego 2018 r.
Assanidze przeciwko Gruzji [WI], nr 71503/01, ETPCz 2004-II
Avagyan przeciwko Armenii, nr 1837/10, 22 listopada 2018 r.
Avotiņš przeciwko Łotwie [WI], nr 17502/07, 23 maja 2016 r.
Axel Springer SE i RTL Television GmbH przeciwko Niemcom nr 51405/12, 21 września 2017 r.

—B—

B. przeciwko Austrii, 28 marca 1990 r., Seria A nr 175

- B. i P. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu*, nr. 36337/97 oraz 35974/97, ETPCz 2001-III
Băcanu and SC « R » S.A. przeciwko Rumunii, nr 4411/04, 3 marca 2009 r.
Bäckström i Andersson przeciwko Szwecji (dec.), nr 67930/01, 5 września 2006 r.
Bader i Kanbor przeciwko Szwecji, nr 13284/04, ETPCz 2005-XI
Baggetta przeciwko Włochom, 25 czerwca 1987 r., Seria A nr 119
Balsyte-Lideikiene przeciwko Litwie, nr 72596/01, 4 listopada 2008 r.
Balta i Demir przeciwko Turcji, nr 48628/12, 23 czerwca 2015 r.
Bandaletov przeciwko Ukrainie, nr 23180/06, 31 października 2013 r.
Bannikova przeciwko Rosji, nr 18757/06, 4 listopada 2010 r.
Barbera, Messegue i Jabardo przeciwko Hiszpanii, 6 grudnia 1988 r., Seria A nr 146
Bátěk i Inni przeciwko Republice Czeskiej, nr 54146/09, 12 stycznia 2017 r.
*Batiashvili v. Georgia**, no. 8284/07, 10 October 2019
Batmaz przeciwko Turcji, nr 714/08, 18 lutego 2014 r.
Baucher przeciwko Francji, nr 53640/00, 24 lipca 2007 r.
Bauras przeciwko Litwie, nr 56795/13, 31 października 2017 r.
Baydar przeciwko Holandii, nr 55385/14, 24 kwietnia 2018 r.
Bayer przeciwko Niemcom, nr 8453/04, 16 lipca 2009 r.
Baytar przeciwko Turcji, nr 45440/04, 14 października 2014 r.
Bédat przeciwko Szwajcarii [WI], nr 56925/08, 29 marca 2016 r.
Beggs przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), nr 15499/10, 16 października 2012 r.
*Beghal przeciwko Zjednoczonemu Królestwu**, nr 4755/16, 28 lutego 2019 r.
Belashev przeciwko Rosji, nr 28617/03, 4 grudnia 2008 r.
Belilos przeciwko Szwajcarii, 29 kwietnia 1988 r., Seria A nr 132
Bellerín Lagares przeciwko Hiszpanii (dec.), nr 31548/02, 4 listopada 2003 r.
*Belugin v. Russia**, no. 2991/06, 26 November 2019
Bendenoun przeciwko Francji, 24 lutego 1994 r., Seria A nr 284
Benham przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 10 czerwca 1996 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1996-III
Beraru przeciwko Rumunii, nr 40107/04, 18 marca 2014 r.
Béres i Inni przeciwko Węgrom, nr. 59588/12 oraz 2 inne, 17 stycznia 2017 r.
Berliński przeciwko Polsce, nr. 27715/95 oraz 30209/96, 20 czerwca 2002 r.
Beuze przeciwko Belgii [WI], nr 71409/10, 9 listopada 2018 r.
A. przeciwko Austrii, nr 11261/84, decyzja Komisji z dnia 9 grudnia 1987 r., decyzje i sprawozdania nr 48
Bikas przeciwko Niemcom, nr 76607/13, 25 stycznia 2018 r.
Bivolaru przeciwko Rumunii (nr 2), nr 66580/12, 2 października 2018 r.
Blaj przeciwko Rumunii, nr 36259/04, 8 kwietnia 2014 r.
Blok przeciwko Węgrom, nr 56282/09, 25 stycznia 2011 r.
Blokhin przeciwko Rosji [WI], nr 47152/06, 23 marca 2016 r.
Bobeş przeciwko Rumunii, nr 29752/05, 9 lipca 2013 r.
Bocos-Cuesta przeciwko Holandii, nr 54789/00, 10 listopada 2005 r.
Boddaert przeciwko Belgii, 12 października 1992 r., Seria A nr 235-D
Bodet przeciwko Belgii (dec.), nr 78480/13, 5 stycznia 2017 r.
Böhmer przeciwko Niemcom, nr 37568/97, 3 października 2002 r.
Boldea przeciwko Rumunii, nr 19997/02, 15 lutego 2007 r.
Bonder przeciwko Ukrainie, nr 18895/08, 16 kwietnia 2019 r.
Bonev przeciwko Bułgarii, nr 60018/00, 8 czerwca 2006 r.
Bonisch przeciwko Austrii, 6 maja 1985 r., Seria A nr 92
Bonzi przeciwko Szwajcarii, nr 7854/77, decyzja Komisji z dnia 12 lipca 1978 r., decyzje i sprawozdania
12
Boulois przeciwko Luksemburgowi [WI], nr 37575/04, ETPCz 2012
Borisova przeciwko Bułgarii, nr 56891/00, 21 grudnia 2006 r.
Borg przeciwko Malcie, nr 37537/13, 12 stycznia 2016 r.
Borgers przeciwko Belgii, 30 października 1991 r., Seria A nr 214-B
Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi przeciwko Irlandii [WI], nr 45036/98, ETPCz
2005-VI
Botten przeciwko Norwegii, 19 lutego 1996 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1996-I
Boyan Gospodinov przeciwko Bułgarii, nr 28417/07, 5 kwietnia 2018 r.

Bozkaya przeciwko Turcji, nr 46661/09, 5 września 2017 r.
Brandstetter przeciwko Austrii, 28 sierpnia 1991 r., Seria A nr 211
Bratyakin przeciwko Rosji (dec.), nr 72776/01, 9 marca 2006 r.
Breijer przeciwko Holandii (dec.), nr 41596/13, 3 lipca 2018 r.
Brennan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 39846/98, ETPCz 2001-X
Bricmont przeciwko Belgii, 7 lipca 1989 r., Seria A nr 158
Brozicek przeciwko Włochom, 19 grudnia 1989 r., seria A nr 167
Brusco przeciwko Francji, nr 1466/07, 14 października 2010 r.
Buijen przeciwko Niemcom, nr 27804/05, 1 kwietnia 2010 r.
Bulut przeciwko Austrii, 22 lutego 1996 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1996-II
Burak Hun przeciwko Turcji, nr 17570/04, 15 grudnia 2009 r.
Buscemi przeciwko Włochom, nr 29569/95, ETPCz 1999-VI
Butkevich przeciwko Rosji, nr 5865/07, 13 lutego 2018 r.
Butkevičius przeciwko Litwie, nr 48297/99, ETPCz 2002-II (fragmenty)
Bykov przeciwko Rosji [WI], nr 4378/02, 10 marca 2009 r.

— C —

B. przeciwko Włochom, nr 10889/84, decyzja Komisji z dnia 11 maja 1988 r., decyzje i sprawozdania 56
C.G.P. przeciwko Holandii, nr 29835/96, decyzja Komisji z dnia 15 stycznia 1997 r.
C.P. i Inni przeciwko Francji, nr 36009/97, 1 sierpnia 2000 r.
Cabral przeciwko Niderlandom, nr 37617/10, 28 sierpnia 2018 r.
Cafagna przeciwko Włochom, nr 26073/13, 12 października 2017 r.
Campbell i Fell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 28 czerwca 1984 r., Seria A nr 80
Calabrò przeciwko Włochom i Niemcom (dec.), nr 59895/00, ETPCz 2002-V
Caldas Ramírez de Arrellano przeciwko Hiszpanii (dec.), nr 68874/01, ETPCz 2003-I (fragmenty)
Can przeciwko Austrii, nr 9300/81, sprawozdanie Komisji z dnia 12 lipca 1984 r.
Capeau przeciwko Belgii, nr 42914/98, ETPCz 2005-I
Caraian przeciwko Rumunii, nr 34456/07, 23 czerwca 2015 r.
Caresana przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), nr 31541/96, 29 sierpnia 2000 r.
Carmel Saliba przeciwko Malcie, nr 24221/13, 29 listopada 2016 r.
Carrefour France v. France (dec.), no. 37858/14, 1 October 2019
Casse przeciwko Luksemburgowi, nr 40327/02, 27 kwietnia 2006 r.
Castillo Algar przeciwko Hiszpanii, 28 października 1998 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1998-VIII
Cătăniciu przeciwko Rumunii (dec.), nr 22717/17, 6 grudnia 2018 r.
Célice przeciwko Francji, nr 14166/09, 8 marca 2012 r.
Cerovšek i Božičnik przeciwko Słowenii, nr. 68939/12 oraz 68949/12, 7 marca 2017 r.
Cēsnieks przeciwko Łotwie, nr 9278/06, 11 lutego 2014 r.
Chap Ltd przeciwko Armenii, nr 15485/09, 4 maja 2017 r.
Czaiszew i Inni przeciwko Rosji, nr. 37037/03 oraz 2 inne, 25 października 2016 r.
Cheema przeciwko Belgii, nr 60056/08, 9 lutego 2016 r.
Chiarello v. Germany, no. 497/17, 20 June 2019
Chichlian i Ekindjian przeciwko Francji, nr 10959/84, sprawozdanie Komisji z dnia 16 marca 1989 r.
Clarke przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), nr 23695/02, 25 sierpnia 2005 r.
Cleve przeciwko Niemcom, nr 48144/09, 15 stycznia 2015 r.
Clinique Mozart SARL przeciwko Francji, nr 46098/99, 8 czerwca 2004 r.
Coëme i Inni przeciwko Belgii, nr. 32492/96 oraz 4 inne, ETPCz 2000-VII
Collozza i Rubinat przeciwko Włochom, nr 9024/80, sprawozdanie Komisji z dnia 5 maja 1983 r., Seria A nr 89
Colozza przeciwko Włochom, 12 lutego 1985 r., Seria A nr 89
Constantin i Stoian przeciwko Rumunii, nr. 23782/06 oraz 46629/06, 29 września 2009 r.
Constantinides przeciwko Grecji, nr 76438/12, 6 października 2016 r.
Cooper przeciwko Zjednoczonemu Królestwu [WI], nr 48843/99, 16 grudnia 2003 r.
Cornelis przeciwko Holandii (dec.), nr 994/03, ETPCz 2004-V (fragmenty)
Correia de Matos przeciwko Portugalii (dec.), nr 48188/99, ETPCz 2001-XII
Correia de Matos przeciwko Portugalii [WI], nr 56402/12, 4 kwietnia 2018 r.
Craxi przeciwko Włochom (nr 1), nr 34896/97, 5 grudnia 2002 r.
Croissant przeciwko Niemcom, 25 września 1992 r., Seria A nr 237-B

Cuscani przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 32771/96, 24 września 2002 r.
Cutean przeciwko Rumunii, nr 53150/12, 2 grudnia 2014 r.
Czajkowski przeciwko Polsce (dec.), nr 6809/03, 16 października 2007 r.
Czekalla przeciwko Portugalii, nr 38830/97, ETPCz 2002-VIII

—D—

D. przeciwko Finlandii, nr 30542/04, 7 lipca 2009 r.
Daktaras przeciwko Litwie (dec.), nr 42095/98, 11 stycznia 2000 r.
Daktaras przeciwko Litwie, nr 42095/98, ETPCz 2000-X
Dallos przeciwko Węgrom, nr 29082/95, ETPCz 2001-II
Damir Sibgatullin przeciwko Rosji, nr 1413/05, 24 kwietnia 2012 r.
Dănilă przeciwko Rumunii, nr 53897/00, 8 marca 2007 r.
Daştan przeciwko Turcji, nr 37272/08, 10 października 2017 r.
Daud przeciwko Portugalii, 21 kwietnia 1998 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1998-II
Dāvidsons i Savins przeciwko Łotwie, nr. 17574/07 oraz 25235/07 z dnia 7 stycznia 2016 r.
Davran przeciwko Turcji, nr 18342/03, 3 listopada 2009 r.
De Cubber przeciwko Belgii, 26 października 1984 r., Seria A nr 86
De Salvador Torres przeciwko Hiszpanii, 24 października 1996 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1996-V
De Tommaso przeciwko Włochom [WI], nr 43395/09, 23 lutego 2017 r.
Delcourt przeciwko Belgii 17 stycznia 1970 r., Seria A nr 11
Demicoli przeciwko Malcie, 27 sierpnia 1991 r., Seria A nr 210
Deweer przeciwko Belgii 27 lutego 1980 r., Seria A nr 35
Dhahbi przeciwko Włochom, nr 17120/09, 8 kwietnia 2014 r.
Diamantides przeciwko Grecji (nr 2), nr 71563/01, 19 maja 2005 r.
Dicle i Sadak przeciwko Turcji, nr 48621/07, 16 czerwca 2015 r.
Didu przeciwko Rumunii, nr 34814/02, 14 kwietnia 2009 r.
Dimitar Mitev przeciwko Bułgarii, nr 34779/09, 8 marca 2018 r.
Dimović przeciwko Serbii, nr 24463/11, 28 czerwca 2016 r.
Diriöz przeciwko Turcji, nr 38560/04, 31 maja 2012 r.
Dobbertin przeciwko Francji, 25 lutego 1993 r., Seria A nr 256-D
Dominka przeciwko Słowacji (dec.), nr 14630/12, 3 kwietnia 2018 r.
Dondarini przeciwko San Marino, nr 50545/99, 6 lipca 2004 r.
Donohoe przeciwko Irlandii, nr 19165/08, 12 grudnia 2013 r.
Doorson przeciwko Holandii, 26 marca 1996 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1996-II
Dorado Baúlde przeciwko Hiszpanii (dec.), nr 23486/12, 1 września 2015 r.
Dorokhov przeciwko Rosji, nr 66802/01, 14 lutego 2008 r.
Dorozhko i Pozharskiy przeciwko Estonii, nr 14659/04 oraz 16855/04, 24 kwietnia 2008 r.
Döry przeciwko Szwecji, nr 28394/95, 12 listopada 2002 r.
Doyle v. Ireland, no. 51979/17, 23 May 2019
Dowsett przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 39482/98, ETPCz 2003-VII
Dragojević przeciwko Chorwacji, nr 68955/11, 15 stycznia 2015 r.
Dragoş Ioan Rusu przeciwko Rumunii, nr 22767/08, 31 października 2017 r.
Drassich przeciwko Włochom, nr 25575/04, 11 grudnia 2007 r.
Drozd i Janousek przeciwko Francji i Hiszpanii, 26 czerwca 1992 r., Seria A nr 240
Dubus S.A. przeciwko Francji, nr 5242/04, 11 czerwca 2009 r.
Dvorski przeciwko Chorwacji [WI], nr 25703/11, ETPCz 2015
Dzelilić przeciwko Niemcom (dec.), nr 15065/05, 29 września 2009 r.

—E—

Eckle przeciwko Niemcom, 15 lipca 1982 r., Seria A nr 51
Edwards i Lewis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu [WI], nr. 39647/98 oraz 40461/98, ETPCz 2004-X
Eftimov przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii, nr 59974/08, 2 lipca 2015 r.
Einhorn przeciwko Francji (dec.), nr 71555/01, ETPCz 2001-XI
El Haski przeciwko Belgii, nr 649/08, 25 września 2012 r.
El Kaada przeciwko Niemcom, nr 2130/10, 12 listopada 2015 r.
Enea przeciwko Włochom [WI], nr 74912/01, ETPCz 2009
Engel i Inni przeciwko Holandii, 8 czerwca 1976 r., Seria A nr 22

Erdogan przeciwko Turcji, nr 14723/89, decyzja Komisji z dnia 9 lipca 1992 r., decyzje i sprawozdania 73
Erduran i Em Export Diş Tic A.Ş. przeciwko Turcji, nr 25707/05 oraz 28614/06, 20 listopada 2018 r.
Ergin przeciwko Turcji (nr 6), nr 47533/99, ETPCz 2006-VI (fragmenty)
Erkapić przeciwko Chorwacji, nr 51198/08, 25 kwietnia 2013 r.
Eshonkulov przeciwko Rosji, nr 68900/13, 15 stycznia 2015 r.
Eurofinacom przeciwko Francji (dec.), nr 58753/00, ETPCz 2004-VII
Evaggelou przeciwko Grecji, nr 44078/07, 13 stycznia 2011 r.
Ezeh i Connors przeciwko Zjednoczonemu Królestwu [WI], nr. 39665/98 oraz 40086/98, 9 października 2003 r., ETPCz 2003-X

—F—

F i M przeciwko Finlandii, nr 22508/02, 17 lipca 2007 r.
Faig Mammadov przeciwko Azerbejdżanowi, nr 60802/09, 26 stycznia 2017 r.
Fakailo (Safoka) i Inni przeciwko Francji nr 2871/11, 2 października 2014 r.
Falk przeciwko Holandii (dec.), nr 66273/01, ETPCz 2004-XI
Fatullayev przeciwko Azerbejdżanowi, nr 40984/07, 22 kwietnia 2010 r.
Fazliyski przeciwko Bułgarii, nr 40908/05, 16 kwietnia 2013 r.
Fedele przeciwko Niemcom (dec.), nr 11311/84, 9 grudnia 1987 r.
Fejde przeciwko Szwecji, 29 października 1991 r., Seria A nr 212-C
Ferrantelli i Santangelo przeciwko Włochom, 7 sierpnia 1996 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1996-III
Ferrazzini przeciwko Włochom [WI], nr 44759/98, ETPCz 2001-VII
Fey przeciwko Austrii, 24 lutego 1993 r., Seria A nr 255-A
Filippini przeciwko San Marino (dec.), nr 10526/02, 28 sierpnia 2003 r.
Findlay przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 25 lutego 1997 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1997-I
Fischer przeciwko Austrii (dec.), nr 27569/02, ETPCz 2003-VI
*Fleischner v. Germany**, no. 61985/12, 3 October 2019
Flisar przeciwko Słowenii, nr 3127/09, 29 września 2011 r.
Foucher przeciwko Francji, 18 marca 1997 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1997-II
Frumkin przeciwko Rosji, nr 74568/12, 5 stycznia 2016 r.
Fruni przeciwko Słowacji, nr 8014/07, 21 czerwca 2011 r.
Funke przeciwko Francji, 25 lutego 1993 r., Seria A nr 256-A

—G—

G.B. przeciwko Francji, nr 44069/98, ETPCz 2001-X
G.C.P. przeciwko Rumunii, nr 20899/03, 20 grudnia 2011 r.
G.I.E.M. S.R.L. i Inni przeciwko Włochom (przedmiot sprawy) [WI], nr. 1828/06 oraz 2 inne, 28 czerwca 2018 r.
Gabrielyan przeciwko Armenii, nr 8088/05, 10 kwietnia 2012 r.
Gäfgen przeciwko Niemcom [WI], nr 22978/05, ETPCz 2010
Gafgaz Mammadov przeciwko Azerbejdżanowi, nr 60259/11, 15 października 2015 r.
Galstyan przeciwko Armenii, nr 26986/03, 15 listopada 2007 r.
Gani przeciwko Hiszpanii, nr 61800/08, 19 lutego 2013 r.
*Garbuz przeciwko Ukrainie**, nr 72681/10, 19 lutego 2019 r.
García Ruiz przeciwko Hiszpanii [WI], nr 30544/96, ETPCz 1999-I
Garycki przeciwko Polsce, nr 14348/02, 6 lutego 2007 r.
Gast i Popp przeciwko Niemcom, nr 29357/95, ETPCz 2000-II
Geerings przeciwko Holandii, nr 30810/03, ETPCz 2007-III
*Gelenidze v. Georgia**, no. 72916/10, 7 November 2019
*Gestur Jónsson i Ragnar Halldór Hall przeciwko Islandii**, nr 68271/14 oraz 68273/14, 30 października 2018 r.
Giosakis przeciwko Grecji (nr 3), nr 5689/08, 3 maja 2011 r.
Goddi przeciwko Włochom, 9 kwietnia 1984 r., Seria A nr 76
Gogitidze i Inni przeciwko Gruzji, nr 36862/05, 12 maja 2015 r.
Goktepe przeciwko Belgii, nr 50372/99, 2 czerwca 2005 r.
Gorbunov i Gorbachev przeciwko Rosji, nr 43183/06 oraz 27412/07, 1 marca 2016 r.

Gorgievski przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii, nr 18002/02, 16 lipca 2009 r.

Gorgiladze przeciwko Gruzji, nr 4313/04, 20 października 2009 r.

Gossa przeciwko Polsce, nr 47986/99, 9 stycznia 2007 r.

Gómez de Liaño y Botella przeciwko Hiszpanii, nr 21369/04, 22 lipca 2008 r.

Gómez Olmeda przeciwko Hiszpanii, nr 61112/12, 29 marca 2016 r.

Gradinger przeciwko Austrii, 23 października 1995 r., Seria A nr 328-C

Grande Stevens i Inni przeciwko Włochom, nr. 18640/10 oraz 4 inne, 4 marca 2014 r.

Granger przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 28 marca 1990 r., Seria A nr 174

Graviano przeciwko Włochom, nr 10075/02, 10 lutego 2005 r.

Grayson i Barnham przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr. 19955/05 oraz 15085/06, 23 września 2008 r.

Grba przeciwko Chorwacji, nr 47074/12, 23 listopada 2017 r.

Gregaćević przeciwko Chorwacji, nr 58331/09, 10 lipca 2012 r.

Grievess przeciwko Zjednoczonemu Królestwu [WI], nr 57067/00, ETPCz 2003-XII (fragmenty)

*Guðmundur Andri Ástráðsson przeciwko Islandii**, nr 26374/18, 12 marca 2019 r.

Guérin przeciwko Francji, 29 lipca 1998 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1998-V

Guisset przeciwko Francji, nr 33933/96, ETPCz 2000-IX

Güngör przeciwko Niemcom (dec.), nr 31540/96, 24 stycznia 2002 r.

Gurguchiani przeciwko Hiszpanii, nr 16012/06, 15 grudnia 2009 r.

Gürkan przeciwko Turcji, nr 10987/10, 3 lipca 2012 r.

Gutsanovi przeciwko Bułgarii, nr 34529/10, ETPCz 2013 (fragmenty)

Güveç przeciwko Turcji, nr 70337/01, ETPCz 2009 (fragmenty)

—H—

H. i J. przeciwko Holandii (dec.), nr. 978/09 oraz 992/09, 13 listopada 2014 r.

Haarde przeciwko Islandii, nr 66847/12, 23 listopada 2017 r.

Haas przeciwko Niemcom (dec.), nr 73047/01, 17 listopada 2005 r.

Habran i Dalem przeciwko Belgii, nr. 43000/11 oraz 49380/11, 17 stycznia 2017 r.

Hadjianastassiou przeciwko Grecji, 16 grudnia 1992 r., Seria A nr 252

Hamer przeciwko Belgii, nr 21861/03, ETPCz 2007-V (fragmenty)

Hanif i Khan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 52999/08 oraz 61779/08, 20 grudnia 2011 r.

Hanu przeciwko Rumunii, nr 10890/04, 4 czerwca 2013 r.

Harabin przeciwko Słowacji, nr 58688/11, 20 listopada 2012 r.

Harutyunyan przeciwko Armenii, nr 36549/03, ETPCz 2007-III

Hauschildt przeciwko Danii, 24 maja 1989 r., Seria A nr 154

Haxhia przeciwko Albanii, nr 29861/03, 8 października 2013 r.

Heaney i McGuinness przeciwko Irlandii, nr 34720/97, ETPCz 2000-XII

Heglas przeciwko Republice Czeskiej, nr 5935/02, 1 marca 2007 r.

Henri Rivière i Inni przeciwko Francji, nr 46460/10, 25 lipca 2013 r.

Henryk Urban i Ryszard Urban przeciwko Polsce, nr 23614/08, 30 listopada 2010 r.

Hermi przeciwko Włochom [WI], nr 18114/02, ETPCz 2006-XII

Hernández Royo przeciwko Hiszpanii, nr 16033/12, 20 września 2016 r.

Hokkeling przeciwko Holandii, nr 30749/12, 14 lutego 2017 r.

Holm przeciwko Szwecji, 25 listopada 1993 r., Seria A nr 279-A

Horvatić przeciwko Chorwacji, nr 36044/09, 17 października 2013 r.

Hümmer przeciwko Niemcom, nr 26171/07, 19 lipca 2012 r.

Husain przeciwko Włochom (dec.), nr 18913/03, ETPCz 2005-III

Husayn (Abu Zubaydah) przeciwko Polsce, nr 7511/13, 24 lipca 2014 r.

Hüseyin Turan przeciwko Turcji, nr 11529/02, 4 marca 2008 r.

Huseyn i Inni przeciwko Azerbejdżanowi, nr. 35485/05 oraz 3 inne, 26 lipca 2011 r.

—I—

I.A. przeciwko Francji, 23 września 1998 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1998-VII
I.H. i Inni przeciwko Austrii, nr 42780/98, 20 kwietnia 2006 r.
Isir przeciwko Belgii, nr 21614/12, 26 stycznia 2016 r.
Ibrahim i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu [WI], nr. 50541/08 oraz 3 inne, 13 września 2016 r.
İbrahim Öztürk przeciwko Turcji, nr 16500/04, 17 lutego 2009 r.
Idalov przeciwko Rosji [WI], nr 5826/03, 22 maja 2012 r.
Iglin przeciwko Ukrainie, nr 39908/05, 12 stycznia 2012 r.
Igor Pascari przeciwko Republice Mołdawii, nr 25555/10, 30 sierpnia 2016 r.
Ilgar Mammadov przeciwko Azerbejdżanowi (nr 2), nr 919/15, 16 listopada 2017 r.
Imbrioscia przeciwko Szwajcarii, 24 listopada 1993 r., seria A nr 275
Incal przeciwko Turcji, 9 czerwca 1998 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1998-IV
International Bank for Commerce and Development AD i Inni przeciwko Bułgarii, nr 7031/05, 2 czerwca 2016 r.
Iprahim Ülger przeciwko Turcji, nr 57250/00, 29 lipca 2004 r.
Ismoilov i Inni przeciwko Rosji, nr 2947/06, 24 kwietnia 2008 r.
Işyar przeciwko Bułgarii, nr 391/03, 20 listopada 2008 r.

—J—

J.K. i Inni przeciwko Szwecji [WI], nr 59166/12, 23 sierpnia 2016 r.
J.M. i Inni przeciwko Austrii, nr. 61503/14 oraz 2 inne, 1 czerwca 2017 r.
Jalloh przeciwko Niemcom [GC], nr 54810/00, ETPCz 2006-IX
Janatuinen przeciwko Finlandii, nr 28552/05, 8 grudnia 2009 r.
Janosevic przeciwko Szwecji, nr 34619/97, ETPCz 2002-VII
Jasiński przeciwko Polsce, nr 30865/96, 20 grudnia 2005 r.
Jasper przeciwko Zjednoczonemu Królestwu [WI], nr 27052/95, 16 lutego 2000 r.
Johansen przeciwko Niemcom, nr 17914/10, 15 września 2016 r.
John Murray przeciwko Zjednoczonemu Królestwu [WI], 8 lutego 1996 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1996-I
Jorgic przeciwko Niemcom, nr 74613/01, ETPCz 2007-III
Josseau przeciwko Francji, nr 39243/10, 8 marca 2012 r.
Judge przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), nr 35863/10, 8 lutego 2011 r.
Juha Nuutinen przeciwko Finlandii, nr 45830/99, 24 kwietnia 2007 r.
Julius Kloiber Schlachthof GmbH i Inni przeciwko Austrii, nr. 21565/07 oraz 3 inne, 4 kwietnia 2013 r.
Jussila przeciwko Finlandii [WI], nr 73053/01, ETPCz 2006-XIV

—K—

K. przeciwko Francji, nr 10210/82, decyzja Komisji z dnia 7 grudnia 1983 r., decyzje i sprawozdania 35
Kaçiu i Kotorri przeciwko Albanii, nr. 33192/07 oraz 33194/07, 25 czerwca 2013 r.
Kalēja przeciwko Łotwie, nr 22059/08, 5 października 2017 r.
Kamasinski przeciwko Austrii, 19 grudnia 1989 r., Seria A nr 168
Kamenos przeciwko Cyprowi, nr 147/07, 31 października 2017 r.
*Kangers przeciwko Łotwie**, nr 35726/10, 14 marca 2019 r.
Kapetanios i Inni przeciwko Grecji, nr. 3453/12 oraz 2 inne, 30 kwietnia 2015 r.
Kapustyak przeciwko Ukrainie, nr 26230/11, 3 marca 2016 r.
Karaman przeciwko Niemcom, nr 17103/10, 27 lutego 2014 r.
Karelin przeciwko Rosji, nr 926/08, 20 września 2016 r.
Karpenko przeciwko Rosji, nr 5605/04, 13 marca 2012 r.
Kashlev przeciwko Estonii, nr 22574/08, 26 kwietnia 2016 r.
Kasparow i Inni przeciwko Rosji, nr 21613/07, 3 października 2013 r.

Kaste i Mathisen przeciwko Norwegii, nr. 18885/04 oraz 21166/04, ETPCz 2006-XIII
Kart przeciwko Turcji [WI], nr 8917/05, ETPCz 2009 (fragmenty)
Katritsch przeciwko Francji, nr 22575/08, 4 listopada 2010 r.
Kemal Coşkun przeciwko Turcji, nr 45028/07, 28 marca 2017 r.
Kereselidze przeciwko Gruzji, nr 39718/09, 28 marca 2019 r.
Kerman przeciwko Turcji, nr 35132/05, 22 listopada 2016 r.
Kerr przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), nr 63356/00, 23 września 2003 r.
Khalifaoui przeciwko Francji, nr 34791/97, ETPCz 1999-IX
Khan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 35394/97, ETPCz 2000-V
Khlyustov przeciwko Rosji, nr 28975/05, 11 lipca 2013 r.
Khodorkovskiy i Lebedev przeciwko Rosji, nr. 11082/06 oraz 13772/05, 25 lipca 2013 r.
Khudobin przeciwko Rosji, nr 59696/00, ETPCz 2006-XII (fragmenty)
Khuzhin i Inni przeciwko Rosji, nr 13470/02, 23 października 2008 r.
Klimentyev przeciwko Rosji, nr 46503/99, 16 listopada 2006 r.
Klouvi przeciwko Francji, nr 30754/03, 30 czerwca 2011 r.
Knox przeciwko Włochom, nr 76577/13, 24 stycznia 2019 r.
Kobiashvili przeciwko Gruzji, nr 36416/06, 14 marca 2019 r.
König przeciwko Niemcom, 28 czerwca 1978 r., Seria A nr 27
Konstas przeciwko Grecji, nr 53466/07, 24 maja 2011 r.
Kontalexis przeciwko Grecji, nr 59000/08, 31 maja 2011 r.
Kormev przeciwko Bułgarii, nr 39014/12, 5 października 2017 r.
Krasniki przeciwko Republice Czeskiej, nr 51277/99, 28 lutego 2006 r.
Kremzow przeciwko Austrii, 21 września 1993 r., Seria A nr 268-B
Krestovskiy przeciwko Rosji, nr 14040/03, 28 października 2010 r.
Kriegisch przeciwko Niemcom (dec.), nr 21698/06, 23 listopada 2010 r.
Kristiansen przeciwko Norwegii, nr 1176/10, 17 grudnia 2015 r.
Kröcher i Möller przeciwko Szwajcarii, nr 8463/78, decyzja Komisji z dnia 9 lipca 1981 r., decyzje i sprawozdania 26
Krombach przeciwko Francji, nr 29731/96, ETPCz 2001-II
Kulikowski przeciwko Polsce, nr 18353/03, 19 maja 2009 r.
Kuopila przeciwko Finlandii, nr 27752/95, 27 kwietnia 2000 r.
Kyprianou przeciwko Cyprowi [WI], nr 73797/01, ETPCz 2005-XIII

Labergere przeciwko Francji, nr 16846/02, 26 września 2006 r.
Lacadena Calero przeciwko Hiszpanii, nr 23002/07, 22 listopada 2011 r.
Lagerblom przeciwko Szwecji, nr 26891/95, 14 stycznia 2003 r.
Lagutin i Inni przeciwko Rosji, nr. 6228/09 oraz 4 inne, 24 kwietnia 2014 r.
Lähteenmäki przeciwko Estonii, nr 53172/10, 21 czerwca 2016 r.
Lala przeciwko Holandii, 22 września 1994 r., Seria A nr 297-A
Lambin przeciwko Rosji, nr 12668/08, 21 listopada 2017 r.
Lazu przeciwko Republice Mołdawii, nr 46182/08, 5 lipca 2016 r.
Lanz przeciwko Austrii, nr 24430/94, 31 stycznia 2002 r.
Laska i Lika przeciwko Albanii, nr. 12315/04 oraz 17605/04, 20 kwietnia 2010 r.
Lauko przeciwko Słowacji, 2 września 1998 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1998-VI
Lavents przeciwko Łotwie, nr 58442/00, 28 listopada 2002 r.
Layijov przeciwko Azerbejdżanowi, nr 22062/07, 10 kwietnia 2014 r.
Leas przeciwko Estonii, nr 59577/08, 6 marca 2012 r.
Legillon przeciwko Francji, nr 53406/10, 10 stycznia 2013 r.
Lena Atanasova przeciwko Bułgarii, nr 52009/07, 26 stycznia 2017 r.

Lhermitte przeciwko Belgii [WI], nr 34238/09, 29 listopada 2016 r.
Lilly przeciwko Francji (dec.), nr 53892/00, 3 grudnia 2002 r.
Löffler przeciwko Austrii, nr 30546/96, 3 października 2000 r.
Lucá przeciwko Włochom, nr 33354/96, ETPCz 2001-II
Lučić przeciwko Chorwacji, nr 5699/11, 27 lutego 2014 r.
Luedicke, Belkacem i Koç przeciwko Niemcom, 28 listopada 1978 r., Seria A nr 29
Lundkvist przeciwko Szwecji (dec.), nr 48518/99, ETPCz 2003-XI
Lutz przeciwko Niemcom, 25 sierpnia 1987 r., Seria A nr 123

—M—

M przeciwko Holandii, nr 2156/10, 25 lipca 2017 r.
M.T.B. przeciwko Turcji, nr 147081/06, 12 czerwca 2018 r.
Maaouia przeciwko Francji [WI], nr 39652/98, ETPCz 2000-X
Magee przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 28135/95, ETPCz 2000-VI
Magnitskiy and Others v. Russia, nos. 32631/09 and 53799/12, 27 August 2019
*Makeyan and Others v. Armenia**, no. 46435/09, 5 December 201
Makhfi przeciwko Francji, nr 59335/00, 19 października 2004 r.
Maktouf i Damjanović przeciwko Bośni i Hercegowinie [WI], nr. 2312/08 oraz 34179/08, ETPCz 2013
Malige przeciwko Francji, 23 września 1998 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1998-VII
Malinas przeciwko Litwie, nr 10071/04, 1 lipca 2008 r.
Malofeyeva przeciwko Rosji, nr 36673/04, 30 maja 2013 r.
Mamatkulov i Askarov przeciwko Turcji [WI], nr. 46827/99 oraz 46951/99, ETPCz 2005-I
Marčan przeciwko Chorwacji, nr 40820/12, 10 lipca 2014 r.
Maresti przeciwko Chorwacji, nr 55759/07, 25 czerwca 2009 r.
Marguš przeciwko Chorwacji [WI], nr 4455/10, ETPCz 2014
Marpa Zeeland B.V. i Metal Welding B.V. przeciwko Holandii, nr 46300/99, ETPCz 2004-X (fragmenty)
Martin przeciwko Estonii, nr 35985/09, 30 maja 2013 r.
Martin przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 40426/98, 24 października 2006 r.
Martinie przeciwko Francji [WI], nr 58675/00, ETPCz 2006-VI
Matanović przeciwko Chorwacji, nr 2742/12, 4 kwietnia 2017 r.
Matijašević przeciwko Serbii, nr 23037/04, 19 września 2006 r.
Matis przeciwko Francji (dec.), nr 43699/13, 6 października 2015 r.
Mattick przeciwko Niemcom (dec.), nr 62116/00, ETPCz 2005-VII
Mattocchia przeciwko Włochom, nr 23969/94, ETPCz 2000-IX
Matyjek przeciwko Polsce, nr 38184/03, 24 kwietnia 2007 r.
Matytsina przeciwko Rosji, nr 58428/10, 27 marca 2014 r.
Mayzit przeciwko Rosji, nr 63378/00, 20 stycznia 2005 r.
McFarlane przeciwko Irlandii [WI], nr 31333/06, 10 września 2010 r.
Medenica przeciwko Szwajcarii, nr 20491/92, ETPCz 2001-VI
Meftah i Inni przeciwko Francji [WI], nr. 32911/96 oraz 2 inne, ETPCz 2002-VII
*Mehmet Ali Eser v. Turkey**, no. 1399/07, 15 October 2019
Mehmet Duman przeciwko Turcji, nr 38740/09, 23 października 2018 r.
Melich i Beck przeciwko Republice Czeskiej, nr 35450/04, 24 lipca 2008 r.
Melin przeciwko Francji, 22 czerwca 1993 r., Seria A nr 261-A
Mergen i Inni przeciwko Turcji, nr. 44062/09 oraz 4 inne, 31 maja 2016 r.
Micallef przeciwko Malcie [WI], nr 17056/06, ETPCz 2009
Mieg de Boofzheim przeciwko Francji (dec.), nr 52938/99, ETPCz 2002-X
Mika przeciwko Szwecji (dec.), nr 31243/06, 27 stycznia 2009 r.
Mikhaylova przeciwko Rosji, nr 46998/08, 19 listopada 2015 r.
Mikolajová przeciwko Słowacki, nr 4479/03, 18 stycznia 2011 r.
Milasi przeciwko Włochom, 25 czerwca 1987 r., Seria A nr 119
Miliniénė przeciwko Litwie, nr 74355/01, 24 czerwca 2008 r.

Miller i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr. 45825/99 oraz 2 inne, 26 października 2004 r.
Miminozhvili przeciwko Rosji, nr 20197/03, 28 czerwca 2011 r.
Minelli przeciwko Szwajcarii, 25 marca 1983 r., Seria A nr 62
Mircea przeciwko Rumunii, nr 41250/02, 29 marca 2007 r.
Mirilashvili przeciwko Rosji, nr 6293/04, 11 grudnia 2008 r.
Mitrow przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii, nr 45959/09, 2 czerwca 2016 r.
Monedero Angora przeciwko Hiszpanii (dec.), nr 41138/05, ETPCz 2008
Monnell i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 2 marca 1987 r.; Seria A nr 115
Montcornet de Caumont przeciwko Francji (dec.), nr 59290/00, ETPCz 2003-VII
Montera przeciwko Włochom (dec.), nr 64713/01, 9 lipca 2002 r.
Moiseyev przeciwko Rosji, nr 62936/00, 9 października 2008 r.
Moreira Ferreira przeciwko Portugalii (nr 2) [WI], nr 19867/12, 11 lipca 2017 r.
Morice przeciwko Francji [WI], nr 29369/10, ETPCz 2015
Moroz przeciwko Ukrainie, nr 5187/07, 2 marca 2017 r.
Mouillet przeciwko Francji (dec.), nr 27521/04, 13 września 2007 r.
Mežnarić przeciwko Chorwacji, nr 71615/01, 15 lipca 2005 r.
Müller przeciwko Niemcom, nr 54963/08, 27 marca 2014 r.
Müller-Hartburg przeciwko Austrii, nr 47195/06, 19 lutego 2013 r.
Mulosmani przeciwko Albanii, nr 29864/03, 8 października 2013 r.
Murtazaliyeva przeciwko Rosji [WI], nr 36658/05, 18 grudnia 2018 r.
*Mustafa v. Bulgaria**, no. 1230/17, 28 November 2019
Mustafa (Abu Hamza) przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), nr 31411/07, 18 stycznia 2011 r.
Mustafa Tunca i Fecire Tunca przeciwko Turcji [WI], nr 24014/05, 14 kwietnia 2015 r.

—N—

Nagmetov przeciwko Rosji [WI], nr 35589/08, 30 marca 2017 r.
Natsvlshvili i Togonidze przeciwko Gruzji, nr 9043/05, ETPCz 2014 (fragmenty)
Natunen przeciwko Finlandii, nr 21022/04, 31 marca 2009 r.
Navalnyy przeciwko Rosji [WI], nr. 29580/12 i 4 inne, 15 listopada 2018 r.
Navalnyy i Ofitserov przeciwko Rosji, nr. 46632/13 i 28671/14, 23 lutego 2016 r.
Navone i Inni przeciwko Monako, nr. 62880/11 i 2 inne, 24 października 2013 r.
Nechiporuk i Yonkalo przeciwko Ukrainie, nr 42310/04, 21 kwietnia 2011 r.
Nejdet Şahin i Perihan Şahin przeciwko Turcji [WI], nr 13279/05, 20 października 2011 r.
Nemtsov przeciwko Rosji, nr 1774/11, 31 lipca 2014 r.
Nerattini przeciwko Grecji, nr 43529/07, 18 grudnia 2008 r.
Nešťák przeciwko Słowacji, nr 65559/01, 27 lutego 2007 r.
Neumeister przeciwko Austrii, 27 czerwca 1968 r., Seria A nr 8
Nicholas przeciwko Cyprowi, nr 63246/10, 9 stycznia 2018 r.
Nicoleta Gheorghe przeciwko Rumunii, nr 23470/05, 3 kwietnia 2012 r.
Nikitin przeciwko Rosji, nr 50178/99, ETPCz 2004-VIII
Ninn-Hansen przeciwko Danii (dec.), nr 28972/75, ETPCz 1999-V
Niţulescu przeciwko Rumunii, nr 16184/06, 22 września 2015 r.
Nortier przeciwko Holandii, 24 sierpnia 1993 r., Seria A nr 267
Nurmagomedov przeciwko Rosji, nr 30138/02, 7 czerwca 2007 r.

—O—

O. przeciwko Norwegii, nr 29327/95, ETPCz 2003-II
O'Donnell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 16667/10, 7 kwietnia 2015 r.
Vinter i Inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu [WI], nr. 15809/02 oraz 25624/02, ETPCz 2007-VIII
O'Neill przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), nr 14541/15, 8 stycznia 2019 r.

OAQ Neftyanaya Kompaniya Yukos przeciwko Rosji, nr 14902/04, 20 września 2011 r.
Oberschlick przeciwko Austrii (nr 1), 23 maja 1991 r., Seria A nr 204
Öcalan przeciwko Turcji [WI], nr 46221/99, ETPCz 2005-IV
Öcalan przeciwko Turcji (dec.), nr 5980/07, 6 lipca 2010 r.
*Oddone and Pecci v. San Marino**, nos. 26581/17 and 31024/17, 17 October 2019
Oleksandr Volkov przeciwko Ukrainie, nr 21722/11, ETPCz 2013
Omar przeciwko Francji, 29 lipca 1998 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1998-V
Otegi Mondragon przeciwko Hiszpanii, nr. 4184/15 i 4 inne, 6 listopada 2018 r.
Otegi Mondragon i Inni przeciwko Hiszpanii (dec.), nr 4184/15, 3 listopada 2015 r.
Othman (Abu Qatada) przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 8139/09, ETPCz 2012
Özmurat İnşaat Elektrik Nakliyat Temizlik San. ve Tic. Ltd. Şti. przeciwko Turcji, nr 48657/06, 28 listopada 2017 r.
Öztürk przeciwko Niemcom, 21 lutego 1984 r., Seria A nr 73

—P—

P.G. i J.H. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 44787/98, ETPCz 2001-IX
P.K. przeciwko Finlandii (dec.), nr 37442/97, 9 lipca 2002 r.
P.S. przeciwko Niemcom, nr 33900/96, 20 grudnia 2001 r.
Paci przeciwko Belgii, nr 45597/09, § 85, 17 kwietnia 2018 r.
Padin Gestoso przeciwko Hiszpanii (dec.), nr 39519/98, ETPCz 1999-II (fragmenty)
Padovani przeciwko Włochom, 26 lutego 1993 r., Seria A nr 257-B
Paić przeciwko Chorwacji, nr 47082/12, 29 marca 2016 r.
Pakelli przeciwko Niemcom, 25 kwietnia 1983 r., seria A nr 64
Paksas przeciwko Litwie [WI], nr 34932/04, ETPCz 2011 (fragmenty)
Palchik przeciwko Ukrainie, nr 16980/06, 2 marca 2017 r.
Pandjikidze i Inni przeciwko Gruzji, nr 30323/02, 27 października 2009 r.
Pandy przeciwko Belgii, nr 13583/02, 21 września 2006 r.
Papadakis przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii, nr 50254/07, 26 lutego 2013 r.
Papon przeciwko Francji (dec.), nr 54210/00, ETPCz 2001-XII
Papon przeciwko Francji (nr 2), nr 54210/00, ETPCz 2002-VII
Paraponiaris przeciwko Grecji, nr 42132/06, 25 września 2008 r.
Parlov-Tkalčić przeciwko Chorwacji, nr 24810/06, 22 grudnia 2009 r.
*Pastörs v. Germany**, no. 55225/14, 3 October 2019
Paulikas przeciwko Litwie, nr 57435/09, 24 stycznia 2017 r.
*Paunović v. Serbia**, no. 54574/07, 3 December 2019
Pedersen i Baadsgaard przeciwko Danii [WI], nr 49017/99, ETPCz 2004-XI
Pélissier i Sassi przeciwko Francji [WI], nr 25444/94, ETPCz 1999-II
Pelladoah przeciwko Holandii, 22 września 1994 r., Seria A nr 297-B
Pello przeciwko Estonii, nr 11423/03, 12 kwietnia 2007 r.
Penev przeciwko Bułgarii, nr 20494/04, 7 stycznia 2010 r.
Peñafiel Salgado przeciwko Hiszpanii (dec.), nr 65964/01, 16 kwietnia 2002 r.
Pereira Cruz i Inni przeciwko Portugalii, nr. 56396/12 oraz 3 inne, 26 czerwca 2018 r.
Perez przeciwko Francji [WI], nr 47287/99, ETPCz 2004-I
Perna przeciwko Włochom [WI], nr 48898/99, ETPCz 2003-V
Peša przeciwko Chorwacji, nr 40523/08, 8 kwietnia 2010 r.
Pescador Valero przeciwko Hiszpanii, nr 62435/00, ETPCz 2003-VII
Peter Armstrong przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 65282/09, 9 grudnia 2014 r.
Petyo Petkov przeciwko Bułgarii, nr 32130/03, 7 stycznia 2010 r.
Pfeifer i Plankl przeciwko Austrii, 25 lutego 1992 r., Seria A nr 227
Pham Hoang przeciwko Francji, 25 września 1992 r., Seria A nr 243
Phillips przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 41087/98, ETPCz 2001-VII
Pierre-Bloch przeciwko Francji, 21 października 1997 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1997-VI

Piersack przeciwko Belgii, 1 października 1982 r., Seria A nr 53
Pirozzi przeciwko Belgii, nr 21055/11, 17 kwietnia 2018 r.
Pishchalnikov przeciwko Rosji, nr 7025/04, 24 września 2009 r.
Planka przeciwko Austrii, nr 25852/94, decyzja Komisji z dnia 15 maja 1996 r.
Poitrimol przeciwko Francji, 23 listopada 1993 r., Seria A nr 277-A
Poletan i Azirovik przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii, nr. 26711/07 i 2 inne, 12 maja 2016 r.
Polufakin i Chernyshev przeciwko Rosji, nr 30997/02, 25 września 2008 r.
*Polyakh and Others v. Ukraine**, nos. 58812/15 and 4 others, 17 October 2019
Polyakov przeciwko Rosji, nr 77018/01, 29 stycznia 2009 r.
Poncelet przeciwko Belgii, nr 44418/07, 30 marca 2010 r.
Popov przeciwko Rosji, nr 26853/04, 13 lipca 2006 r.
Popovici przeciwko Republice Mołdawii, nr. 289/04 oraz 41194/04, 27 listopada 2007 r.
Poppe przeciwko Holandii, nr 32271/04, 24 marca 2009 r.
Posokhov przeciwko Rosji, nr 63486/00, ETPCz 2003-IV
Prade przeciwko Niemcom, nr 7215/10, 3 marca 2016 r.
Prájiná przeciwko Rumunii, nr 5592/05, 7 stycznia 2014 r.
Previti przeciwko Włochom (dec.), nr 45291/06, 8 grudnia 2009 r.
Priebke przeciwko Włochom (dec.), nr 48799/99, 5 kwietnia 2001 r.
Produkcija Plus Storitveno podjetje d.o.o. przeciwko Słowenii, nr 47072/15, 23 października 2018 r.
Protopapa przeciwko Turcji, nr 16084/90, 24 lutego 2009 r.
Przydział przeciwko Polsce, nr 15487/08, 24 maja 2016 r.
Pugžlys przeciwko Polsce, nr 446/10, 14 czerwca 2016 r.
Pullar przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 10 czerwca 1996 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1996-III
Pullicino przeciwko Malcie (dec.), nr 45441/99, 15 czerwca 2000 r.
Putz przeciwko Austrii, 22 lutego 1996 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1996-I

—Q—

Quaranta przeciwko Szwajcarii, 24 maja 1991 r., Seria A nr 205

—R—

R. przeciwko Belgii, nr 15957/90, decyzja Komisji z dnia 30 marca 1992 r., decyzje i sprawozdania 72
R. R. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), nr 33506/05, 4 stycznia 2007 r.
R.D. przeciwko Polsce, nr. 29692/96 oraz 34612/97, 18 grudnia 2001 r.
R.S. przeciwko Niemcom (dec.), nr 19600/15, 28 marca 2017 r.
Radio France i Inni przeciwko Francji, nr 53984/00, ETPCz 2004-II
Raimondo przeciwko Włochom, 22 lutego 1994 r., Seria A nr 281-A
Ramanauskas przeciwko Litwie [WI], nr 74420/01, ETPCz 2008
Ramanauskas przeciwko Litwie (nr 2), nr 55146/14, 20 lutego 2018 r.
Ramda przeciwko Francji, nr 78477/11, 19 grudnia 2017 r.
Ramos Nunes de Carvalho e Sá przeciwko Portugalii [WI], nr. 55391/13 oraz 2 inne, 6 listopada 2018 r.
Rasmussen przeciwko Polsce, nr 38886/05, 28 kwietnia 2009 r.
Ravnsborg przeciwko Szwecji, 23 marca 1994 r., Seria A nr 283-B
Raza przeciwko Bułgarii, nr 31465/08, 11 lutego 2010 r.
*Razvozhayev v. Russia and Ukraine and Udaltsov v. Russia**, nos. 75734/12 and 2 others, 19 November 2019
Refah Partisi (Partia Dobrobytu) i Inni przeciwko Turcji (dec.), nr. 41340/98 oraz 3 inne, 3 października 2000 r.
Reichman przeciwko Francji, nr 50147/11, 12 lipca 2016 r.
Reinhardt i Slimane-Kaïd przeciwko Francji, 31 marca 1998 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1998-II
Remli przeciwko Francji, 23 kwietnia 1996 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1996-II
Richert przeciwko Polsce, nr 54809/07, 25 października 2011 r.

Riepan przeciwko Austrii, nr 35115/97, ETPCz 2000-XII
Ringeisen przeciwko Austrii, 16 lipca 1971 r., seria A nr 13
Ringvold przeciwko Norwegii, nr 34964/97, ETPCz 2003-II
Rodionov przeciwko Rosji, nr 9106/09, 11 grudnia 2018 r.
Romenskiy przeciwko Rosji, nr 22875/02, 13 czerwca 2013 r.
Rostomashvili przeciwko Gruzji, nr 13185/07, 8 listopada 2018 r.
Rouille przeciwko Francji, nr 50268/99, 6 stycznia 2004 r.
Rowe i Davis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu [WI], nr 28901/95, ETPCz 2000-II
Rudnichenko przeciwko Ukrainie, nr 2775/07, 11 lipca 2013 r.
Ruiz Torija przeciwko Hiszpanii, 9 grudnia 1994 r., Seria A nr 303-A
Rupa przeciwko Rumunii (nr 1), nr 58478/00, 16 grudnia 2008 r.
Rushiti przeciwko Austrii, nr 28389/95, 21 marca 2000 r.
Rutkowski i Inni przeciwko Polsce, nr. 72287/10 oraz 2 inne, 7 lipca 2015 r.
Rybacki przeciwko Polsce, nr 52479/99, 13 stycznia 2009 r.
Rywin przeciwko Polsce, nr. 6091/06 oraz 2 inne, 18 lutego 2016 r.

—S—

S. S. przeciwko Szwajcarii, 28 listopada 1991 r., Seria A nr 220
S.C. IMH Suceava S.R.L. przeciwko Rumunii, nr 24935/04, 29 października 2013 r.
S.N. przeciwko Szwecji, nr 34209/96, ETPCz 2002-V
Saadi przeciwko Włochom [WI], nr 37201/06, ETPCz 2008
Saccoccia przeciwko Austrii (dec.), nr 69917/01, 5 lipca 2007 r.
Sadak i Inni przeciwko Turcji (nr 1), nr. 29900/96 oraz 3 inne, ETPCz 2001-VIII
Şahiner przeciwko Turcji, nr 29279/95, 25 września 2001 r.
Sainte-Marie przeciwko Francji, 16 grudnia 1992 r., Seria A nr 253-A
Sakhnovskiy przeciwko Rosji [WI], nr 21272/03, 2 listopada 2010 r.
Sakit Zahidov przeciwko Azerbejdżanowi, nr 51164/07, 12 listopada 2015 r.
Salabiaku przeciwko Francji, 7 października 1988 r., Seria A nr 141-A
Salduz przeciwko Turcji [WI], nr 36391/02, ETPCz 2008
Şaman przeciwko Turcji, nr 35292/05, 5 kwietnia 2011 r.
Sampech przeciwko Włochom (dec.), nr 55546/09, 19 maja 2015 r.
Sanader przeciwko Chorwacji, nr 66408/12, 12 lutego 2015 r.
Sancakli przeciwko Turcji, nr 1385/07, 15 maja 2018 r.
Sandu przeciwko Republice Mołdawii, nr 16463/08, 11 lutego 2014 r.
Sapunarescu przeciwko Niemcom (dec.), nr 22007/03, 11 września 2006 r.
Saric przeciwko Danii (dec.), nr 31913/96, 2 lutego 1999 r.
Šarkienė przeciwko Litwie (dec.), nr 51760/10, 27 czerwca 2017 r.
Saunders przeciwko Zjednoczonemu Królestwu [WI], 17 grudnia 1996 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1996-
VI
Sawoniuk przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), nr 63716/00, ETPCz 2001-VI
Schatschaschwili przeciwko Niemcom [WI], nr 9154/10, ETPCz 2015
Schenk przeciwko Szwajcarii, 12 lipca 1988 r., Seria A nr 140
Schmautzer przeciwko Austrii, 23 października 1995 r., Seria A nr 328-A
Schmid-Laffer przeciwko Szwajcarii, nr 41269/08, 16 czerwca 2015 r.
Schneider przeciwko Francji (dec.), nr 49852/06, 30 czerwca 2009 r.
Scholer przeciwko Niemcom, nr 14212/10, 18 grudnia 2014 r.
Schwarzenberger przeciwko Niemcom, nr 75737/01, 10 sierpnia 2006 r.
Sejdovic przeciwko Włochom [WI], nr 56581/00, ETPCz 2006-II
Sekanina przeciwko Austrii, 25 sierpnia 1993 r., Seria A nr 266-A
Seleznev przeciwko Rosji, nr 15591/03, 26 czerwca 2008 r.

Seliwiak przeciwko Polsce, nr 3818/04, 21 lipca 2009 r.
Sepil przeciwko Turcji, nr 17711/07, 12 listopada 2013 r.
Sequeira przeciwko Portugalii (dec.), nr 73557/01, ETPCz 2003-VI
Sergey Afanasyev przeciwko Ukrainie, nr 48057/06, 15 listopada 2012 r.
Seton przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 55287/10, 31 marca 2016 r.
Shabelnik przeciwko Ukrainie (nr 2), nr 15685/11, 1 czerwca 2017 r.
Shannon przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), nr 67537/01, ETPCz 2004-IV
Shekhov przeciwko Rosji, nr 12440/04, 19 czerwca 2014 r.
Shulepova przeciwko Rosji, nr 34449/03, 11 grudnia 2008 r.
Shumeyev i Inni przeciwko Rosji (dec.), nr. 29474/07 oraz 2 inne, 22 września 2015 r.
Sibgatullin przeciwko Rosji, nr 32165/02, 23 kwietnia 2009 r.
Sidabras i Diautas przeciwko Litwie (dec.), nr. 55480/00 oraz 59330/00, 1 lipca 2003 r.
Sievert przeciwko Niemcom, nr 29881/07, 19 lipca 2012 r.
Silickienė przeciwko Litwie, nr 20496/02, 10 kwietnia 2012 r.
Simeonovi przeciwko Bułgarii [WI], nr 21980/04, 12 maja 2017 r.
Simon Price przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, nr 15602/07, 15 września 2016 r.
Sipavičius przeciwko Litwie, nr 49093/99, 21 lutego 2002 r.
Sîrghi przeciwko Rumunii, nr 19181/09, 24 maja 2016 r.
Sitnevskiy i Chaykovskiy przeciwko Ukrainie, nr. 48016/06 oraz 7817/07, 10 listopada 2016 r.
Škaro przeciwko Chorwacji, nr 6962/13, 6 grudnia 2016 r.
Sklyar przeciwko Rosji, nr 45498/11, 18 lipca 2017 r.
Šmajgl przeciwko Słowenii, nr 29187/10, 4 października 2016 r.
Sociedade de Construções Martins & Vieira, Lda. i Inni przeciwko Portugalii, nr. 56637/10 oraz 5 inne, 30 października 2014 r.
Soering przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 7 lipca 1989 r., Seria A nr 161
Solakov przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii, nr 47023/99, ETPCz 2001-X
Sofri i Inni przeciwko Włochom (dec.), nr 37235/97, ETPCz 2003-VIII
Soytemiz przeciwko Turcji, nr 57837/09, 27 listopada 2018 r.
Sršen przeciwko Chorwacji (dec.), nr 30305/13, 22 stycznia 2019 r.
Stanford przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 23 lutego 1994 r., Seria A nr 282-A
Starokadomskiy przeciwko Rosji (nr 2), nr 27455/06, 13 marca 2014 r.
Štefančič przeciwko Słowenii, nr 18027/05, 25 października 2012 r.
Steininger przeciwko Austrii, nr 21539/07, 17 kwietnia 2012 r.
Stepanyan przeciwko Armenii, nr 45081/04, 27 października 2009 r.
*Stirmanov przeciwko Rosji**, nr 31816/08, 29 stycznia 2019 r.
Stitic przeciwko Chorwacji, nr 29660/03, 8 listopada 2007 r.
Stoichkov przeciwko Bułgarii, nr 9808/02, 24 marca 2005 r.
Stojkovic przeciwko Francji i Belgii, nr 25303/08, 27 października 2011 r.
Stoimenov przeciwko Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii, nr 17995/02, 5 kwietnia 2007 r.
Stow i Gai przeciwko Portugalii (dec.), nr 18306/04, 4 października 2005 r.
Suhadolc przeciwko Słowenii (dec.), nr 57655/08, 17 maja 2011 r.
Suküt przeciwko Turcji (dec.), nr 59773/00, 11 września 2007 r.
Sutter przeciwko Szwajcarii, 22 lutego 1984 r., seria A nr 74
Svinarenko i Slyadnev przeciwko Rosji [WI], nr. 32541/08 i 43441/08, ETPCz 2014 (fragmenty)
Szabó przeciwko Szwecji (dec.), nr 28578/03, 27 czerwca 2006 r.

—T—

T.K. przeciwko Litwie, nr 114000/12, 12 czerwca 2018 r.
Tabai przeciwko Francji (dec.), nr 73805/01, 17 lutego 2004 r.
Talmane przeciwko Łotwie, nr 47938/07, 13 października 2016 r.

Tarău przeciwko Rumunii, nr 3584/02, 24 lutego 2009 r.
Tatishvili przeciwko Rosji, nr 1509/02, ETPCz 2007-I
Taxquet przeciwko Belgii [WI], nr 926/05, ETPCz 2010
Tchokhanelidze przeciwko Gruzji, nr 31536/07, 28 czerwca 2018 r.
Teixeira de Castro przeciwko Portugalii, 9 czerwca 1998 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1998-IV
Telfner przeciwko Austrii, nr 33501/96, 20 marca 2001 r.
Teodor przeciwko Rumunii, nr 46878/06, 4 czerwca 2013 r.
Thiam przeciwko Francji, nr 80018/12, 18 października 2018 r.
Thomann przeciwko Szwajcarii, 10 czerwca 1996 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1996-III
Thomas przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), nr 19354/02, 10 maja 2005 r.
Tierce i Inni przeciwko San Marino, nr. 24954/94 i 2 inne, ETPCz 2000-IX
Tirado Ortiz i Lozano Martin przeciwko Hiszpanii (dec.), nr 43486/98, ETPCz 1999-V
Toeva przeciwko Bułgarii (dec.), nr 53329/99, 9 września 2004 r.
Tolmachev przeciwko Estonii, nr 73748/13, 9 lipca 2015 r.
Topić przeciwko Chorwacji, nr 51355/10, 10 października 2013 r.
Trepashkin przeciwko Rosji (nr 2), nr 14248/05, 16 grudnia 2010 r.
Trofimov przeciwko Rosji, nr 1111/02, 4 grudnia 2008 r.
Trubić przeciwko Chorwacji (dec.), nr 44887/10, 2 października 2012 r.
Truten przeciwko Ukrainie, nr 18041/08, 23 czerwca 2016 r.
Tsalkitzis przeciwko Grecji (nr 2), nr 72624/10, 19 października 2017 r.
Tseber przeciwko Republice Czeskiej, nr 46203/08, 22 listopada 2012 r.
Tsonyo Tsonev przeciwko Bułgarii (nr 2), nr 2376/03, 14 stycznia 2010 r.
Turbylev przeciwko Rosji, nr 4722/09, 6 października 2015 r.
Türk przeciwko Turcji, nr 22744/07, 5 września 2017 r.
Turyev przeciwko Rosji, nr 20758/04, 11 października 2016 r.
Twalib przeciwko Grecji, 9 czerwca 1998 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1998-IV
Twomey, Cameron i Guthrie przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), nr. 67318/09 oraz 22226/12, 28 maja 2013 r.
Tychko przeciwko Rosji, nr 56097/07, 11 czerwca 2015 r.

—U—

Ubach Mortes przeciwko Andorze (dec.), nr 46253/99, ETPCz 2000-V
Ucak przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), nr 44234/98, 24 stycznia 2002 r.
*Urazbayev v. Russia**, no. 13128/06, 8 October 2019
Ürek and Ürek v. Turkey, no. 74845/12, 30 July 2019

—V—

V. przeciwko Finlandii, nr 40412/98, 24 kwietnia 2007 r.
V. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu [WI], nr 24888/94, ETPCz 1999-IX
Vacher przeciwko Francji, 17 grudnia 1996 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1996-VI
Valeriy Lopata przeciwko Rosji, nr 19936/04, 30 października 2012 r.
Giosakis przeciwko Grecji (nr 2), nr 2870/11, 9 kwietnia 2015 r.
Van de Hurk przeciwko Holandii, 19 kwietnia 1994 r., Seria A nr 288
Van Geyselghem przeciwko Belgii [WI], nr 26103/95, ETPCz 1999-I
Van Mechelen i Inni przeciwko Holandii, 23 kwietnia 1997 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1997-III
Van Wesenbeeck przeciwko Belgii, nr. 67496/10 oraz 52936/12, 23 maja 2017 r.
Vanfuli przeciwko Rosji, nr 24885/05, 3 listopada 2011 r.
Vanyan przeciwko Rosji, nr 53203/99, 15 grudnia 2005 r.
Varela Geis przeciwko Hiszpanii, nr 61005/09, 5 marca 2013 r.

Vasenin przeciwko Rosji, nr 48023/06, 21 czerwca 2016 r.
Västberga Taxi Aktiebolag i Vulic przeciwko Szwecji, nr 36985/97, 23 lipca 2002 r.
Vaudelle przeciwko Francji, nr 35683/97, ETPCz 2001-I
Vayıç przeciwko Turcji, nr 18078/02, ETPCz 2006-VIII (fragmenty)
Vera Fernández-Huidobro przeciwko Hiszpanii, nr 74181/01, 6 stycznia 2010 r.
Verhoek przeciwko Holandii (dec.), nr 54445/00, 27 stycznia 2004 r.
Veselov i Inni przeciwko Rosji, nr. 23200/10 oraz 2 inne, 11 września 2012 r.
Vidal przeciwko Belgii, 22 kwietnia 1992 r., Seria A nr 235-B
Vidgen przeciwko Holandii, nr 29353/06, 10 lipca 2012 r.
Vidgen przeciwko Holandii (dec.), nr 68328/17, 8 stycznia 2019 r.
Viorel Burzo przeciwko Rumunii, nr. 75109/01 i 12639/02, 30 czerwca 2009 r.
Virgil Dan Vasile przeciwko Rumunii, nr 35517/11, 15 maja 2018 r.
Visser przeciwko Holandii, nr 26668/95, 14 lutego 2002 r.
Vizgirda przeciwko Słowenii, nr 59868/08, 28 sierpnia 2018 r.
Vladimir Romanov przeciwko Rosji, nr 41461/02, 24 lipca 2008 r.
Volkov i Adamskiy przeciwko Rosji, nr. 7614/09 oraz 30863/10, 26 marca 2015 r.
Vronchenko przeciwko Estonii, nr 59632/09, 18 lipca 2013 r.
Vyacheslav Korchagin przeciwko Rosji, nr 12307/16, 28 sierpnia 2018 r.
Vyerentsov przeciwko Ukrainie, nr 20372/11, 11 kwietnia 2013 r.

—W—

W.S. przeciwko Polsce, nr 21508/02 z dnia 19 czerwca 2007 r.
Walchli przeciwko Francji, nr 35787/03, 26 lipca 2007 r.
Weh przeciwko Austrii, nr 38544/97, 8 kwietnia 2004 r.
Welke i Białek przeciwko Polsce, nr 15924/05, 1 marca 2011 r.
Wemhoff przeciwko Niemcom, 27 czerwca 1968 r., Seria A nr 7
Włoch przeciwko Polsce (dec.), nr 27785/95, 30 marca 2000 r.

—X—

X. przeciwko Austrii, nr 6185/73, decyzja Komisji z dnia 29 maja 1975 r., decyzje i sprawozdania 2
X. przeciwko Belgii, nr 7628/73, decyzja Komisji z dnia 9 maja 1977 r., decyzje i sprawozdania 9

—Y—

Y przeciwko Norwegii, nr 56568/00, ETPCz 2003-II (fragmenty)
Y. przeciwko Słowenii, nr 41107/10, ETPCz 2015 (fragmenty)
Y.B. i Inni przeciwko Turcji, nr. 48173/99 oraz 48319/99, 28 października 2004 r.
Yaikov przeciwko Rosji, nr 39317/05, 18 czerwca 2015 r.
*Yakuba przeciwko Ukrainie**, nr 1452/09, 12 lutego 2019 r.
Yankov i Inni przeciwko Bułgarii, nr 4570/05, 23 września 2010 r.
Yaroslav Belousov przeciwko Rosji, nr. 2653/13 oraz 60980/14, 4 października 2016 r.

—Z—

Zagaria przeciwko Włochom, nr 58295/00, 27 listopada 2007 r.
Zahirović przeciwko Chorwacji, nr 58590/11, 25 kwietnia 2013 r.

Zana przeciwko Turcji, 25 listopada 1997 r., Zbiór Wyroków i Decyzji 1997-VII
Zarouali przeciwko Belgii, nr 20664/92, decyzja Komisji z dnia 29 czerwca 1994 r., decyzje i sprawozdania 78
Zdravko Stanev przeciwko Bułgarii, nr 32238/04, 6 listopada 2012 r.
Zhang przeciwko Ukrainie, nr 6970/15, 13 listopada 2018 r.
Zhuk przeciwko Ukrainie, nr 45783/05, 21 października 2010 r.
Zhupnik przeciwko Ukrainie, nr 20792/05, 9 grudnia 2010 r.
Zollmann przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (dec.), nr 62902/00, ETPCz 2003-XII
Zoon przeciwko Holandii, nr 29202/95, ETPCz 2000-XII
Zschüschen przeciwko Belgii (dec.), nr 23572/07, 2 maja